

Ára: 1000 Ft
Előfizetőknek: 850 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél, vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszáma: 06-80/444-444, e-máilon: hirlaplofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440, vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda, Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében (1014 Budapest, Úri utca 53., telefon: 224-6700/624, 626 mellék).

TÖRTÉNELMI SZEMLE

2015 | 4

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

TARTALOMBÓL

- **BÁCSATYAI DÁNIEL**
JOGI MŰVELTSÉG, TÖRTÉNÉTIÍRÁS
ÉS KANCELLÁRIA A 14. SZÁZADI
MAGYARORSZÁGON
- **WEISZ BOGLÁRKA**
A KINCSTARTÓI HIVATAL TÖRTÉNETE
A 14. SZÁZADBAN
- **VADAS ANDRÁS**
TERMINOLÓGIAI ÉS TARTALMI KÉRDÉSEK
A KÖZÉPKORI MALOMHELYEK KÖRÜL
- **TÓTH-BARBALICS VERONIKA**
A DUALIZMUS KORI FÖRENDIHÁZ ELNÖKEI
ÉS ALELNÖKEI
- **ÁBRAHÁM BARNÁ**
SZLOVÁK SAJTÓ ÉS KORMÁNYZATI
SAJTÓPOLITIKA A NAGY HÁBORÚ ÉVEI
ALATT
- **VARGA ZSUZSANNA**
FÖLDREFORMOK A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁN
KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN

A Történelmi Szemle 2015-ös évfolyamának
megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap és
a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LVII. ÉVFOLYAM, 2015. 4. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),
BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,
GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ,
SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,
VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája: tortenelmiszemle@btk.mta.hu

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Weisz Boglárka: Ki volt az első kincstartó? A kincstartói hivatal története a 14. században	527
Tóth-Barbalics Veronika: A dualizmus kori főrendiház elnökei és alelnökei	541
Ábrahám Barna: Szlovák sajtó és kormányzati sajtópolitika a nagy háború éve alatt	565
Varga Zsuzsanna: Földreformok a II. világháború után Közép- és Kelet-Európában	583

MŰHELY

Bácsatyai Dániel: Jogi műveltség, történetírás és kancellária a 14. századi Magyarországon	607
Vadas András: Terminológiai és tartalmi kérdések a középkori malomhelyek körül	619
Manhercz Orsolya: 1848–1849 traumájának felidézése az 1852-es császári utazás során	649

MÉRLEG

A birodalmi toposzok rombolója (<i>Vajnági Márta</i>)	663
---	-----

ÉLETMŰ

Biográfia(k)ban elbeszélni. H. Balázs Éva (1915–2006), a felvilágosodás korának kutatója (<i>Krász Lilla</i>)	671
--	-----

CONTENTS

STUDIES

Boglárka Weisz: Who Was the First Treasurer? The History of the Treasurer's Office in the 14th-Century	527
Veronika Tóth-Barbalics: The Presidents and Vice-presidents of the Upper House during the Dual Monarchy (1867–1918)	541
Barna Ábrahám: Slovak Press and Government Press Policy in the Years of the Great War	565
Zsuzsanna Varga: Land Reforms in Central and Eastern Europe after World War II	583

WORKSHOP

Dániel Bácsatyai: Legal Education, Historiography and Chancellery in 14th-Century Hungary	607
András Vadas: Questions of the Terminology and Meaning of the Term <i>locus molendini</i> in the Middle Ages	619
Orsolya Manhercz: Re-acting the Trauma of 1848–1849 during the Imperial Visit of 1852	649

REVIEW ARTICLE

663

OEUVRE

671

E számunk szerzői

ÁBRAHÁM BARNÁ PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • BÁCSATYAI DÁNIEL PhD-jelölt (Pázmány Péter Katolikus Egyetem) • KRÁSZ LILLA PhD, egy. adjunktus (ELTE) • MANHERCZ ORSOLYA PhD, egy. adjunktus (ELTE) • TÓTH-BARBALICS VERONIKA főosztályvezető (Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár) • VADAS ANDRÁS PhD, egy. tanársegéd (ELTE), PhD-jelölt (Közép-európai Egyetem) • VAJNÁGI MÁRTA PhD, egy. adjunktus (ELTE) • VARGA ZSUZSANNA, az MTA doktora, egy. docens (ELTE) • WEISZ BOGLÁRKA PhD, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI)

MTA BTK TTI = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet

ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu honlapon olvasható

WEISZ BOGLÁRKA*

Ki volt az első kincstartó?

A kincstartói hivatal története
a 14. században

A 14. században megjelenő kincstartói hivatal kialakulását tekintve a szakirodalom nem áll egységes állásponton. Egyrészt Magyar Pált tekintik e tisztség első betöltőjének, akit I. Károly 1340-ben nevezett első alkalommal kincstartójának (*thesaurarius noster*).¹ A kincstartói intézmény kialakulásának hátterében a tárnokmesteri tisztség hatáskörének kibővülését keresik, ami szükségszerűvé tette, hogy annak korábbi gazdaságirányítói szerepkörét valaki átvegye. Az új tisztség szervezésének közvetlen oka pedig Nekcsei Demeter 1338-ban bekövetkezett halála volt, mely után a tárnokmesteri tisztség betöltetlen maradt, illetve azt *procurator*ként a királyi udvartól sokszor távol lévő Szécsényi Tamás erdélyi vajda irányította, aki így a központi kincstár és a terményjövendelmek kezelését nem tudta ellátni.² Mások csak I. Lajos uralkodásától számolnak a kincstartói hivattal, és bár az első kincstartónak Péter fia Demeter tekintik,³ a tisztség végleges létrehozását az 1370-es évek végére helyezik, mivel 1377-től rendelkezünk folyamatosan adatokkal betöltőire.⁴ A kincstartó feladatai közé tartozott ekkor a budai tárnoki háznak (*domus tavernicalis*) nevezett kincstár őrzése, a városok adójának beszedése, valamint a kamaraispánok elszámolását is ő felügyelte.⁵

A királyhoz kötődő *thesaurarius*ok az 1320-as évektől bukkannak fel az oklevelekben. 1323-ban Mihály, a királyi udvar kincstartója (*aule regie tesaurario*) testvérével, Imre fehérvári kanonokkal Máté fia Pető fehérvári polgártól zálogba vette a

* A szerző az MTA BTK Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport (LP2015-4/2015) vezetője.

1 Boreczky Elemér: A királyi tárnokmester hivatala 1405-ig. Országos Központi Községi Ny., Bp., 1904.; 50.; Hóman Bálint: A Magyar Királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp., 1921. (reprint: Nap Kiadó, Bp., 2003.) 250.; Kubinyi András: A királyi kincstartók oklevéladó működése Mátyástól Mohácsig. Levéltári Közlemények 28. (1958) 35.; István Hermann: Finanzadministration in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts in Ungarn. ELTE Régészettudományi Intézet, Bp., 1987. (Régészeti dolgozatok II/13.) 83.

2 Hóman B.: i. m. (1. jz.) 250–251.; Kubinyi András: Kincstartói hivatal története és fejlődése Mátyás király haláláig. Bp., 1952. [Kézirat.]

3 Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. História–MTA TTI, Bp., 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) I. 52.

4 Ifj. Szentpétery Imre: A tárnoki ítélőszék kialakulása. Századok 68. (1934) 513.; Engel Pál: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. História–MTA TTI, Bp., 2001. (História Könyvtár. Monográfiák 17.) 164.

5 Engel P.: Szent István birodalma i. m. (4. jz.) 164.

Fejér megyei Seregélyest.⁶ Mihályról, sajnos, ezen az adaton túl mást nem tudunk.⁷ 1325-ben I. Károly már Magyar Pált nevezi kincstartójának (*thesaurarius noster*), amikor jóváhagyja és megerősíti számára a Szatmár megyei Külszalka és Belszalka birtokokba történő iktatását.⁸ A két birtokot Pál még az előző évben vette meg Kárászi Sándor fiaitól, és I. Károly 1324. november 4-én a váradi káptalant utasította a birtok határjárására és Pál beiktatására, akit a parancslevélben még csak gimesi várnagyként nevezett meg.⁹ Bár az oklevelek 16. századi másolatban maradtak fenn, nem kételkedhetünk tartalmi hitelességükben, hisz Pál birtoklására a későbbiekben is rendelkezünk adatokkal.¹⁰ Így feltételezhetjük, hogy 1324. november 4-én Pál még nem volt királyi kincstartó, ezért nem nevezte így az uralkodó. Ugyanakkor az tény, hogy 1325-ből fennmaradt több olyan forrás, melyekben Magyar Pálnak csak gimesi várnagyságát említik.¹¹ Magyar Pál a 14. század első felének ismert szereplője, kapcsolatát I. Károlyhoz mi sem jellemzi jobban, mint hogy 1322-től egészen 1345-ig¹² gimesi várnagy, mely vár Csák Máté halála után (1321) kerül királyi kézre. Feleségét, Gersei Margitot, a királyné udvarhölgyét, 1332-ben I. Károly elsőként fiúsította, minden bizonnyal Magyar Pálnak kedvezve ezzel.¹³ Magyar Pál a későbbiekben, ahogy látni fogjuk, még egyszer felbukkan a forrásokban mint kincstartó. A következő adatunkban azonban nem ő, hanem János székesfehérvári örkanonok szerepel királyi kincstartóként (*tezaurarius regalis et custos ecclesie Albensis*), aki 1327-ben I. Károlytól egy év időtartamra szóló oklevelet (*littere annuales*) kapott, melynek értelmében a veszprémi káptalanhoz fordulhatott ügyei intézésével. A veszprémi káptalan 1327-ben végigjárva az örkanonoki birtokokat, azok határjárását végezte el és János kincstartót és örkanonokot, illetve az örkanonokságban őt követőket bevezette a birtokokba.¹⁴ Az említett János 1313-tól¹⁵ 1345-ig¹⁶ volt

6 *Károly János*: Fejér vármegye története. V. Csitári Ny., Székesfehérvár, 1904. 627. (Anjou-kori oklevéltár I–XXXII. Szerk. Almási Tibor–B. Halász Éva–Blazovich László–Géczy Lajos–Kristó Gyula–Piti Ferenc–Sebők Ferenc–Teiszler Éva–Tóth Ildikó. Bp.–Szeged, 1990–2015. [= Anjou-oklt.] VII. 163. sz.).

7 Seregélyes is a későbbiekben visszakertült Máté fia Pető kezére, vö. Anjou-oklt. XXIV. 751. sz.

8 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (= DL) 70 611. (Anjou-oklt. IX. 365. sz.).

9 DL 70 611. (Anjou-oklt. VIII. 488. sz.).

10 *Németh Péter*: A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig. Nyíregyházi Jós András Múzeum, Nyíregyháza, 2008. (A nyíregyházi Jós András Múzeum kiadványai 60.) 271.

11 Vö. Anjou-oklt. IX. 378., 493., 560. sz.

12 1345. január–februárban még így nevezik (Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. Szerk. Nagy Imre–Nagy Gyula. Bp., 1878–1920. [= AO] VII. 175.; DL 3736.), 1346-ban pedig már az oklevelekben nem említik várnagyságát. Vö. *Engel P.*: Archontológia i. m. (3. jz.) I. 317.

13 *Fügedi Erik*: A köznemesi klán szolidaritása a 13–14. században. Századok 118. (1984) 958.; *Uő*: „Könyörülj, bánom, könyörülj...” Helikon, Bp., 1986. 251.

14 DL 44 118.

15 1313: Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Kiadják Ipolyi Arnold–Nagy Imre–Paur Iván–Ráth Károly–Véghely Dezső. I–VIII. Győr–Bp., 1865–1891. (= HO) IV. 126.

16 1345 nyarán még bizonyosan János az örkanonok (Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Ed. T. Smičiklas–M. Kostrenčić. I–XVII. Zagrabiae, 1904–1981. [= CDCr] XI.

fehérvári örkanonok. Sörös Pongrác e két időpont között minden János örkanonokot említő adatot ugyanazon személyhez kötött.¹⁷ Az bizonyos, hogy az I. Károly sírját felbontó és az uralkodó fején lévő koronát ellopó fehérvári örkanonok¹⁸ azonos azzal a János örkanonokkal, aki 1334-ben is örkanonokként szerepel, mivel hűtlenségét követően János olyan Somogy megyei birtokot veszít el, melyet 1334-ben szerzett meg.¹⁹ Azaz 1334 és 1345 között bizonyíthatóan azonos személy töltötte be az örkanonokságot. Az azonban, hogy a korábbi években megjelenő János is azonos-e vele, már sem nem bizonyítható, sem nem cáfolható. I. Károly alatt az utolsó kincstartó, akit ismerünk, a korábban már e tisztséget betöltő Magyar Pál, aki 1340. december 19-én bukkan fel újra királyi kincstartóként (*thesaurarius noster*), amikor az uralkodó szabad végrendelkezési jogot biztosított a számára.²⁰ Igaz, e napon egy másik oklevelet is kibocsátott az uralkodó Pál részére, amelyben csak gimesi várnagyságát említette.²¹

Károly korából tehát csak két olyan személyt ismerünk, akik három alkalommal *thesaurarius*ként (is) működtek, arra vonatkozóan pedig, hogy milyen feladatokat láttak el, szinte semmilyen információval nem rendelkezünk. Magyar Pálról tudjuk egyedül, hogy a királyi és királynéi tárnokok, illetve más *conditionarius*ok felkutatására és földjükkel együtt való visszaszerzésére megbízott személy volt 1327-ben.²² Gondolhatnánk, hogy e tevékenysége esetlegesen kapcsolódik kincstartói címéhez, de ezt azon nyomban el is vethetjük, hiszen ez évben János fehérvári örkanonok volt a kincstartó, és, hacsak nem ketten töltötték be a tisztséget – amire a későbbi időszakból több példát is ismerünk –, Magyar Pál nem lehetett kincstartó. Ugyanakkor nem feledhetjük azt sem, hogy 1323 és 1326 között a forrásokban királyi tárnoknagyként (*maior tavarnicorum nostrorum*) is megjelenik Magyar Pál.²³ Kis Péter szerint elképzelhető, hogy a tárnoknagy az udvari tárnok-

227.), 1346 májusában azonban már Demeter töltötte be ugyanezt a posztot (Anjou-oklt. XXX. 388. sz.).

17 Vö. *Sörös Pongrác: A székesfehérvári örkanonokság története 1543-ig. Századok* 50. (1916) 571–572.

18 Vö. AO V. 541.

19 Vö. 1334: AO III. 95–96., 121–122.; 1349: AO V. 343.

20 A zichi és vásónkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. I–XI. Szerk. Nagy Imre–Nagy Iván–Véghely Dezső–Kammerer Ernő–Döry Ferenc. Pest–Bp., 1871–1915. (= Zichy) 593.

21 DL 90 912. (Anjou-oklt. XXIV. 738. sz.).

22 magister Paulus dictus Magyar castellanus de Gyemes, ad requirendos et recipiendos tavarnicos et alios condicionarios regales et reginales simul cum eorumdem terris et possessionibus, per eundam dominum regem et dominam Elisabeth illustrem reginam consortem eius deputatus – Zala vármegye története. Oklevéltár. I–II. Szerk. Nagy Imre–Véghely Dezső–Nagy Gyula. Bp., 1886–1890. (= ZO) I. 248–249. (Anjou-oklt. XI. 582. sz.) Vö. 1338: ZO I. 332–334. A dolog érdekessége, hogy az általa felkutatott földekből többet is magának kért és kapott az uralkodótól, így például a Komárom megyei Mercsét, a királyi madarászok földjét. Vö. Anjou-oklt. XIII. 41., 141., 479. sz.

23 1323. november 30.: Anjou-oklt. VII. 621. sz.; 1326. március 9.: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 201 137.

koknak volt a feje,²⁴ és ebben minden bizonynal igaza is van. Ezt támasztja alá, hogy Magyar Pál királyi tárnoki hivatala idején (*sub nostra officialitate thavarnicorum domini regis*) a tárnokok elfoglalták Poki Dezső Réti nevű birtokát, miután azonban Dezső bemutatta a birtokra vonatkozó okleveleit,²⁵ mely alapján egyértelműen megállapítható volt, hogy a birtok valóban őt illeti, elkülönítette Rétit a tárnokok birtokaitól, és visszaadta Dezsőnek.²⁶ Ez az adat azonban azt is sejtetni enged, hogy Magyar Pál 1327-ben említett megbízása akár tárnoknagyi tisztségéhez is kötődhetett, ugyanakkor attól teljesen független is lehetett, sőt valószínűleg ez volt a helyzet, hiszen hasonló feladatokkal I. Károly másokat is megbízott.²⁷ Az pedig, hogy Magyar Pál a királyi javak kezelésében (*in dispositionibus quoque bonorum regalium*) megbízhatónak bizonyult,²⁸ vonatkozhat akár tárnoknagyi, akár kincstartói megbízására. Mindenesetre az bizonyos, hogy *thesaurarius*szal az 1320-as évektől kell számolni, ami természetesen nem jelenti azt, hogy Nekcsei Demeter 1338. áprilisi²⁹ halálát követően ne változhatott volna meg a *thesaurarius* szerepköre. Azonban 1338 után a tárnokmester a korábbi gazdaságirányítói feladatokban, mint a pénzverés,³⁰ a kamarahaszna szedése³¹ vagy a bányászat,³² továbbra is betölti szerepkörét, így semmi sem utal arra, hogy abból a kincstartó bármit is átvett volna.

I. Lajos uralkodásától kezdenek az adatok sűrűsödni. Marjádi Demetert egy 1351. július 11-én kelt forrás *custos thesauri regis Ungarie*-nek nevezi.³³ Marjádi Demeter egy évvel korábban, 1350-ben mint Erzsébet királyné kincstárának öre (*custos thesauri regine*) szerepelt, akinek VI. Kelemen pápa Erzsébet királyné ké-

24 Kis Péter: A királyi szolgálónépi szervezet a 13–14. században. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, Szeged, 2010. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 25.) 85.

25 Az oklevél a Győr megyei Réti (ma Tárnokréti) településre vonatkozhatott. A királyi tárnokok réti földjét IV. László adományozta Poki Tamásnak, amit III. András is megerősített, vö. 1291. augusztus 6.: Árpád-kori új okmánytár. I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp., 1860–1874. (= ÁÜO) X. 33. (Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II. Szerk. Szentpétery Imre–Borsa Iván. Bp., 1923–1987. 3781. sz.).

26 DF 263 594. (Anjou-oklt. XXVII. 168. sz.).

27 Így például az uralkodó 1327-ben Treutel Miklós pozsonyi ispánt a Pozsony várához tartozó conditionariusok földjeinek felkutatásával (Anjou-oklt. XI. 419. sz.), 1328-ban a zalai ispánt a Zala megyei várnépek és várföldek felderítésével (Anjou-oklt. XII. 158. sz.), 1330-ban István pécsi prépostot az országban bárhol fellelhető királyi javak visszavételével bízza meg (Anjou-oklt. XIV. 156. sz.).

28 1329: DL 72 513. (Anjou-oklt. XIII. 479. sz.).

29 Vö. DL 57 321. (Anjou-oklt. XXXI. 116. sz.).

30 Pl. 1345: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. III. Collegit et edidit Ferdinandus Knauz–Ludovicus Crescens Dedek. Strigonii, 1924. (= MES III.) 558–562. (Anjou-oklt. XXIX. 203. sz.).

31 Pl. 1350: DL 91 420.

32 Pl. 1348: MES III. 658.; 1357: Sopron szabad királyi város története. I/1. Közli Házi Jenő. Sopron, 1921. 102.

33 Regesta supplicationum. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai. Avignoni korszak. I. VI. Kelemen pápa 1342–1352. Összegyűjtötte és feldolgozta dr. Bossányi Árpád. Stephaneum Ny., Bp., 1916. 218.

résére váradi kanonokságot adott.³⁴ Valószínű, hogy 1351-ben, amikor Erzsébet királyné a pápától már a bácsi prépostságot kéri számára, tévesen szerepel királyi kincstartóként a kérvényben, vélhetően még ekkor is a királyné kincstárának őre volt. 1359-ben bizonyos Demeter királyi kincstartó (*magister Demetrius litteratus thesaurarius domini regis*) tűnik fel,³⁵ aki ez évben a királlyal együtt tartott a Szerbia elleni hadjáratra.³⁶ Ez a Demeter *litteratus* nem lehet azonos a pap Marjádi Demeterrel, sokkal inkább a későbbi szerémi, erdélyi, zágrábi püspökkel, majd esztergomi érsekkel, Péter fia Demeterrel azonosítható,³⁷ aki 1359 és 1370 között volt I. Lajos kincstartója.³⁸ Működése idejéből rendelkezünk két olyan oklevéllel, mely közelebb visz a kincstartói feladatok megismeréséhez. 1360. június 21-én I. Lajos vámmentességet adományozott a szebeni polgároknak, amikor azok a király dolgait (*res*) vagy a királynak és a királynénak szánt ajándékokat (*munera*) szállítják a királyi kincstárba (*ad cameram nostram regiam*), illetve amikor onnan visszatérnek. Az oklevél *relatora* Demeter kincstartó (*thesaurarius regie*) volt.³⁹ Más összefüggésben jelenik meg a királyi kincstár 1362-ben, amikor egy pereskedés során az egyik fél arra hivatkozott, hogy a birtokjogaira vonatkozó iratok a királlyal történő csere során a királyi kincstárba (*in camera regali*) kerültek. Bár az oklevél rongált állapotban maradt fenn, mégis szinte bizonyos, hogy az oklevelek felkutatása a kincstárban Demeter *dispensator* és kincstartó feladata volt.⁴⁰ A két oklevélben található királyi *camera* és a *thesaurarius* kapcsolata szembetűnő. A királyi kincstár (*camera*) kezelte az uralkodó „javait”, a neki adott ajándékokat (*munera*), és itt őriztek olyan okleveleket, melyek a király tulajdonába került birtokokra vonatkoztak. Ezek felügyelete és kezelése a kincstartó (*thesaurarius*) feladata volt. Amikor 1355-ben I. Lajos az Esztergom megyei Monyorós birtokot anyjának, Erzsébetnek adományozta minden joggal, ami őt abban illeti, majd az esztergomi káptalan birtokba iktató oklevelét is átírta, az oklevél *relatora* Demeter *litteratus de domo tavernicali* volt.⁴¹ Bizonyosan nem tévedünk, ha Demeter *litteratus* alatt az 1359-ben említett Demeter kincstartót keressük. Ezen időszakban a *domus tavernicalis* és a *domus thesauraria* kifejezéseket szinonim fogalmakként használták,⁴² így Demeter kapcsolata a kincstartósággal már 1359 előtt elképzelhető. Az, hogy már ekkor kincstartó volt, nem bizonyítható, de okkal feltételezhető.

34 A veszprémi püspökség római oklevéltára. Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. II. 1276–1415. Franklin, Bp., 1899. (= VPRO) 132.

35 HO II. 107.; DL 90 431., 90 352., 90 371.

36 Mind a király, mind Demeter oklevele Szalánkemémen kelt.

37 Wertner Mór: Adalékok Demeter bíboros érsek életrajzához. Századok 38. (1904) 800–802.

38 Engel P.: Archontológia i. m. (3. jz.) I. 52.

39 Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. II. Bearb. Franz Zimmermann–Carl Werner. Köln, 1897. 180.

40 *magister Demetrius dispensator thesaurarius dicti domini nostri regis litteralia instrumenta in camera regali servitiis eorundem dominorum nostrorum regis* – DF 259 211.

41 DL 4531.

42 Vö. DL 7611.

Királyi levéltár (*archyvum nostrum*) már létezett az Árpád-korban is.⁴³ Itt őrizték például III. Béla azon okleveleit, amelyekben a királyi szabad udvarnokokat írták össze 1186-ban,⁴⁴ amint arra IV. Béla külön utalt oklevelében.⁴⁵ Vélhetően itt őrizték a királyi rendelkezéseket is, hiszen máskülönben nem lett volna lehetősége Albericusnak Szerafin esztergomi érsek megbízásából átnéznie azokat, mely esetre Kálmán király I. törvénykönyvének bevezetője utal.⁴⁶ Itt őrizték azt a „Szent István legendát” (*legenda Sancti Regis Stephanis*), melyben I. Lajos tudomása szerint az szerepelt, hogy a karakói vár jobbágyai és népei hol kötelesek lakni, és milyen szabadságokkal bírnak.⁴⁷ Ezt a „legendát” I. Lajos a fehérvári káptalannal kerestette, ami arra utalhat, hogy a királyi levéltár őrzési helye eredetileg Székesfehérvár volt. A káptalan azonban a legendát nem találta, mert I. Károly János örkanonok idejében azt a belső sekrestyéből Visegrádra szállíttatta.⁴⁸ Az örkanonok megjelenése a történetben arra utal, hogy a fehérvári prépostságban az örkanonok feladata volt az egyház levéltára mellett a királyi levéltár őrzése is. János fehérvári örkanonok pedig nem más személy, mint a fentebb már említett János örkanonok, aki 1313 és 1345 között töltötte be a tisztséget, és aki 1327-ben bizonyosan kincstartóként is tevékenykedett. Az oklevelek Visegrádra történő átszállítására az uralkodó Visegrádra költözése után, azaz 1323-ban vagy azt követően kerülhetett sor. A már említett 1362. évi pereskedés során az uralkodó a pert Visegrádra való visszatérése idejére halasztotta el, miközben elrendelte az oklevelek előkeresését a királyi *camerából*. Mindez szintén megerősíti, hogy az oklevelek a *camerában*, az pedig Visegrádon volt. A visegrádi *camera* épületét egy 1356. évi oklevél említi (*curia camere regalis*) a Szent László kolostorral szemben,⁴⁹ így a magyar városban a Szent György-patak szomszédságában állt.⁵⁰ Az 1356-ban említett visegrádi *camerát* pénzverdeként⁵¹ vagy királyi szálláshelyként szokták értelmezni,⁵² illetve olyan *curiaként*, mely a levéltárnak, a kincstárnak vagy a pénzverdének adott he-

43 1240: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I. Bearb. Hans Wagner. Böhlau, Graz, 1955. (= UB I.) 195.

44 A locsmándi udvarnokokra vonatkozó oklevél ma is olvasható: UB I. 27. A Vas megyei udvarnokok összeírására IV. Béla 1240. évi oklevele hivatkozott: UB I. 195.

45 UB I. 195.

46 *Decreta regni mediaevalis Hungariae*. I. 1000–1301. / *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*. Ed. János M. Bak–György Bónis–James Ross Sweeney–Andor Csizmadia. Charles Schlaks, Idyllwild (California), 1999. I. 23.

47 *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. *Studio et opera Georgii Fejér*. Typ. Univ., Budaë, 1829–1844. (= CD) VII/1. 108.

48 CD VII/1. 109.

49 *Mészáros Orsolya*: A késő középkori Visegrád város története és helyrajza. Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeum, Visegrád, 2009. 120.

50 Uo. 69.

51 *Buzás Gergely*: A visegrádi királyi palota déli épülettömbjének feltárása. Műemlékvédelmi Szemle 1992. 2. sz. 33–34.; *Csaba Tóth*: Mints of Medieval Visegrád. In: „Quasi liber e pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. / *Studies in honour of András Kubinyi on his seventieth birthday*. Szerk. Kovács Gyöngyi. Bp., 2004. 572.

52 *Mészáros O.*: i. m. (49. jz.) 85–86.: 375. jz.

lyet.⁵³ A fentebb leírtak a levéltár értelmezéshez szolgálhatnak adalékkul. A levéltár később átkerült Visegrádról Budára. I. Lajos halála után Mária királynő és Erzsébet királyné Cudar Péter birtokait elkobozta, a birtokokra vonatkozó oklevelek pedig Budára, a királynői *domus tavernicalis*ba vagy *domus thesaurariá*ba kerültek,⁵⁴ és később az okleveleket innen Kusalyi Jakcs György kincstartó szolgáltatta ki.⁵⁵ Mindez jól szemlélteti ugyanakkor azt is, hogy a kincstartó az uralkodói tulajdonban lévő vagy abba került birtokokra vonatkozó okleveleket még ebben az időben is felügyelete alatt tartotta. A levéltár királynői tárnoki vagy kincstári házba kerülését az I. Lajos halálát követő zűrzavaros időszak indokolhatta. Azt ellenben nem lehet tudni, hogy a lezárt királyi regisztrumok, melyek vezetése I. Károly alatt indult meg,⁵⁶ szintén a kincstartó felügyelete alá kerültek-e. I. Károly király regisztrumát fia *camerájában* vagy levéltárában (*in camera sua seu conseruatorio*),⁵⁷ míg I. Lajos saját, azaz éppen vezetett regisztrumát a kancellárián (*in nostra cancellaria*) őrizték.⁵⁸ Mária királynő I. Lajos regisztrumát már a királynői tárnoki házban (*in domo nostra tavernicali*) keresteti,⁵⁹ ami valóban arra utal, hogy a lezárt regisztrumok átkerültek a kancelláriáról a királyi levéltárba, mégpedig abba a királynői tárnoki házba, ahonnan Kusalyi Jakcs György kincstartó is oklevelet adott ki. A királyi levéltár örének a kápolnaispánt szokás tekinteni.⁶⁰ E nézet alapja, hogy 1356 és 1364 között a kápolnaispánok több olyan oklevelet is kiadtak, melyekben a királyné kérésére XII. Benedek pápa oklevelét írták át,⁶¹ melyet a királyi levéltárban (*in consevatorio regali*) őriztek.⁶² Az oklevelek egyértelműen utalnak arra, hogy a levéltárban a fentebb már felsorolt iratokon túl is őriztek például pápai okleveleket, a kápolnaispán és a fentebb említett kincstartók szerepe mégis eltérőnek tűnik. A kincstartók nem átírnak okleveleket, hanem azokat az ő őrzésükre bízzák,⁶³ azokat előkeresve jogos birtokosaiknak adják át, azaz az általuk átadott oklevelek a későbbiekben már nem képezik a levéltár részét. Ez a feladat sokkal inkább kötődik a levéltár őréhez, mint egy oklevél felkutatása, majd átírása, hiszen

53 Uo. 98.

54 A *domus tavernicalis* és a *domus thesauraria* szinonimaként szerepel az oklevélben.

55 DL 7611. (Zsigmondkori oklevéltár. I–XII. Szerk. Mályusz Elemér–Borsa Iván–C. Tóth Norbert–Neumann Tibor–Lakatos Bálint. Bp., 1951–2015. [= ZsO] I. 2073. sz. – a regesztában Jakcs György tévesen tárnokmesterként szerepel).

56 Vö. *Szabó Dezső*: Adalékok a királyi könyvek történetéhez. Turul 24. (1906) 85.

57 1355: Zichy III. 110.

58 1373: DL 5211.

59 HO IV. 229.

60 *Hajnik Imre*: A királyi könyvek a vegyes házbeli királyok korszakában. Bp., 1879. 16–17.; *Gárdonyi Albert*: A királyi titkos kancellária eredete és kialakulása Magyarországon. Századok 48. (1914) 187.; *Kumorovitz L. Bernát*: A királyi kápolnaispán oklevéladó működése (A királyi kancellária fejlődése a XIV. és XV. század fordulóján). Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv 5. (1942–1943) 461.

61 Vö. *Gárdonyi A.*: i. m. (60. jz.) 187.

62 *in conservatorio regali litterales papales tenoris infrascripti per nos requisiti* – CD IX/2. 697.

63 *ad cuius manus ipsa literalia instrumenta tempore detencionis ipsius Petri Bani ex nostro edicto assignata fuissent* – DL 7653.

a felkutatásnak a célja éppen az oklevél átírása, mely minden esetben a kápolna-ispáni tisztségéből fakadóan bírt királyi pecséttel, a középpecséttel történt. Ezt a feladatot ebben az időszakban a kincstartó nem végezhette volna el, így az eljáró személy megválasztása mögött nem a levéltár vezetőjét szükségszerű keresni.

A kincstartó királynak járó ajándékok (*munera*) kezelésére vonatkozó feladatköre szintén igazolható későbbi adatokkal, így 1414-ben Rozgonyi János főkincstartó Kassa újévi ajándékát,⁶⁴ 1416-ban Körmöcbánya újévi ajándékát veszi át *ad domum thesaurarium*.⁶⁵

A kincstartó személyében még I. Lajos uralkodása alatt változás következik be. Demeter, miután szerémi püspök lett 1364-ben, továbbra is betöltötte a kincstartóságot, sőt erdélyi püspöksége alatt, egészen 1370-ig kimutatható kincstartóként. A következő kincstartó, akit ismerünk, Surdis János szintén egyházi főméltóság, mégpedig váci püspök (1363–1375) volt, aki 1373 és 1375 között viselte e tisztséget.⁶⁶ A piacenzai származású Surdis János többször I. Lajos követeként tevékenykedett Avignonban,⁶⁷ ami jól mutatja szoros kapcsolatát a királlyal. Kincstartósága idején Dalmácia *vicarius generalis* és zárai *comes* is volt.⁶⁸ Tisztségviselése alatt fordult elő először, hogy az ünnepélyes kiállítású királyi oklevelek méltóságsoraiban váci püspöksége mellett kincstartói tisztségét is feltüntették.⁶⁹ Korábban a méltóságsorok nem említették a kincstartót, még akkor sem, amikor Demeter már püspök volt: ő csupán mint püspök szerepelt azokban, kincstartóságára azonban nem utaltak. Ez a változás minden bizonnyal annak tulajdonítható, hogy Surdis János már püspökként lett kincstartó, mert a későbbiekben a kincstartók újra eltűnnek a méltóságsorokból. Igaz, egészen Kápolna Mihály kincstartóságáig (1398–1401) ismét világi személyek töltötték be ezt a hivatalt.

A kincstartói tisztségben 1377-ben jelenik meg az első gazdasági szakember Mezőlaki Zámbó Miklós személyében,⁷⁰ aki 1382-ig bírta a kincstartóságot,⁷¹ miközben trencsényi ispánként (1377–1382) is tevékenykedett,⁷² sőt 1380-ban sóispánként (*comes salium*) is felbukkan.⁷³ Zámbó Miklós korábban a kassai kamara (1367–1372)⁷⁴ és a körmöci kamara (1371–1372)⁷⁵ élén állt kamaraispánként (*comes camare*), később pedig tárnokmester is volt, részben még I. Lajos uralko-

64 ZsO IV. 204. sz.

65 ZsO V. 2166. sz.

66 1373. július 1.: HO VII. 413.; 1375. február 22.: DL 6195.

67 Surdis János személyéhez ld. *Pór Antal*: De Surdis II. János esztergomi érsek. Szent István Társulat, Bp., 1900. (A Szent István Társulat Tudományos és Irodalmi Osztályának Felolvasó Üléseiből 65.).

68 CDCr XIV. 470.

69 1373. augusztus 2.: DL 5983.; 1375. február 22.: DL 6195.

70 1377. július 17.: DL 64 096.

71 1382. február 24.: CD IX/5. 567.

72 *Engel P.*: Archontológia i. m. (3. jz.) II. 262.

73 1380. március 18.: DL 27 281.

74 Vö. 1367. november 5.: Zichy III. 340.; 1371. április 3.: DL 39 133.

75 1371. április 3.: DL 39 133.

dása idején (1382–1384,⁷⁶ 1385–1388).⁷⁷ Hivatalviselése alatt időnként főkincstartónak (*supremus thesaurarius*) nevezik,⁷⁸ és Erzsébet királyné végrendeletének végrehajtójaként a *magnificus* címmel említik.⁷⁹ Ez azonban nem a kincstartónak, hanem Zámbó Miklós személyének szólt,⁸⁰ így a *magnificus* címzés megjelenését nem értelmezhetjük a kincstartóság bárói méltósággá alakulásának jeleként.⁸¹ Zámbó idején ugyanakkor a kincstartó új pénzügyi szerepkörben tűnik fel. A Velencével kötött 1381. évi torinói békében Velencét évi 7000 arany fizetésére kötelezték, amit a kincstartó (*thesaurarius*) is átvehetett,⁸² és hogy valóban ez történt, igazolja a nyugtatvány, melyből megtudjuk, hogy az 1381. évi 7000 aranyat a király képviselőjében Zámbó Miklós kincstartó kezéhez fizették.⁸³

Mária királynő kincstartói, a Kusalyi Jakcs család⁸⁴ tagjai voltak: András, György és István. A tisztség megnevezése Zámbó Miklóshoz hasonlóan többször főkincstartó (*supremus/summus thesaurarius*).⁸⁵ Úgy tűnik, először csak András töltötte be a kincstartóságot, mert 1383 januárjában olyan oklevelekben, ahol mindhárman szerepelnek, csak Andrást nevezi a királynő kincstartójának.⁸⁶ Hamarosan, 1383 őszén, már György is felbukkan kincstartóként,⁸⁷ sőt e minőségében oklevelet is ad ki, melyben kifizetésről számol el.⁸⁸ Legkésőbb István jelenik meg kincstartóként: csak 1387-ben és 1389-ben szerepel együtt a három testvér e tisztséggel.⁸⁹ András 1390. június 22. előtt meghalt,⁹⁰ vélhetően haláláig viselte a

76 1382. május 2.: CD IX/5. 571.; 1384. október 13.: DF 239 088.

77 1385. október 2.: DL 7086.; 1388. augusztus 5.: DF 263 716.

78 1377. július 17.: DL 64 096.; 1380. január 2.: DL 87 869.; 1382. február 24.: CD IX/5. 567.

79 CD IX/5. 405. A többi öt említő oklevélben magisterként nevezik meg. Az Anjou-korban a magister és *magnificus* megnevezések közötti különbséghez ld. *Csukovits Enikő*: Az Anjou-kori intézményi újítások nápolyi párhuzamai. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. Neumann Tibor–Rácz György. MTA Történettudományi Intézet–PPKE Bölcsészettudományi Kara, Bp.–Piliscsaba, 2009. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. – *Analecta Mediaevalia* 3.) 37.

80 A tárnokmestersége alatt természetesen a *magnificus* megnevezés újra megjelenik, pl. 1388: DL 87 869.; 1394: DL 7996.

81 1377-től bárói méltóságnak szokás tekinteni. Vö. *Tringli István*: Kincstartó. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál–Makk Ferenc. Akadémiai, Bp., 1994. 352.; *Engel P.*: Archontológia i. m. (3. jz.) I. 52.

82 Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. / *Acta extera Andegavensia*. III. Szerk. Wenzel Gusztáv. MTA, Bp., 1876. (= MDE III.) 437.

83 MDE III. 457.

84 A Kusalyi Jakcs családhoz ld. *Petri Mór*: Szilágy vármegye monográphiája. II. [Bp.,] 1903. 403–439.; *Emődi Tamás*: A kusalyi Jakcsok származása és címeres emlékei. *Turul* 69. (1996) 57–66.; *Hegyi Géza*: A kusalyi Jakcsok birtokosztálya 1425 körül. *Történelmi Szemle* 56. (2014) 383–406.

85 1383: DF 254 806.; 1385: HO III. 235.

86 1383. január 1.: DF 254 806.; 1383. január 24.: DL 859.

87 1383. október 28.: DF 233 960.

88 DF 233 960.

89 1387. április 19.: ZsO I. 31. sz.; 1387: HO VII. 423.; 1389. november 30.: DF 254 819.

90 Vö. ZsO I. 1601. sz.

kincstartóságot,⁹¹ György pedig egészen 1391-ig.⁹² György utóbb, 1398 és 1401 között tárnokmester volt.⁹³ Mindeközben György és András a beregi ispánságon is osztozott.⁹⁴ Bár úgy tűnik, hogy György és András 1383 második felétől, majd a három testvér 1387-től közösen töltötte be a kincstartóságot, mégis találunk ez idő alatt olyan okleveleket 1385-ből és 1388-ból, amelyekben ugyan mindhárom testvér szerepel, mégis csak egyiküket, Andrást nevezik kincstartónak.⁹⁵ Ráadásul 1385. május 19-én Mária királynő Györgyöt főkincstartójának (*summus thesaurarius*) nevezi,⁹⁶ ez év decemberében azonban már csak Andrást címzi annak.⁹⁷ Az adatok tehát arra utalnak, hogy a testvérek, legalábbis András és György valóban párhuzamosan – tehát nem egymást váltogatva és csak időnként közösen – töltötték be a kincstartói tiszteket, címzésük pedig minden bizonnyal nem következetes. A Jakcsok tevékenysége során több esetben látjuk, hogy a befolyt adók egy része a kincstartóhoz kerül, aki azokból kifizetéseket hajt végre. Ezek a jövedelmek azonban eredetileg nem a kincstartóhoz tartoztak, hiszen csak királyi rendelkezés után jutnak el hozzájuk, és csak azért, hogy azt tovább is adják. Így 1384-ben Kusalyi Jakcs András kincstartóhoz a hetedadó egy része csak az uralkodó akaratából került,⁹⁸ akkor is azért, hogy azt a királyné sáfárának, aki – talán nem mellékesen – András familiárisa volt (*Ladislaos filio Thome, dispensatori domine nostre regine, familiari nostro*), adja át a királynő konyhájára és más kiadásaira,⁹⁹ azaz a kincstartó végső soron a királynői tárnoki házba (*ad domum tauernicalem domine regine*) került bevételt kezelte.¹⁰⁰ Ehhez hasonlóan szintén királyi rendelkezés értelmében került a kincstartóhoz Kassa város királyi *collectája*,¹⁰¹ amit Jakcs András egy másik familiárisa, Hévízi Péter vett át.¹⁰² Ahogy korábban már említettem, a kincstartó ez időben is felügyelte a királyi birtokokra vonatkozó iratokat. Így a Cudar Péter birtokaira vonatkozó oklevelek Budára, a királynéi *domus tavernicalis*-ba, avagy *domus thesauraria*-ba kerültek,¹⁰³ és később az okleveleket innen Kusalyi Jakcs György kincstartó szolgáltatta ki.¹⁰⁴

Az Anjou-kori adatok alapján tehát a kincstartó feladata volt egyrészt az uralkodói birtokokra vonatkozó oklevelek, másrészt a királynak járó ajándékok

91 Utolsó adatunk 1389. január 6-i: DF 254 818.

92 1391. május 11.: ZsO I. 2029. sz.

93 Engel P.: Archontológia i. m. (3. jz.) I. 39.

94 Uo. 110.

95 1385. december 21.: DF 254 809.; 1388. június 15.: ZsO I. 599. sz. Vö. Engel P.: Archontológia i. m. (3. jz.) I. 52.

96 HO III. 235.

97 DF 254 809.

98 Zichy IV. 354.

99 Zichy XII. 49.

100 Zichy IV. 355.

101 CD X/3. 85.

102 Budapest történetének okleveles emlékei. III. (1382–1439). Összeáll. Kumorovitz L. Bernát. Budapesti Történeti Múzeum, Bp., 1987. 50. sz.

103 A *domus tavernicalis* és a *domus thesauraria* szinonimaként szerepel az oklevélben.

104 DL 7611. (ZsO I. 2073. sz., a regesztában Jakcs György tévesen tárnokmesterként szerepel).

(*munera*) kezelése. Mind a királyi oklevelek, mind az uralkodót illető ajándék feletti felügyelet arra utal, hogy a kincstartó a mindenkori uralkodó vagyonát őrizte, kérdés persze, hogy mindez azt is jelentette vajon, hogy az uralkodóhoz tartozó jövedelmeket vagy azok egy részét is kezelte. A királyhoz és a *fiscushoz* tartozó jövedelmek megkülönböztetése II. András uralkodása óta szokásban volt. A kincstartóhoz (*ad fiscum pertinentes*) tartozott a szabadok dénára, a *pondus*, a *census* és a *collecta*,¹⁰⁵ melyeket a közadók szedői (*collector publicorum vectigalium*) hajtottak be.¹⁰⁶ A királyt illeték meg ellenben a csöböradó, az ököradó és a *tributum*,¹⁰⁷ azaz a természetben szedett jövedelmek.¹⁰⁸ Az élelmiszeradó beszédésére a király és a királynő többször tárnokokat alkalmazott,¹⁰⁹ akik a királyi udvarban, a tárnoki hivatalban (*in officio tauarnicatus*) teljesítettek szolgálatokat.¹¹⁰ A tárnokok élén a tárnokmester állt, így feltételezhetjük, hogy tevékenysége az Árpád-korban mindenképpen kapcsolatba hozható ezekkel a jövedelmekkel. A tárnokok ez irányú feladata az Anjou-korban is megmaradt, felettesük a tárnoknagy lehetett, így közvetlen irányításuk bizonyosan kikerült a tárnokmester alól, de semmiképpen sem a kincstartó alá került, azaz nem ő volt az, aki a természetben befolyt jövedelmeket kezelte. Az Árpád-korban a tárnokmester hatásköre a pénzváltásra és a pénzverésre is kiterjedt már,¹¹¹ és ez a későbbiekben is megfigyelhető.¹¹² A tárnokmester és a kamarák kapcsolata, így a tárnokmester kamarák feletti felügyeleti joga szintén kimutatható az Árpád-kortól kezdődően,¹¹³ az Anjouk alatt pedig már egyértel-

105 1202: ad fiscum pertinentes, scilicet liberos denarios et pondera – CD III/1. 319.; 1222: liberos denarios, vel pondera, seu quemcunque census, ad fiscum pertinentem – CD III/1. 380.; 1231: illis exceptis, qui fisco regio in debito censu tenentur – DRMH I. 36–37.; 1261: quod nullam collectam nullumque census seu exactionem quovis alio nomine nominatam solvere tenentur regio phisco exigendam, vel comiti camerarum persolvendam, quas ab aliis regnicolis temporibus debitis more solito exigere consueverunt – Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban / Diplomata Aetatis Arpadiana in archivo comitatus Hevesiensis conservata. Kiadja Kondorné Látkóczi Erzsébet. Heves Megyei Levéltár, Eger, 1997. 28. (RA 2123. sz.).

106 Vö. 1222: CD III/1. 380. (RA 378. sz.).

107 1202: chybriones etiam de eadem villa nobis pertinentes – CD III/1. 319.

108 Ld. bővebben *Weisz Boglárka*: II. András jövedelmei: régi és új elemek. In: II. András és Székesfehérvár. Szerk. Kerny Terézia–Smohay András. Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, Székesfehérvár, 2012. 52–55.

109 1283: CD VII/2. 98.; 1327: CD VIII/3. 218–220.

110 1270: ÁÚO VIII. 299., 306.

111 1244: Elenchus fontium historiae urbanae. III/2. Ed. András Kubinyi–Monika Jánosi–Péter E. Kovács–József Köblös–István Tringli. Balassi, Bp., 1997. 40–41.

112 1332: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Lat. 3669. 366. p. (Radvánszky család Sajó-Kazai levéltára); 1335: Decreta Regni Hungariae 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis–Vera Bácskai. Akadémiai, Bp., 1976. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II.: Fontes 11.; = DRH 1301–1457) 88.; 1336: DRH 1301–1457 91–92.; 1338: DRH 1301–1457 99.; 1342: DRH 1301–1457 113.; 1342: DRH 1301–1457 117.; 1345: DRH 1301–1457 119–120., 122.; 1350: DL 91 420.

113 Vö. *Weisz Boglárka*: A szatmári kamara története a 14. század közepéig. In: Az ecsedi Báthoriak a XV–XVII. században. Szerk. Szabó Sarolta–C. Tóth Norbert. Nyírbátor, 2012. (Báthori István Múzeum kiadványai 34.) 73–76.

műen igazolható.¹¹⁴ Ennek ellenére, amikor 1323. január 6-án I. Károly bérbe adta a kamarákat és a kivetett fél *fertó*kat, az erdélyi káptalannak erről küldött oklevelében azt olvashatjuk, hogy a kamaraispánok az erdélyi káptalan földjén a fél *fertó*kat a király által a kamaraispánok kérésére küldött Miklós királyi *dispensator* emberének a jelenlétében szedték be.¹¹⁵ Azt, hogy más esetekben is a *dispensator* emberének tanúsága mellett történt a fél *fertó*k beszédése, csak feltételezhetjük, mert a többi, vélhetően hasonlóképp megfogalmazott királyi oklevél nem maradt fenn. Valójában nem tudjuk megmagyarázni, hogy miért nem a tárnokmester embere járt el a kamaraispánokkal együtt, ahogy az később bevett szokás, de feltételezhetjük, hogy mindez talán abból adódott, hogy a bérleti díj sem a tárnokmester által felügyelt jövedelmek közé került ebben az évben. A *dispensator* és a kincstartó kapcsolata több oklevélben is kitapintható, így Demeter 1362-ben kincstartó és *dispensator* egyidejűleg,¹¹⁶ a királyné *dispensatora* pedig Kusalyi Jakcs György kincstartó familiárisa.¹¹⁷ Mindez arra utal, hogy a kincstartó a királyi és királynéi udvar pénzügyeinek ellenőrzését is elláthatta. A tárnokmester szerepe az Árpád-korban a kamarahasznán túl más jellegű adók – mint például a rendkívüli adók, a kiváltságolt népek vagy a városok adója esetében – rejtve marad. Az uralkodó alkalmoszerűen bízta ezen jövedelmek beszédését különböző tisztviselőkre, a kiváltságolt népek és a városok esetén előfordulhatott az is, hogy ők maguk vitték az adót a királyi kincstárba. A kincstárba került jövedelmek felügyeletét akár a tárnokmester is elláthatta, még ha konkrét adattal erre nem is rendelkezünk.

A királyi birtokokra vonatkozó iratokat az Árpád-korban a fehérvári prépostságban őrizték, a feladat a fehérvári örkanonokra hárult, miután azonban I. Károly stabilizálni tudta hatalmát, nagyarányú birtokvisszavétel indult meg. Ennek végrehajtásához azonban szükség volt mindazon iratokra, amelyek a királyi birtokokra vonatkoztak, illetőleg az elkobzott, visszacapott vagy megszerzett birtokok okleveleit is őrizni kellett, és erre vélhetően nem a fehérvári prépostság, hanem a visegrádi királyi központ bizonyult alkalmasnak, idővel pedig minden irat átkerült Fehérvárról Visegrádra. A kincstartó tehát ezt a feladatot a fehérvári örkanonoktól vette át, talán nem véletlen, hanem ezzel áll összefüggésben a kincstartó *thesaurarius*ként való feltűnése, hiszen az egyház *custos*sait időnként szintén *thesaurarius*-nak nevezték.¹¹⁸ Volt azonban a fehérvári örkanonoknak egy másik, szintén a királyi méltósághoz kötődő feladata, jelesül a Fehérvárott elhelyezett¹¹⁹ korona őrzése.¹²⁰ A korona utóbb, a levéltárhoz hasonlóan, Visegrádra került, az időpont azonban vitatott. Általában 1323-hoz, a király Visegrádra költözéséhez kapcsol-

114 Vö. 112. jz.

115 AO II. 60.

116 DF 259 211.

117 1384: Zichy XII. 49.

118 1270: magister Miko, thesaurarius ecclesiae Beatae Virginis laurinesis – CD V/1. 44.; 1335: dominus Johannes custos ecclesie nostre sive thesaurarius – DF 237 973.

119 1254: ubi solium regni et corona conservatur – CD IV/2. 231.

120 1198: cuius cure ac sollicitudini ornamenta ac privilegia ipsius ecclesie et diadema etiam regium committuntur – VPRO I. 7.

ják¹²¹ vagy I. Károly,¹²² még inkább I. Lajos nevéhez kötik,¹²³ de az sem kizárható, hogy Zsigmond uralkodása alatt került erre sor.¹²⁴ A királyi korona fehérvári őrzésére a legkésőbbi adatunk 1329-ből származik,¹²⁵ így a koronát csak ezt követően vihették át. Az Anjouk alatt a korona Visegrádon maradt. Hogy őrzése a kincstartó vagy más személy feladata lett volna, ma már nem állapítható meg. Ha arra gondolunk, hogy a kincstartók egyike fehérvári örkanonok volt, felmerülhet, hogy a korona örét e korban a kincstartóban lássuk. A királyné kincstartójának feladatköre talán szintén párhuzamba állítható az uralkodó kincstartójának tevékenységével. Erzsébetnek, I. Lajos anyjának 1380-ban kelt végrendelete nemcsak Zámbó Miklóst, a király kincstartóját, aki a végrendelet egyik végrehajtója volt, hanem a saját kincstartóját, Vasvári Mihályt is említette, mint olyan személyt, aki az anyakirályné ezüstedényeiről és más tárgyairól pontos információkkal bír.¹²⁶ Mindez pedig arra utal, hogy a királyné kincstartója a kincstárban őrzött kincsek, a királynéi vagyon felügyeletét látta el. A király kincstartója szintén betölthetett ilyen szerepet is, bár erre vonatkozó adatokkal nem rendelkezünk.

Az uralkodót illető jövedelmek közül egyedül a városoktól származó ajándékoknál egyértelmű, hogy annak kezelése a kincstartó feladatköréhez tartozott. Az, hogy a királyi kincstárba befolyó többi jövedelem felett bármiféle joghatósággal rendelkezett volna, nem bizonyítható, ahogy az sem, hogy az általa vélhetően felügyelt kincstár és a királyi *fiscus* azonos lett volna, sőt valószínűbb, hogy ezen időszakban kincstárra és királyi *fiscusra* egymástól különböző intézményekként tekintettek. Arról, hogy az uralkodó rendelkezett saját, a *fiscustól* elkülönült kincstárral, a vizsgált korszakban egyedül II. András korából rendelkezünk adattal. Az

-
- 121 Egyes elképzelések szerint, miután 1310-ben a korona visszakertült Károlyhoz, többé nem Székesfehérvárott őrizték, hanem először Budára került a tárnoki házba, majd később Visegrádra, vö. *Erdélyi László*: Magyarország törvényei Szent Istvántól Mohácsig. Eggenberger, Bp., 1942. 10. Mások úgy gondolják, hogy 1310-ben Visegrádra vitték a koronát. *Wenzel Gusztáv*: Visegrád egykori fénye és dicsősége. Századok 3. (1868) 397. Zsoldos Attila szerint 1323-tól előbb Visegrádon, utóbb pedig Budán őrizték a koronát. *Zsoldos Attila*: A magyar királyok koronája a történelemben és a nemzeti hagyományban. In: Millenniumi magyar történet. Magyarország története a honfoglalástól napjainkig. Szerk. Tóth István György. Osiris, Bp., 2002. 650. Buzás Gergely szerint a visegrádi fellegrádban őrizték vélhetően már 1323 óta. *Buzás Gergely*: Pest megye középkori művészeti emlékei. In: Pest megye monográfiája. I., második rész. A honfoglalástól 1686-ig. Szerk. Zsoldos Attila. Pest Megye Monográfia Közalapítvány, Bp., 2001. 235.
- 122 Bertényi Iván szerint a korona Károly uralkodása alatt Visegrádra került, majd Zsigmond uralma idején Budára, a tárnoki házba vitték. *Bertényi Iván*: A magyar korona története. Kossuth, Bp., 1986. 83.
- 123 *Anton Radvánszky*: Das Amt des Kronhüters in Staatrecht und Geschichte Ungarns. Ungarn-Jahrbuch 4. (1972) 27. Dercsényi Dezső szerint a koronát I. Lajos Székesfehérvárról Budára vitette. *Dercsényi Dezső*: Nagy Lajos és kora. Bp., 1941. (Reprint: Akadémiai, Bp., 1990.) 39. Van azonban olyan vélemény is, mely szerint I. Lajos alatt a korona Székesfehérvárott maradt. *Benda Kálmán–Fügedi Erik*: A magyar korona regénye. Magvető, Bp., 1979. 50.
- 124 *Iván László*: A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig. Visegrádi Mátyás Király Múzeum, Visegrád, 2004. 120.
- 125 ubi solium et corona regni conservatur – DL 7345.
- 126 DL 6692.

uralkodó különös kincstárából (*de camera speciali*) harmadik feleségének, Beatrixnek ezer márkát ígért, vagy annyit, amennyivel együtt a királyné jövedelmei elérik az ezer márkát.¹²⁷ Ez a *camera* sem a korábbi, sem a későbbi forrásokban nem bukkan elő, létezésében azonban nem kételkedhetünk.

A kincstartó feladatköre nem volt gazdaságirányítói szerep, ezért a kincstartóság nem is vált bárói méltósággá ez időben – ezzel magyarázható, hogy a kincstartó a méltóságsorokból is kimaradt –, de mindenképpen bizalmi tisztség volt. Azt azonban, hogy a kincstartó kezdetben a tárnokmester alárendeltje lett volna,¹²⁸ semmi sem igazolja, és valójában semmi sem tette szükségessé. Az, amit a tárnokmester az Anjouk alatt elveszített korábbi gazdasági szerepéből, a tárnokok, így a királyi birtokok feletti felügyelet, az onnan befolyt jövedelmek kezelése lehetett. A királyi birtokok felügyeletében a kincstartóhoz csak az adminisztratív teendők kerültek.

BOGLÁRKA WEISZ

WHO WAS THE FIRST TREASURER?

THE HISTORY OF THE TREASURER'S OFFICE IN THE 14TH-CENTURY

The first incumbent of the treasurer's office in the Kingdom of Hungary, which appeared in the 14th century, is generally regarded by the relevant scholarship to have been Pál Magyar, whom king Charles I called his treasurer (*thesaurarius noster*) for the first time in 1340. The emergence of the treasurer's office itself has traditionally been explained by an increase in the competences of the *magister tavarnicorum*, which would have made it necessary to create another office to which the financial functions previously performed by the former could be delegated. Others, on the other hand, opine that the treasurer's office only appeared during the reign of Louis I.

In fact, treasurers connected to the king (*thesaurarius*) appear from the 1320s in the charters. On the basis of information from the Angevin period, it is clear that the basic functions of the treasurers consisted in the administration of charters regarding the royal estates and of the gifts (*munera*) due to the ruler. Both functions suggest that the treasurer supervised the personal wealth of the king, and probably guarded the precious objects kept in the royal treasury, while also exerting control over the financial affairs of the court. The function of supervising the royal archives was taken by the treasurer from the *custos* of Fehérvár. As the competences of the treasurer did not involve the direction of economic policies, the office did not become a baronial dignity – and was consequently omitted from the series dignitatum of royal charters –, but it was nonetheless a confidential position. What the *magister tavarnicorum* seems indeed to have lost under the Angevins from his former economic role must have been the supervision over the *tárnoks*, and thus the royal estates, a function which was transferred to the so-called *maior tavarnicorum*. It was the administrative part in the government of the royal estates which were assumed by the treasurer.

127 1234: CD III/2. 376–377.

128 *Hóman B.*: i. m. (1. jz.) 251.

TÓTH-BARBALICS VERONIKA

A dualizmus kori főrendiház elnökei és alelnökei*

Az Országgyűlési Könyvtár munkatársainak munkájaként a közelmúltban megjelent az 1848–2002 közötti magyar országgyűlések elnökeinek változatos nyomtatott forrásanyagot felhasználó, hiánypótló életrajzgyűjteménye,¹ az életutak átfogó elemzése azonban még várat magára. Ehhez a történeti korszakokat átívelő elemzéshez tanulmányom a dualizmus kori főrendiház vezető tisztségviselői rekrutációjának (kiválasztási szempontjainak), főrendiházi funkcióinak és tevékenységének bemutatásával kíván hozzájárulni. Az alelnökök bevonását a főrendiház elnökségére vonatkozó vizsgálatba az indokolja, hogy több esetben tartósan helyettesítették az elnököt, ellátták feladatait, továbbá az alelnökök jelentős részénél ez a tisztség az országgyűlési pályafutás köztes, a főrendiházi elnöki pozícióra szóló kinevezést megelőző állomása volt.² Tanulmányomban az említett életrajzgyűjteményre, valamint a dualizmus kori országgyűlési almanachokra és levéltári forrásokra támaszkodó biográfiai elemzés útján az említett tisztségviselők életpályájának egyéni sajátosságain kívül, a prozopográfia módszerének alkalmazásával, megkísérlem feltárni a kollektív jellemzőket is.

A főrendiház elnökségének kinevezése

A rendi országgyűlés felsőtábláján a nádor (aki az egész diéta elnöke is volt), akadályoztatása esetében az országbíró, és ha ő is gátolva volt, a főtárnokmester elnökölt.³ Az 1848:4. tc. 7. §-a kimondta, hogy „[e]lnököt és egy másodelnököt a fő-

* A tanulmány *A magyar főrendiház a dualizmus időszakában, különös tekintettel a ház 1885. évi reformjára és annak következményeire a magyar politikai életben* c. PhD-disszertáció átdolgozott fejezete. Elkészítését az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok – OTKA K 112429. nyilvántartási számú, „A dualizmus kori magyar országgyűlések tagjainak feltárása és társadalomtörténeti elemzése” c. pályázata támogatta.

1 *Jónás Károly–Villám Judit: A magyar országgyűlés elnökei 1848–2002. Almanach. Argumentum, Bp., 2002.* A két bevezető tanulmány közül az 1848–2001 közötti magyar történelemről szóló áttekintést Romsics Ignác, az 1848–1989 közötti hazai parlamentarizmustörténet összefoglalását Szabó Dániel és Gyarmati György írta.

2 Az 1865–1918 között alelnöki pozíciót betöltő másfél tucat személy harmada később főrendiházi elnöki kinevezést kapott.

3 A tárnokmester és a bán elnökhelyettesi szerepéről folyó 18. századi diétai vitákra, amelyekből a tárnokmester került ki győztesen ld.: *Szijártó M. István: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792.* Osiris, Bp., 2005. 111.

rendi táblához, a tábla tagjaiból, Ő felsége nevez ki, de jegyzőit, szinte saját tagjai közül, titkos szavazás útján a tábla maga választja”. Tehát, miközben ugyanezen törvény 8. §-a a képviselőház elnöki és alelnöki tisztségeinek betöltését a tagok titkos szavazására bízta, a főrendiház elnöki és másodelnöki⁴ tisztsége teljesen az uralkodói kinevezéstől vált függővé (szemben azzal, hogy a korábbi elnököt, a nádort – igaz, az uralkodó jelöltjeiből – a rendek választották),⁵ és így legalább elvi szinten elvált a rendi eredetű zászlósúri méltóságoktól. A gyakorlatban azonban részben tovább élt a rendi hagyomány, hiszen 1848. június 25-én V. Ferdinánd a főrendiház elnökévé a már 1839 óta helyettes elnökként tevékenykedő id. Mailáth György (1786–1861) országbírót nevezte ki.⁶ 1861-ben gr. Apponyi György (1808–1899) országbíró hivatalából következően és az uralkodótól kapott elnöki kinevezése alapján egyaránt elnökként a főrendiházban. A hagyománynak megfelelően az alelnök a főtárnokmesteri méltóságot viselő ifj. Mailáth György (1818–1883) volt. 1865-ben Ferenc József ’Sennyey Pál (1822–1888) tárnokmestert nevezte ki a főrendiház elnökévé, gr. Cziráky János (1818–1884) főkamarszmestert pedig másodelnökké.⁷ ’Sennyey, aki egyszersmind a Helytartótanács elnöke is volt, 1867 februárjában, a felelős magyar kormány kinevezését megelőzően lemondott utóbbi posztjáról (felmentését kérte az uralkodótól), és miután kevéssel korábban betöltötték az országbírói méltóságot, főrendiházi elnöki tisztéről is.⁸ ’Sennyeyvel ellentétben Cziráky, aki 1860-ban nem fogadta el az országbírói hivatalt a magyar törvények visszaállításának elmaradására hivatkozva,⁹ 1867-ben továbbra is megtartotta másodelnöki tisztségét.

4 A 19. századi szóhasználat nem volt egyöntetű, a „másodelnök” szinonimájaként használták az alelnök kifejezést is.

5 Ugyanakkor helyettesei, az országbíró és a tárnokmester az uralkodó által kinevezett méltóságviselők voltak.

6 *Jónás K.–Villám J.*: i. m. (1. jz.) 185. A király Mailáth főrendiházi elnöki kinevezésével egy időben azonban – valószínűleg azzal összefüggésben, hogy gr. Keglevich Gábor tárnokmester 1848 márciusában lemondott méltóságáról, és ezt követően a tárnoki szék nem került betöltésre – alelnökké a nem országzászlós, de a főrendiházban születési joggal tag br. Perényi Zsigmondot nevezte ki.

7 Az 1865. évi december hó 10-dikére hirdetett országgyűlés főrendi házána irományai. Athenaeum, Pest, 1868–1869. (Az 1865. évi december hó 10-dikére hirdetett országgyűlés nyomtatványai) (= FI 1865–1868.) I. 1. sz. [1.] Az 1863-tól az országbírói méltóságot betöltő gr. Andrássy György 1865-ben betegségére hivatkozva lemondott méltóságáról, és az országgyűlésről is távol maradt. FI 1865–1868. I. 17. sz. 2. mell. 47.

8 Az országgyűlési elnökök életrajzgyűjteménye szerint ’Sennyey 1867 februárjában tárnokmesteri méltóságáról is lemondott, de „a címet megtartva”. (*Jónás K.–Villám J.*: i. m. [1. jz.] 199., alapja a *Vasárnapi Újságban* megjelent nekrológ félreérthető fogalmazása lehet: Báró Sennyey Pál (1824–1888). *Vasárnapi Újság* 1888. jan. 8. 22.) <http://epa.oszk.hu/html/vgi/kardexlap.phtml?id=30> (a letöltés ideje: 2014. aug. 4.). A főrendiház irataiban 1872. augusztus 29-i dátummal szerepel felmentése a tárnokmesteri méltóság alól. Az 1872-dik évi szeptember hó 1-jére kihirdetett országgyűlés főrendi házána irományai. I–VIII. Pesti Könyvnyomda Rt., [Bp.,] 1873–1875. (Az 1872-dik évi szeptember hó 1-jére kihirdetett országgyűlés nyomtatványai) I. 6. sz. 19.

9 A főrendiház új elnökei. *Vasárnapi Újság* 1883. jún. 3. 350.

Ferenc József 1867. február 12-én ifj. Mailáth Györgyöt országbíróvá még miniszteri ellenjegyzés nélkül,¹⁰ de 1867. március 22-én főrendiházi elnökké már az Andrásy-kormány javaslatára és ellenjegyzésével nevezte ki.¹¹ Az országbíró főrendiházi elnökké való kinevezésével folytatódott a hagyomány; ahogy a *Magyar Állam* egy 1883. évi cikkében írta, az Andrásy-kormány tiszteletben tartotta „a közjog szellemét, amikor Mailáth országbíró-t terjesztette elő a királynak kinevezésre”.¹² A főrendiházi elnöki és alelnöki tisztség betöltésére (a királyi kinevezéssel betöltött többi méltósághoz és tisztséghez hasonlóan) az alkotmányos korszak folyamán mindvégig a kormány tett javaslatot az uralkodónak. A főrendiházi elnök és alelnök(ök) egy-egy országgyűlés időtartamára kaptak kinevezést.¹³ Az elnök személyében 1867 után az első változás 1883-ban, Mailáth György országbíró halála után történt. A *Magyar Állam* fent idézett 1883-as cikke üdvözölte, hogy a meggyilkolt Mailáth főrendiházi elnök helyének betöltésére a hírek szerint Szögyény-Marich László (1806–1893) főkamarás-mester, 1875-től másodelnök¹⁴ a kiszemelt jelölt: „nem mulasztjuk el jó eleve kijelenteni, hogy a kormány akkor, midőn a zászlósúrak egyikét jelölte ki ezen állásra egészen helyes úton jár”.¹⁵ Az országbírói méltóságot Mailáth halála után egyelőre nem töltötték be, Szögyény-Marich elnöksége idején is főkamarásmester maradt (a főrendiháznak születési jogon és Fejér megye főispánjaként is tagja volt). Szögyény elnöksége alatt újra Cziráky lett az alelnök, majd az ő 1884 februárjában bekövetkezett elhunytá után br. Vay Miklós (1802–1894) koronaőr. A főrendiházi elnökségben 1884 őszén bekövetkezett változás hátterében – Szögyény-Marich addigi elnök helyett br. Sennyey Pált nevezte ki az uralkodó – Tisza Kálmán Sennyeyvel kötött politikai megállapodása állt.¹⁶ Sennyey röviddel főrendiházi elnökké kinevezése előtt megkapta az országbírói méltóságot.¹⁷ A főrendiházi reformra vonatkozó törvényjavas-

10 Nincs nyoma a főrendiház nyomtatványaiban annak, hogy az országbírói kinevezésről a főrendiház hivatalos értesítést nyert volna (szemben a későbbi zászlósúri kinevezésekkel).

11 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL-OL), Miniszterelnökségi Levéltár, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (K 27), Minisztertanácsi jkv. 1867. márc. 18. (8. ülés) 3. pont. (<http://www.digitarchiv.hu/faces/kereso.jsp>; a letöltés ideje: 2015. jún. 14.); FI 1865–1868. I. 44. sz. 122. A főrendiház reformjára irányuló kormányzati szándékot jelzi, hogy amikor a minisztertanács a kinevezési javaslatról döntött, Mailáth elnökségének tervezett időtartamát akként határozta meg, hogy „addig is, míg az országgyűlés felsőháza törvényhozási rendes úton véglegesen szabályoztatnák”.

12 Magyar Állam 1883. ápr. 26. (6986.-114. sz.) 1.

13 Az 1848:4. tc. 8. §-a értelmében az országgyűlés elején, a főrendiházi elnök kinevezéséről szóló királyi leirat kihirdetéséig a főrendiház legidősebb (jelen lévő) tagja korelnökként vezette az üléseket.

14 Szögyény 1873-ban nyert főkamarásmesteri kinevezést (miután Cziráky János tárnokmester lett), és 1875-ben váltotta fel Czirákyt a főrendiházi másodelnökségben.

15 Magyar Állam 1883. ápr. 26. (6986.-114. sz.) 1.

16 Szögyény leköszönése előtt három hónappal, 1884 szeptemberében elnyerte a tárnokmesteri méltóságot.

17 A felterjesztést mindkét méltóságra az 1884. november 26-i minisztertanácson határozta el a kormány: MNL-OL K 27 Minisztertanácsi jkv. 1884. nov. 26. (28. ülés) (1. pont: országbíró), (2. pont: főrendiházi elnök).

lat idején tehát a főrendiház elnöke ’Sennyey Pál, alelnöke Vay Miklós volt. A főrendiházi reformot követően mindketten örökös tagsági jogukat gyakorolták, de emellett ’Sennyey zászlósúrként, Vay pedig koronaörként és református főgondnok hivatala révén is rendelkezett tagsággal.

Az 1885:7. tc. 15. §-a alapján a főrendiház elnökségét továbbra is a miniszterelnök felterjesztésére az uralkodó nevezte ki a főrendiház tagjai közül egy-egy országgyűlés tartamára,¹⁸ illetve időközbeni üresedés esetén. A főrendiházi reform annyi változást hozott, hogy a főrendiháznak ezt követően egyidejűleg két alelnöke lett. A változtatásban a főrendiház zavartalan munkaképességének biztosítása lehetett a szempont, a minta pedig a magyar képviselőház kéttagú (választott) alelnöksége mellett¹⁹ talán az ausztriai Herrenhaus, amelynek 1870-től két-két, az uralkodó által kinevezett alelnöke volt.²⁰ Az 1885:7. tc. a reform életbe léptetésekor nem írt elő tisztújítást, egyébként pedig (mivel nem új országgyűlés, csak új ülészak kezdődött) ez 1885 őszén nem lett volna aktuális. Ennek ellenére 1885 szeptemberében Tisza Kálmán miniszterelnök nemcsak egy új alelnök, hanem a teljes elnökség kinevezésére tett felterjesztést. A minisztertanács határozata alapján elnöknek ismét ’Sennyeyt, alelnököknek pedig az addigi br. Vay Miklós mellé a másik koronaör, Szlávy Józsefet (1818–1900) javasolta. Tisza ez utóbbival kapcsolatban csak annyit írt, hogy „hazafiú[i] és a legfelsőbb trón iránti érdemei, valamint politikai működése sokkal ismertebb Felsőged előtt, semhogy szükséges volna jellemzésébe bocsátkoznom”.²¹ Tisza tehát a felterjesztésben nem hivatko-

18 Ellentétben az ausztriai Urak Házával, amelynek elnökét és két alelnökét ülészakonként nevezte ki az uralkodó. Ld.: Stenographisches Protokolle des Herrenhauses. 1861–1918. (<http://alex.onb.ac.at/sph.htm#LISI> [a letöltés ideje: 2015. ápr. 25.]

19 A képviselőházban már az 1848:4. tc. (az országgyűlés évenkénti üléséről) bevezette két alelnök választását. A főrendiház esetében az ülések száma és hossza ezt nem tette szükségessé, azonban (mint ez a főrendiház elnöki hivatalának levéltári iratanyagából kiderül) a főrendiház elnöksége az ülések időpontját (miniszterelnöki megkeresés nyomán) sok esetben csak az ülés előtti napon vagy az ülés napján hirdette ki, így időnként az elnöknek és a másodelnöknek is nagy nehézséget okozott, hogy az ülés kezdetére megérkezzen a fővárosba.

20 Az osztrák törvények csak az elnökség uralkodó általi (1867-től ülészakonként történő) kinevezését, valamint (1873-tól) az elnök eskütételét tartalmazták, az alelnökök számát nem szabályozták, és a házszabályok sem rendelkeztek erről. A gyakorlatban 1870-ig egyidejűleg egy, attól kezdve 1917-ig kettő, 1917–1918-ban három alelnöke volt az Urak Házának. [Grundgesetz über die Reichsvertretung]. Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich 1861. 20/1861. 8. § (<http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?apm=0&aid=rgb&datum=1861>; a letöltés ideje: 2015. ápr. 16.); [Grundgesetz über die Reichsvertretung]. Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich 1867. 141/1867. 9. § (<http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?apm=0&aid=rgb&datum=1867>; a letöltés ideje: 2015. ápr. 16.); [Gesetz in Betreff der Geschäfts-Ordnung des Reichsrates]. Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder 1873. 94/1873. 1. § (<http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?apm=0&aid=rgb&datum=1873>; a letöltés ideje: 2015. ápr. 16.); Geschäfts-Ordnung des Herren-Hauses mit einem Anhang, enthaltend das Gesetz vom 30. Juli 1867, R.G.Bl. Nr. 104, über die Behandlung umfangreicher Gesetze im Reichsrathe. K.-k. Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1875. (= GOHH 1875.) II. fejezet.

21 Tisza Kálmán miniszterelnök felterjesztése I. Ferenc Józsefhez. Bp., 1885. szept. 17. 1885-2882., lelőhelye: MNL-OL Miniszterelnökségi Levéltár, Központilag iktatott és irattározott iratok (K 26) 1885-1573., 220. cs.

zott sem Szlávy korábbi főrendiházi tisztségére (1865-től 1867-ig főispánként a ház tagja és egyik jegyzője, 1882-től koronaórként ismét főrend, számos főrendiházi bizottság tagja, 1884 őszétől az igazoló és a hármass bizottság elnöke volt), sem kormányzati szerepére (földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter, miniszterelnök, magyar, majd közös pénzügyminiszter), sem képviselőházi elnöki tapasztalatára (1879–1880). 1887-ben az új országgyűlés összeültét követően ismételten az addigi elnökség került kinevezésre.²² Sennyey 1888-ban bekövetkezett halála után br. Vay Miklós rangidős alelnök nyert elnöki kinevezést, de ő továbbra is koronaőr maradt, nem lett országbíró. Feltehetően visszatetszést szült volna, ha az országgyűlés általi választással (ráadásul az alkotmányosság helyreállításának 1867. évi folyamata során)²³ elnyert közjogi méltóságát egy másik, királyi adomány útján elnyerhető tisztséggel cseréli fel. Vay megürült alelnöki helyét 1888 februárjában az örökös jogon főrendiházi tag gr. Csáky Albinnal (1841–1912) töltötték be, aki kinevezésével párhuzamosan elnyerte a főasztalnokmesteri méltóságot is. Tehát az egyik alelnök ismét zászlósúr is volt egyidejűleg (igaz, nem tárnokmester).²⁴ Csáky szűk hét hónap múlva, miután miniszter lett, lemondott.²⁵ A helyére azonban csak több mint egy évvel később, a bejelentést követő ülészakáján elején nevezték ki gr. Károlyi Tibort (1843–1904).²⁶

Miközben az országbírói és a tárnokmesteri méltóság a törvény betűje szerint már 1848-ban elvált a főrendiház elnöki posztjától, és 1883-ban átmenetileg, 1888-ban pedig végleg megszűnt az országbírói és tárnokmesteri méltóság, valamint a főrendiházi elnökség „perszónalunioja” is, a főrendiházi elnökök, alelnö-

22 A továbbiakban az országgyűlések elején történt kinevezéseket csak akkor említem, ha azok személyi változással jártak.

23 Vay Miklóst 1867 júniusában, néhány nappal Ferenc József királlyá koronázása előtt, arra készülve választották meg koronaórré.

24 MNL-OL K 27 Minisztertanácsi jkv. 1888. febr. 2. (4. ülés) 16. és 17. pont. A tárnokmester Szogyény-Marich 1888-ban országbíróvá történt kinevezésével egyidejűleg gr. Zichy Ferenc (addigi főasztalnokmester) lett. Zichy az 1890-es években a főrendiházban az országgyűlések elején több esetben korelnökként elnökölt.

25 A lemondását elfogadó, felmentését kimondó 1888. szeptember 22-i legfelső elhatározás főrendiházi bejelentése: Az 1887-dik évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés főrendi házában naplója. I–V. Szerk. Maszák Hugó. Pesti Könyvnyomda Rt., Bp., 1888–1892. (Az 1887-dik évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai) (= FN 1887–1892.) V. 1888. okt. 15. (24. ülés) 1. Csáky 1888 októberében lemondott a főrendiházi igazoló bírósági, a királyi és országos legfőbb fegyelmi bírósági, a közjogi és törvénykezési bizottsági, valamint a gazdasági bizottsági tagságáról. MNL-OL Országgyűlési Levéltár, Főrendiház, Elnöki iratok (K 3) 1888-517., 18. cs. Gr. Csáky Albin levele br. Vay Miklós főrendiházi elnöknek. 1888. szept. 30.

26 Az 1889. október 10-i legfelső elhatározás főrendiházi bejelentése: FN 1887–1892. VI. 1889. okt. 12. (42. ülés) 1. A késlekedés okának feltárása további kutatást igényel. Lehetséges, hogy összefügg a képviselőházi obstrukcióval, pontosabban azzal, hogy amiatt a főrendiháznak kevés tárgyalnivalója volt. Az 1887–1892. évi országgyűlés második ülészakájában (1888. október 15.–1889. június 17.) a képviselőháznak 148, a főrendiháznak mindössze 18 ülése volt. Károlyi életrajzában tévesen 1888. októberi dátummal szerepel kinevezése: *Jónás K.–Villám J.*: i. m. (1. jz.) [223]–224.

kök kinevezésükkor egy ideig még rendelkeztek zászlósúri vagy legalábbis koronaóri címmel.

Az alkalmassági és politikai szempontok fokozatosan felülírták a korábbi szokást. Az alelnököknél a változást 1889-ben gr. Károlyi Tibor kinevezése jelezte, aki a háznak zászlósúri méltóságot nem viselő örökös tagja volt. 1894 tavaszán elhunyt br. Vay Miklós, ezután Ferenc József a főrendiház elnökévé Szlávy József alelnököt, alelnökké pedig br. Vay Béla (1830–1910) Borsod megyei főispánt nevezte ki, aki örökös jogon és református főgondnokként is a felsőház tagja volt. Az egyházpolitikai törvényjavaslatok tárgyalása idején tehát Szlávy József elnök, gr. Károlyi Tibor és br. Vay Béla alelnökök alkották a főrendiház elnökségét. Szlávy 1896 őszén, az új országgyűlés megnyitása előtt egészségi állapotára tekintettel felmentését kérte.²⁷ Az új elnök, Tóth Vilmos (1832–1898) kinevezésekor alig több mint egy éve volt a főrendiház tagja. Elődeivel ellentétben nem születés vagy méltóság, hanem élethossziglani kinevezés révén lett tag, azt követően, hogy 1895 nyarán nyugdíjazták a közös legfőbb számvevőszék éléről.²⁸ Tóth Vilmos, aki már az elnökség elnyerésekor betegeskedett (azon az ülésen sem vett részt, amelyen kinevezését bejelentették),²⁹ 1898 nyarán elhunyt. Gr. Károlyi Tibor lett az elnök, a megürült alelnöki helyre pedig a király Daruváry Alajost (1826–1902) nevezte ki, aki 1888-tól kúriai másodelnökként, majd nyugdíjazását követően, 1893 végétől élethossziglan kinevezett tagként volt a főrendiház tagja.³⁰ 1900 őszén azonban gr. Károlyi Tibor, Daruváry Alajos és Vay Béla is lemondott hivataláról. Mindhárman egészségügyi okokra hivatkoztak (Daruváry 74, Vay 70 éves volt; Károlyi ugyan csak 57, de tartósan betegeskedett és egy 1899-ben elszenvedett családi tragédia is megviselte).³¹ A főrendiház élére gr. Csáky Albint, helyetteseinek Ernszt Kelement (1832–1917) és br. Kemény Kálmánt (1838–1918) nevezte ki az uralkodó. Ernszt először 1871–1875 között mint Vas megyei főispán, majd 1897-től élethossziglani kinevezéssel volt a főrendiház tagja.³² Br. Kemény Kálmán

27 Jónás K.–Villám J.: i. m. (1. jz.) 111.

28 Tóth Vilmost belügyminisztersége (1871–1873) után hat évvel nevezte ki az uralkodó a közös számvevőszék élére, vagyis több mint másfél évtizedig állt az intézmény élén. A főrendiházi taggá kinevezésére vonatkozó miniszterelnöki felterjesztés (1895. okt. 24.): 1895-2522-ME, lelőhelye: MNL-OL K 26 1895-180, 338. cs.

29 Az 1896-dik évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés főrendi házána naplója. I–V. Pesti Könyvnyomda Rt., [Bp.,] 1898–1901. (Az 1896-dik évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai) I. 1896. nov. 27. (2. ülés) 3–4. Az üléseken legtöbbször br. Vay Béla alelnök elnökölt helyette.

30 A főrendiházi taggá kinevezésére vonatkozó miniszterelnöki felterjesztés (1893. dec. 18.): 1893-3020-ME, lelőhelye: MNL-OL K 26 1893-2985, 314. cs.

31 Gróf Károlyi Tibor (1843–1904). Vasárnapi Újság 1904. ápr. 10. 234. Leköszönésekor a tizenkét évén át alelnök, ill. elnök Károlyi és a hat évén át elnök Vay a Vaskoronarend 1. osztályában, a csak két évén át alelnök Daruváry legfelső elismerésben részesült. MNL-OL K 27 Minisztertanácsai jkv. 1900. szept. 26. (27. ülés) 2. pont.

32 Csáky elnöki kinevezésekor országgyűlési képviselő volt, ezért ténylegesen csak 1900. november 20-án foglalta el elnöki székét. Jónás K.–Villám J.: i. m. (1. jz.) 230. Az Ernszt főrendiházi taggá kinevezésére vonatkozó miniszterelnöki felterjesztés (1897. szept. 14.): 15835-ME, lelőhelye: MNL-OL K 26 1897-88., 385. cs.

1885-ben választott tagként őrizte meg főrendiházi tagságát. Ernuszthoz hasonlóan korábban főispán volt, de már a főrendiház reformja után, 1885-től 1895-ig. Az új elnökség csak kissé volt „ifjabb” a lemondottnál: kinevezésekor Csáky 59, Ernuszt 68, Kemény 62 éves volt. A következő két országgyűlési ciklus elején ismét ugyanaz az elnökség nyert kinevezést. Ernuszt azonban 1905 nyarán lemondott,³³ helyét decemberben gr. Széchényi Sándor (1837–1913) foglalta el, aki a főrendiháznak örökös jogon volt a tagja, emellett 1884 októberétől a reformig Tolna megye főispánjaként is megillette a tagság (utóbbi tisztelet 1905 végéig töltötte be).³⁴ Csáky Albin 1906. február 19-én, miután az országgyűlést katonaság igénybevételével feloszlatták, lemondott az elnökségről.³⁵ Az uralkodó 1906 májusában, már a koalíciós kormány javaslatára, az új országgyűlés megnyitása előtt gr. Dessewffy Aurél (1846–1928) örökös tagot nevezte ki elnökké, az alelnöki posztot pedig ismét Széchényi Sándor és Kemény Kálmán kapta.³⁶ 1910 elején, a Khuen-Héderváry-kormány kinevezése után, de még az országgyűlés berekesztése előtt a király Dessewffyt saját kérésére felmentette elnöki tiszte alól.³⁷ A választások után, az új ciklus kezdete előtt (1910. június 18-án) ismét Csáky Albin lett elnök, alelnökök pedig Széchényi és Kemény maradtak.³⁸ Kemény azonban nem egészen egy évvel

33 1905. augusztus 29-én mentette fel Ferenc József az alelnöki hivatala alól. FI 1905–1906. I. 28. sz. 46. A *Magyar Tudósító* által 1906-ban kiadott országgyűlési almanachban 1906. szeptember 16-a (A magyar országgyűlés. A főrendiház és a képviselőház tagjainak életrajzi adatai. Kiadja a Magyar Tudósító szerkesztősége. Jókai Könyvny., Bp., 1906. http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/al906_11/index.htm [a letöltés ideje: 2015. jan. 14.] [= Ogy. almanach 1906–1911.] 138.), az 1910-ben megjelent almanachban viszont a helyes dátum szerepel. (Sturm-féle országgyűlési almanach 1901–1915. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól. Szerk. Végváry Ferenc–Zimmer Ferenc. Bp., 1910. http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/al910_15/index.htm [a letöltés ideje: 2014. nov. 22.] [= Ogy. almanach 1910–1915.] 172.)

34 A *Magyar Tudósító*-féle országgyűlési almanachban a főispánságról való lemondásának dátumaként 1905. november 30., vagyis a Kristóffy belügyminiszternek a megyék elleni november 18-i retorziós rendelete utáni időpont szerepel. (Ogy. almanach 1906–1911. 103.) Széchényi azonban már 1905 februárjában (a Szabadelvű Párt választási vereségét követően) lemondott, majd Fejérváry miniszterelnök kérésére visszakozott, végül 1905. december 6-án mentette fel állásából a belügyminiszter. 1906 márciusában a megyei közgyűlés a volt főispán javaslatára ellenzéki, de mérsékelt hangú határozatot fogadott el. *Gaál Zsuzsanna*: Tolna vármegye és az 1905–1906. évi nemzeti ellenállás. A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 14. (1988) 372., 377–378.

35 *Jónás K.–Villám J.*: i. m. (1. jz.) [227].

36 MNL-OL K 27 Minisztertanácsi jkv. 1906. máj. 15. (32. ülés) 36. pont.

37 Az országgyűlési elnökök életrajzgyűjteménye Dessewffy főrendiházi elnöksége végterminusának lemondása dátumát, 1910. február 10-ét tekinti. A Dessewffyt az elnöki tisztség alól felmentő uralkodói döntés kelte (a királyi leiratnak a főrendiház irataiban közölt szövege alapján) azonban néhány nappal későbbi, február 16-i. (*Jónás K.–Villám J.*: i. m. [1. jz.] [233], 235.; Az 1906-dik évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának irományai. I–XX. Pesti Könyvnyomda Rt., Bp., 1906–1910. [1906-dik évi május hó 19-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai] [= FI 1906–1910.] XX. 903. sz. melléklete 47.) Dessewffy jóval elnöksége után, 1917-ben nyert országbírói kinevezést.

38 Az 1910-dik évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának irományai. I–XXV. Pesti Könyvnyomda Rt., Bp., 1910–1918. (Az 1910-dik évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai) (= FI 1910–1918.) I. 2. sz. 2.

később, több mint tíz év alelnökség után lemondott. Utóda br. Jósika Samu (1848–1932), a főrendiház 1885-ben választott ötven tagjának egyike, korábbi király személye körüli miniszter lett.³⁹ 1912 szeptemberében a betegsége miatt lemondott Csáky helyét ő foglalta el az elnöki székekben.⁴⁰ Csáky lemondásakor Széchenyi Sándor is lemondott – szintén egészségügyi okra hivatkozva – az alelnökségről.⁴¹ A két alelnöki helyet Vavrik Bélával (1835–1917), a Királyi Kúria másodelnökével és gr. Széchenyi Bertalan (1866–1943) örökös taggal töltötték be. Vavrik kinevezésekor már hetven felett járt, Széchenyi viszont csak 44 éves volt. Előbbi polgári származású jogi szaktekintély, utóbbi nagy múltú főnemesi család világutazó, majd gazdálkodó sarja volt, egyben az előző alelnök fia. Az Esterházy-kormány kinevezését követően, 1917 júniusában az egész elnökség lemondott; Jósika helyére IV. Károly gr. Hadik-Barkóczy Endre (1862–1931) örökös tagot nevezte ki, Vavrik és Széchenyi alelnökök hivatalát pedig Günther Antal (1847–1920) kúriai elnök (1907–1909 között igazságügy-miniszter) és br. Kemény Árpád (1866–1941) örökös tag vette át. Az uralkodó, miután Hadik-Barkóczy felmentését kérte az elnökség alól, 1918. június 22-én br. Wlassics Gyulát (1852–1937), a közigazgatási bíróság elnökét (korábbi vallás- és közoktatásügyi minisztert) nevezte ki elnöknek, majd július elején a szintén lemondott Günther és Kemény helyére gr. Béldi Ákos (1846–1932) választott tagot (1905-ig Kolozs megye főispánját) és gr. Keglevich Gábor (1848–1926) örökös tagot alelnöknek.⁴² Hadik elnöksége idején nyolc, Wlassics elnöklésével pedig mindössze három főrendiházi ülésre került sor. Wlassics elnökölt a dualizmus kori főrendiház utolsó, 1918. november 16-i ülésén is.⁴³ (Az 1927-ben újjászervezett felsőház is Wlassicsot választotta elnökének, aki e tisztségét 1935-ig töltötte be.)⁴⁴

A főrendiházi elnök hivatali funkciói

A főrendiházi elnök hatás- és jogkörét, feladatait nagyobb részben a szokásjog, illetve a házszabályok, kisebb részben törvényi előírások határozták meg. Az 1848:4. tc. az elnökök feladatává tette az üléseken folyó tanácskozásokhoz szükséges csend és rend biztosítását (10. §), és rögzítette a hallgatóság megrendszabályozására alkalmazható eszközöket is (rendreutasítás, zárt ülés elrendelése, terembiztosok vagy karhatalom igénybevétele) (12–14. §§). Az 1885:7. tc.-ben az elnök fel-

39 Már a főrendiházi elnökségről leköszönése után, 1912 elejétől erdélyi református egyházkerületi főgondnoki jogcímen is tagsági joggal rendelkezett. FI 1910–1918. VII. 285. sz. 423.

40 FI 1910–1918. XI. 492. sz. 18. Csáky még 1894-ben lemondott a főasztalnokmesterei méltóságról. Főrendiházi elnökségéről való lemondása után Ferenc József tárnokmesterré nevezte ki.

41 MNL-OL K 27 Minisztertanácsi jkv. 1912. szept. 16. (20. ülés) 2. pont.

42 Az 1910-dik évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának naplója. I–V. Athenaeum, Bp., 1912–1919. (Az 1910-dik évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai) (= FN 1910–1918.) V. 1918. jún. 27. (113. ülés) 176.; FI 1910–1918. XXV. 1597. sz. 1.

43 FN 1910–1918. V. 1918. nov. 16. (116. ülés) 234–236.

44 Jónás K.–Villám J.: i. m. (1. jz.) 247.

adatköréről – a korábbi törvény és gyakorlat érvényességének kinyilvánítása mellett – csak annyi szerepelt, hogy ő nevezi ki a háznak az alelnökököt, a háznagyon és a jegyzőkön kívüli „egyéb hivatalnokait” (16. §), és hogy a képviselővé választást, pontosabban a mandátum elfogadásának tényét a főrendek az elnöknek kötelesek bejelenteni (12. §). A törvény az alelnökök konkrét feladatairól nem rendelkezett és nem rögzített köztük rangsort sem.⁴⁵ A gyakorlatban az elnököt helyettesítették, elsősorban a ház üléseinek vezetésében. Az 1886:8. tc. a főrendiházi elnök és egy főrendiházi jegyző feladatává tette az örökös jogú családok nyilvántartására szolgáló Családkönyv hitelesítésében való közreműködést (2–3. §§), valamint előírta, hogy megszakadásról érkezett hír esetén a belügyminiszterrel a hivatalos lapban hirdetményt tegyen közzé az esetleges fiú utódok felkutatása érdekében (5. §).

A főrendiház elnökének, illetve az országbírónak törvényben rögzített bírói funkciói is voltak. Az 1868:54. tc. értelmében az országbíró a Királyi Kúria semmítő osztályának elnöke volt. Miután az 1881:59. tc. a semmítőszéket a legfőbb ítélőszékekkel egyesítette, ő lett az egész Kúria elnöke. Az 1884:38. tc. azonban az országbírói állást elválasztotta a kúriai bíraskodástól. Pauler Tivadar igazságügy-miniszter indoklása szerint tulajdonképpen már az 1870:16. tc. elkülönítette egymástól a legfelső bírói funkciót és az országbírói méltóságot, amennyiben a Kúria semmítőszéki osztályának elnökeként nem nevezte meg az országbírókat. Pauler azt hangoztatta, hogy „az 1881:59. törvénycikk az országbíró személyét főleg csakis azért említette meg, mivel akkoriban a semmítőszék élén az országbíró állott”, Mailáth György országbíró elhunytát követően azonban indokolatlanná vált a tisztség és a méltóság törvényi összekapcsolása.⁴⁶ A törvényváltoztatás apropója tehát személyi jellegű esemény volt, ám az igazságszolgáltatás modernizációjának szükségszerű velejárója volt a főbírói funkció és a rendi eredetű méltóság elválasztása. Pauler indoklását követően a főrendiház a törvényjavaslatot hozzászólás nélkül megszavazta. A sajtóban azonban a törvénymódosítást nem kísérte egyöntetű helyeslés. A *Pápai Lapok*, amely a változtatás okát ’Sennyey országbíróvá kinevezésében látta,⁴⁷ annak a véleményének adott hangot, hogy „[a]z igazságszolgáltatás iránti tisztelet volt abban mindig kifejezve, hogy az, aki a magyar igazságszolgáltatás élén áll, az egy közjogi országos nagy méltóságot representál. Az igazságügynek igaz érdeke nem kívánta, hogy a magyar bíróság meg legyen fosztva egykori fényes díszétől.”⁴⁸ Az 1885 októberében megjelent cikk arról azonban

45 Az időnként (pl. br. Vay Miklós esetében) előforduló „első alelnök” kifejezés valószínűleg arra utalt, hogy a két alelnök közül őt nevezte ki régebben az uralkodó. A főrendiház hivatalos irataiban és az elnökséget kinevező királyi leiratokban nem szerepelt ez a megkülönböztetés.

46 Az 1884-dik évi szeptember hó 25-ére [!, 27-ére] hirdetett országgyűlés főrendi háznak naplója. I–III. Szerk. Maszák Hugó. Pesti Könyvnyomda Rt., Bp., 1885–1887. (Az 1884-dik évi szeptember hó 25-ére [!] hirdetett országgyűlés nyomtatványai) (= FN 1884–1887.) I. 1884. okt. 28. (11. ülés) 32–33.

47 ’Sennyey a kassai jogakadémián jogot végzett, de jelentősebb igazságszolgáltatási tapasztalattal nem bírt, bár tárnokmesterként (1865–1867) az 1868-ig fennálló Hétszemélyes Tábla tagja, az országbíró akadályoztatása esetén elnöke volt.

48 Igazságügyi törvényhozásunk. *Pápai Lapok* 1885. okt. 25. [1.] http://library.hungaricana.hu/hu/view/PapaiLapok_1885 (a letöltés ideje: 2015. ápr. 16.).

hallgatott, hogy a főrendiház reformja során a Királyi Kúria elnöke és másodelnöke (a budapesti királyi ítélőtábla elnökével együtt) hivatala jogán főrendiházi tagságot nyert. A főrendiházi elnöknek pedig – mint fentebb említettem – 1884 után is maradt bírói funkciója a királyi és országos legfőbb (kúriai) fegyelmi bíróság (1871:8. tc. 35. §) és az ítélőbírák felett ítélkező (közigazgatási) fegyelmi bíróság (1896:26. tc. 8. §) elnökeként.

A főrendiház házszabályai szerint a ház véleményét követve az elnök nyitotta meg, illetve a ház beleegyezésével ő függesztette fel és zárta be a főrendiház üléseit.⁴⁹ Vezette a tanácskozásokat, örködött a csend és a rendszabályok megtartása felett, a kérdéstől eltérőket a kérdésre, a rendet sértő szónokot és a közbeszóló, hangoskodó tagokat rendre utasította (FHSZ 1848. 48–51. §§, FHSZ 1872. 48–50. §§; FHSZ 1886. 67. §).⁵⁰ A rendreutasított szónok előadhatta mentségét, másodszori rendreutasítást követően a ház határozatától függően a rendreutasítás ténye bekerült a jegyzőkönyvbe, és a rendreutasított a tárgyhoz többet nem szólhatott hozzá (FHSZ 1848. 49–50. §§; FHSZ 1872. 50–53. §§; FHSZ 1886. 68. §). Ez a szabályozás megegyezett az 1848. évi képviselőházi házszabályokéval (KHSZ 1848. 58. §).⁵¹ Az elnök a rendzavaró tagokkal szemben csengetéssel, név szerinti felszólítással, végső esetben pedig úgy léphetett fel, hogy „fövegének felvételével az ülést bizonyos időre felfüggeszti, mely egy óránál tovább nem terjedhet” (FHSZ 1848. 51. §). Ez utóbbi rendelkezésből az 1872. évi házszabály-módosításkor kikerült az immár anakronisztikusnak tartott „fövegfelvétel” (FHSZ 1872. 54. §; FHSZ 1886. 69. §). Az elnöknek a tagokkal szemben az 1848. évi házszabályokban szereplő fegyelmi jogköre a korszakban lényegében változatlan maradt. A képviselőházzal ellentétben a főrendiházban nem volt szükség szigorításra és részletesebb szabályozásra, hisz az üléseken rendreutasításra csak elvétve került sor.⁵²

49 A főrendiház és a képviselőház közös ülésein a képviselőházi elnökkel együttesen elnökölt, ld. A főrendiház házszabályai [1886]. In: A főrendiház szervezete megvilágítva a fennálló törvények, szabályok és rendeletek által. Kiad. Szerencs János. Pesti Könyvnyomda Rt., Bp., 1893. [A főrendiház 1886. január 30-i ülésén elfogadott szöveg.] <https://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/hsz/1893forendihaz/index.htm> (a letöltés ideje: 2015. jan. 1.) (= FHSZ 1886.) Függelék 3. § b) pont. Amikor itt és a továbbiakban a házszabályok előírásait ismertetem, nem állítom egyszersmind, hogy azok a gyakorlatban is minden esetben érvényesültek. Ez utóbbi kérdés további vizsgálat tárgyát képezheti, ugyanakkor megjegyzem, hogy érintőleges kutatásaim arra utalnak, hogy a főrendiház vezetését és tagjait általában az ügyrendben rögzített előírások betartása jellemezte.

50 A felsőház rendszabályai [1848]. Landerer és Heckenast, Pest, 1848. <http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/hsz/1848felsohazrend/index.htm> (a letöltés ideje: 2014. febr. 15.) (= FHSZ 1848.); A főrendi ház házszabályai [1872]. Pesti Könyvnyomda Rt., Bp., 1885. [Az 1872–1875. évi országgyűlés kezdetén hatályba lépett főrendiházi házszabályok szövege] <https://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/hsz/1885forendihaz/index.htm> (a letöltés ideje: 2015. jan. 1.) (= FHSZ 1872.) és ld. az előző jegyzetet.

51 A képviselőházi házszabály [1848]. In: A képviselőház irományai 1848/49. <http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/hsz/1848kepvhaz/.%5Cindex1.htm> (a letöltés ideje: 2015. máj. 13.).

52 Az 1861–1910 közötti főrendiházi ülések naplójának mutatója egyetlen esetre utal. 1895 tavaszán az izraelita felekezet recepciójára vonatkozó törvényjavaslat végszavazásakor gr. Zichy Nándor kifejezte ellenvéleményét a kérdés megfogalmazásával kapcsolatban. Az elnöklő br. Vay Béla alelnök rendre intette Zichyt, azzal az indokkal, hogy a házszabály szerint a szavazás elkezdődé-

A főrendiházi házszabályok meghatározták a karzat rendzavaróival szembeni fellépés módjait is, az 1848. évi törvényt követve (FHSZ 1848. 13–15. §§, 18. §, 52. §; FHSZ 1872. 11–13. §§, 16., 55. §; FHSZ 1886. 89–93. §§). 1886-ban némileg bővítették az elnöknek a hallgatósággal szembeni jogkörét. Míg az 1872. évi házszabály úgy fogalmazott, hogy a törvényes rend biztosítására az elnök saját felelősségére kirendelhet rendőri és katonai fegyveres erőt (FHSZ 1872. 16. §),⁵³ addig a főrendiházi reform után született szabályozásban az is szerepelt, hogy az elnöknek a rendzavarók megfenyítésére „minden alkotmányos eszköz és fegyveres erő használata is saját felelősségére rendelkezésére áll” (FHSZ 1886. 93., 70. §). A házszabályok már 1848-tól fogva tartalmazták, hogy a csendzavarók a kitiltáson kívül a hatóság által is megfenyítettnek (FHSZ 1848. 15. §; FHSZ 1872. 13. §; FHSZ 1886. 91. §). A hallgatósággal szemben erélyesebb fellépésre a főrendiházban sohasem volt szükség. Abban a néhány esetben, amikor a karzat hangoskodása megzavarta az ülést, elégségesnek bizonyult az elnöki rendreutasítás.⁵⁴

se után már nincs lehetőség felszólalásra. (Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés főrendi házána naplója. I–VII. Pesti Könyvnyomda Rt., [Bp.] 1892–1896. [Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai] [= FN 1892–1896.] V. 1895. máj. 16. [86. ülés] 185.) Kiseb horderejű rendzavarás volt, hogy a házassági jogról szóló törvényjavaslat folytatóságos tárgyalásánál ugyancsak gr. Széchenyi Bélának (gr. Széchenyi István fiának) a javaslat mellett tartott beszéde végén a baloldalon élénk taps hangzott fel. Szláv József házelnök felszólította a tagokat, hogy tetszésüket ne tapssal, hanem éljenzéssel fejezzék ki. (FN 1892–1896. III. 1894. máj. 8. [49. ülés] 157.) Az 1910-es évek elején, a főrendiházi ellenzéki hangok felerősödésével került sor újra elnöki rendreutasításokra. 1913-ban Lukács László miniszterelnöknek a vesztegetési vádra vonatkozó főrendiházi interpellációra adott választ követően br. Jósika Samu főrendiházi elnök rendre utasította gr. Hadik Jánost először közbeszólásáért („Az ország érdeke van kockán, a renommeéja és a becsülete!”), majd azon kijelentéséért, hogy a miniszterelnök „nem mer a dolog érdemében nyilatkozni, mert tudja, hogy akkor kiderülne az ő hazugsága”. (FN 1910–1918. II. 1913. márc. 13. [38. ülés] 93.) Jósika 1914 februárjában Hadikot azon kijelentéséért utasította rendre, hogy a kormánypárti képviselők „meg vannak sértve már azáltal, hogy egy ilyen rendszer támogatására vállalkoztak és hogy az a pénz, melyet a munkapárti képviselők nagy száma elfogadott a választásokra, Lukács miniszterelnök által irreális módon szereztetett”. (FN 1910–1918. III. 1914. febr. 26. [52. ülés] 134.) A következő ülésen br. Prónay Dezső részvett rendreutasításban azon szavaiért, hogy „a mai rendszer két dolgon sarkallik: a panamán és az erőszakon”, majd további két alkalommal azért, mert a tanácskozás folytatásának a következő napra halasztását követelő közbekiáltásaival zavarta az ülést. (FN 1910–1918. III. 1914. febr. 27. [53. ülés] 143., 175., 181.) Az ausztriai Urak Háza 1875. évi ügyrendje még a főrendiházi házszabályoknál is kevesebb fegyelmezési eszközről rendelkezett. A Herrenhaus elnöke a szónok tárgytól való eltérésére magyar társához hasonlóan figyelmeztetéssel, majd szömegvonással reagálhatott, de a tárgyalást zavaró tagokkal szemben csak a „zur Ordnung” felszólítással élhetett, az ülés felfüggesztésére nem volt lehetősége. GOHH 1875. 45–46. §§.

53 Ennek előzménye az 1848. évi házszabályokban: „a törvényhozás biztosítására az egész helybeli, mind nemzetőrségi, mind katonai erőt kirendelheti az elnök, saját felelőssége mellett” (FHSZ 1848. 19. §).

54 Miután 1866 áprilisában a képviselőház válaszfelirati javaslatának tárgyalásánál gr. Cziráky Jánosnak a felirathoz való hozzájárulás ellen irányuló indítványa a név szerinti szavazáson elbukott, az eredmény kihirdetését a karzaton is élénk éljenzés és taps fogadta. Sennyey elnök a hallgatóságot a tetszésnyilvánításoktól tartózkodásra intette és ismételt előfordulás esetére szigorúbb eljárást helyezett kilátásba. (FN 1865–1868. I. 1866. ápr. 18. [16. ülés] 120.) 1884-ben az

Szintén az elnök állapította meg a napirendet és a legközelebbi ülés napját, utóbbi „rendszerint a Ház beleegyezésével” (FHSZ 1872. 21. §; FHSZ 1886. 33–35., 67. §), és ő értesítette az ülések idejéről és napirendjéről a kormányt (FHSZ 1872. 48. §; FHSZ 1886. 67. §).⁵⁵ Az elnök feladata volt a felszólalásra jelentkezők regisztrálása a jegyzőkkel (FHSZ 1848. 21. §; FHSZ 1872. 17. §), a tárgyalás befejezésének kimondása (FHSZ 1886. 53. §), s ő tűzte ki szavazásra a tárgyalási kérdéseket (a többség beleegyezésével és a házszabályban rögzített sorrend szerint) (FHSZ 1848. 42., 45–46. §; FHSZ 1872. 25., 42., 45. §; FHSZ 1886. 54–57. §§). Végül ő mondta ki a többséget, illetve a ház határozatát (FHSZ 1848. 53. §).

A főrendiházi elnök a tárgyalás alatt bármikor jogosult volt a tanácskozási rend érdekében felszólalni (FHSZ 1848. 26. §; FHSZ 1872. 51. §; FHSZ 1886. 68. §). Ha az elnök a tárgyaláshoz tagként akart hozzászólni, akkor az elnöki széket az egyik alelnöknek adta át, és csak a határozathozatal után foglalta el a helyét újra (FHSZ 1886. 67. §).⁵⁶ Az 1848. évi főrendiházi házszabályok (a képviselőházzal szemben) még nem tartalmazták, hogy az ülést vezető elnöknek nincs szavazási joga (KHSZ 1848. 90. §). A szokásjog alapján azonban az volt az általános gyakorlat, hogy „az elnök a szükség legkiválóbb esetét kivéve, nem szavaz”.⁵⁷ Az 1886. évi házszabályok azonban már explicit módon is rögzítették, hogy az elnök csak a szavazategyenlőség esetén voksol (FHSZ 1886. 67. §).⁵⁸

Az elnök írta alá az ülések naplóbírálok által hitelesített jegyzőkönyvét (FHSZ 1886. 67. §). Az országgyűlés mindkét háza által elfogadott és a két ház közös „összeegyeztető bizottsága” által megvizsgált szövegű törvényjavaslatot a két elnök és egy-egy jegyző írta alá, s így terjesztette fel a kormány a királynak szentesítésre (FHSZ 1848. 60. §; FHSZ 1872. 73. §).⁵⁹ 1885-től a főrendiházi elnök átirat kíséretében megküldte a ház határozatait a képviselőház elnökének, bejelentette a képviselőháztól érkezett és a bizottságokhoz továbbított írásbeli üzeneteket (FHSZ

izraelita–keresztény házassági törvényjavaslat fölötti második szavazás közben gr. Széchenyi Béla támogató szavazatára a karzatról fütty volt a reakció. Szőgyény elnök a karzatot rendreutasította. (Az 1881-dik évi szeptember 24-ére hirdetett országgyűlés főrendi házában irományai. I–IX. Pesti Könyvnyomda Rt., [Bp.,] 1882–1884. [Az 1881-dik évi szeptember hó 24-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai] [= FN 1881–1884] II. 1884. jan. 14. [93. ülés] 144.)

55 A gyakorlatban az ülések időpontját gyakran a miniszterelnök kérésére tűzte ki az elnök.

56 A házelnök hozzászólását ehhez hasonlóan szabályozta a magyar képviselőház és az ausztriai Urak Háza házszabálya is. A képviselőház házszabályai [1878]. Schlesinger és Wohlauer, Bp., 1875. <http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/hsz/1878kepvhas/index.htm> (a letöltés ideje: 2015. máj. 13.) 182. §; GOHH 1875. 43. §.

57 Mailáth György házelnök kijelentése. Az 1869-ik évi április hó 20-dikára hirdetett országgyűlés főrendiházának naplója. I–II. Szerk. Maszák Hugó. Pesti Könyvnyomda Rt., Pest, 1870–1872. (Az 1869-ik évi április hó 20-dikára hirdetett országgyűlés nyomtatványai) (= FN 1869–1872.) II. 1872. ápr. 4. (156. ülés) 457.

58 Eltért ettől az ausztriai szabályozás, ugyanis az Urak Házában az ülésen elnöklő személynek választások kivételével nem volt szavazati joga. Szavazategyenlőség esetén az elutasító álláspontot tekintették többségének. GOHH 1875. 52–53. §§.

59 Az összeegyeztető bizottság élén felváltva a főrendiházi elnök (vagy az alelnökök egyike) és a képviselőházi elnök (vagy az alelnökök egyike) állt. Összetételét, működését országos határozat szabályozta. Ld.: FHSZ 1886. Függelék 5. §.

1886. 38., 66. §, Függelék 1. §). Iratok és beadványok kinyomtatásáról a főrendiház vagy elnöke önállóan döntött (FHSZ 1886. 83. §).

A házszabályok rögzítették az elnök feladatát a jegyzők és a bizottsági tagok választásánál (FHSZ 1848 5–6. §§; FHSZ 1872. 3. §; FHSZ 1886. 2., 4. §). A főrendiház reformját követően a bizottsági struktúra rögzítésével együtt került be a házszabályokba, hogy az elnök a tagokat a bizottságokba (továbbá jegyzővé, háznaggyá) való megválasztásukról írásban értesíti, és nyilatkozatot kér tőlük a tagság elfogadására nézve (FHSZ 1886. 24. §). Szükség esetén a főrendiházi elnök gondoskodott a naplőhitelesítők helyettesítéséről (FHSZ 1886. 32. §).

A tagok bejelenteni tartoztak az elnöknek távolmaradásukat, ő pedig a legközelebbi ülésen a ház tudomására hozta ezt (FHSZ 1848. 54. §; FHSZ 1872. 56. §; FHSZ 1886. 36. §).⁶⁰ 1872-ben kerültek bele a házszabályokba az elnök azon, már korábban is gyakorolt feladatai, hogy a meg nem hívott, de meghívásra jogosult tagok regálisát a kormány útján kieszközölje (FHSZ 1872. 4. §), továbbá hogy a törvényhatósági kérvényeket, felterjesztéseket és egyéb beadványokat a háznak bemutassa (FHSZ 1872. 47. §; FHSZ 1886. 66. §). A főrendiház reformját követően a meghívási eljárás módosult: a királyi meghívóért folyamodóknak a belügyminiszterhez kellett elküldeniük kérelmüket abban az esetben, ha az országgyűlés nem volt együtt (FHSZ 1886. 11. §).

Kezdetben az elnök jogkörébe tartozott a ház tisztviselőinek és a szolgálatszemélyzetnek a kinevezése (FHSZ 1848. 17. §), 1872-től viszont már csak az irodai személyzet, a naplőszerkesztők és a gyorsírók alkalmazása, valamint működésük felügyelete tartozott közvetlen hatáskörébe, a szolgálatszemélyzet a háznagy irányítása alá került (FHSZ 1872. 15. §, 50. §; FHSZ 1886. 67., 71., 77. §).⁶¹

60 Az 1886. évi házszabály hangsúlyozta, hogy a főrendiház tagjai kötelesek részt venni a ház tanácskozásaiban (FHSZ 1886. 36. §), be nem jelentett távollét esetére azonban továbbra sem állapított meg retorziót.

61 1867 decemberében a főrendiház teljes személyzete irodaigazgatóból, két írnokból, teremigazgatóból, két teremőrből és hat szolgából állt. 1868 végén hat főrendiházi alkalmazottat állandósítottak. 1886 végén a főrendiháznak (az elnököt és a háznagyot nem számolva) húsz alkalmazottja volt (nyolc tisztviselő és 12 szolga), 1918-ban viszont már 35 fő (12 tisztviselő, egy orvos, hét teremőr, egy kapus, 16 szolga). Az egyre bővülő tisztviselői kar kezdetben a főrendiházi iroda (élén irodaigazgatóval, majd elnöki titkárral), a század végén a főrendiházi iroda (élén az elnöki tanácsosi rangú főtitkárral), a naplőszerkesztőség, valamint a képviselőházzal közös „gyorsiroda”, 1913-tól az elnöki és a háznagyi hivatal, valamint a továbbra is közös gyorsíró iroda keretei között dolgozott. FI 1865–1868. I. 93. sz. 21., II. 303. sz. 423.; FN 1865–1868. I. 1868. dec. 7. (133. ülés) 630.; FI 1865–1868. II. 303. sz. 423.; FI 1884–1887. V. 303. sz. 105.; MNL-OL K 5 1895-46., 3. cs. Szolgálati utasítás főrendiházi iroda és naplőszerkesztőség részére [1895]; FI 1906–1910. VI. 350. sz. 471. Szolgálati szabályzat a főrendiház hivatalai részére [1907]; FI 1910–1918. XIV. 625. sz. 10. Szolgálati szabályzat a főrendiház hivatalaiban alkalmazott személyzet részére [1913]; FI 1910–1918. XXIV. 1568. sz. 288.

Az elnökök politikai funkciója

Az ülések összehívása és vezetése területén érvényesülő széles hatás- és jogköre az elnök számára meghatározó szerepet biztosított a főrendiházban. A korabeli felfogás szerint a főrendiház a pártpolitikától független intézmény volt, ennél fogva az élén álló tisztségviselővel szemben is ez a kívánalom fogalmazódott meg. Br. Wlassics Gyula 1918. június 27-én elnöki beköszönő beszédében ezt így fogalmazta meg: „Mindenekfelett pedig kötelessége a legszigorúbb pártatlanság, mert ha a kormány bizalmából jut is az elnökség e díszes méltóságba és politikai meggyőződésének szabadságát a ház rendje biztosítja, biztosítja pedig oly mérvben, hogy elhagyva az elnöki széket, annak még a ház padjairól is kifejezést adhat: mégis a főrendiház elnöksége és az ehhez fűzött kötelességi kör nem lehet semmiféle kormánynak, semmiféle politikai pártnak expozitúrája. Ennek semleges szigetnek kell lennie, melynek a pártok vonalaiból úgy kell kiemelkednie, hogy a pártok és politikai szenvedélyek hullámverései oda fel ne érhessenek. Csak így lehet közmegnyugvással biztosítani e díszes testület munkájának sikerét, melyet ősünk bölcsessége a mérséklet eleméül illesztett a magyar alkotmány szerkezetébe.”⁶² Tizennyolc évvel korábban, gr. Csáky Albin főrendiházi elnökké történő kinevezésekor a *Vasárnapi Újság* szintén az elnöki pozíció függetlenségét hangsúlyozta, ugyanakkor rámutatott arra, hogy a tisztség betöltőjének személyisége esetenként politikai súlyt adhat a tisztségnek: „Erről az elnöki méltóságról is nagyon elterjedt nézet az, hogy egyértelmű a nyugalmi helyzettel, hogy annak viselője nem aktív politikai tényező. Ez is csak annyiban felel meg a valóságnak, hogy a napi politika váltakozó hullámai nem érintik őt; de parlamenti válságos helyzetekben – amilyenekből bőven volt részünk ez ideig, s amilyeneket a parlamenti élet esélye minden bizonnyal fölvet ezután is – igen jelentékeny tényező. A korona ilyen esetekben mindig kikéri a két ház elnökeinek tanácsát. S itt aztán a tanács értékére nézve nem az állás méltósága esik latba, hanem az egyénnek belbecse.”⁶³

Az elnök függetlenségének kívánalma valószínűleg erőteljesen befolyásolta, hogy a főrendiházi elnökök, alelnökök a főrendiházi reform időszakáig teljesen, és a későbbiek folyamán is jelentős arányban a származásuk, vagyoni helyzetük, korábbi politikusi pályájuk következtében tekintéllyel bíró főnemesek közül kerültek ki. A függetlenség iránti (legalább normaszzerűen érvényesülő) törekvés a későbbiek folyamán abban is szerepet játszhatott, hogy az 1910-es években elnöki, illetve alelnöki kinevezést kapott a politikailag függetlennek tekintett bírói kar több tagja (akik azért a gyakorlatban igenis kapcsolódtak a pártpolitikához).⁶⁴ A főrendiházi elnökök azonban, akik a kormány javaslata alapján kinevezett tisztségviselők voltak, nem lehettek teljesen autonóm politikai tényezők. Ezzel a helyzettel is

62 FN 1910–1918. V. 1918. jún. 27. (113. ülés) 177.

63 -y -s.: Gróf Csáky Albin. A főrendiház elnöke. *Vasárnapi Újság* 1900. okt. 28. 702.

64 Wlassics Gyula a szabadelvű párti kormányzás idején, 1895-től 1903-ig kultuszminiszter, Günther Antal a második Wekerle-kormány alatt, 1907-től 1909-ig igazságügy-miniszter volt, Vavrik Béla 1910 elején Lukács László kormányalapítási terveiben ugyanezen tárca várományosaként szerepelt.

összefüggött, hogy (a *Vasárnapi Újság* álláspontjával szemben) 1865–1918 között tisztsége betöltése idején a főrendiházi elnökök egyike sem gyakorolt a politikai élet alakulását meghatározó befolyást. Helyzetüket pontosan tükrözték az elnöki székfoglaló beszédek, amelyek általában formálisak voltak, az uralkodó iránti lojalitás kifejezésére és a tagok együttműködésének kérésére korlátozódtak, hiányzott belőlük bármiféle politikai tartalmú „elnöki program” megfogalmazása. 1894-ig az 1860-as évek elején meghatározó politikai szerepet játszó konzervatív arisztokraták (az „októberi férfiak”) sorából került ki a főrendiház elnöksége. Lojalitásuk azonban a liberális kormányok – az uralkodó által kinevezett alkotmányos orgánusok – iránt nem volt kérdéses. Több főrendiházi elnök kinevezésének, illetve távozásának körülményei is árulkodnak kormányokhoz vagy kormánypártokhoz való kötődésről, jelezve a főrendiházi elnöki pozíció pártpolitikától függő jellegét. Sennyey Pál lemondása 1867 márciusában még a rendszerváltozással magyarázható. Az 1867–1884 közötti időszakban a képviselőházi pártpolitikai változásokat, illetve a kormányváltásokat nem kísérték a főrendiházi elnökségben változások. (Kivételnek számított, hogy 1875-ben a konzervatív Cziráky helyett a szintén konzervatív, de főispánként a mindenkori kormányhoz közelebb álló Szögyény-Marich lett az alelnök.)⁶⁵ Ezt az állandóságot részben Mailáth György házelnök tekintélyével, részben a főrendiháznak az izraelita–keresztény vegyes házassági törvényjavaslat tárgyalásáig elfoglalt, alapvetően a kormánnyal együttműködő politikai magatartásával magyarázom.

Br. Vay Miklós kinevezése alelnökké 1884-ben, röviddel a kormány főrendiházi kudarca után, már nem volt mentes a kormánypárti befolyás gyanújától. Vay 1883 szeptemberében még „agg korával járó gyengélkedés folytán, határozatlan időre” felmenteni kérte magát a főrendiház tanácskozásaiban való részvétel alól,⁶⁶ nem egészen fél évvel később viszont ő foglalta el a gr. Cziráky János halála folytán megürült alelnöki széket. A konzervatív *Magyar Állam* Vay kinevezését azzal kommentálta, hogy „[a] január 12-iki [ti. az izraelita–keresztény vegyes házassági törvényjavaslat elvetését eredményező] szavazásnak jeles mozdonya, gr. Cziráky János sírba szállt, és helyébe a korona által kevés idő múlva nem a győztes fenntartó többségnek, hanem a legyőzött kisebbségnek kebeléből választatik annak utódja, ki ama győzelmet nagy részben kivívta, választatik az, ki keblének, tekintélyének egész teljével a hazarontó tárgy és párt mellett száll síkra”.⁶⁷ Czirákyt – mint láttuk – nem az Andrássy-kormány nevezte ki alelnökké, ám a későbbiek folyamán a Deák- és a szabadelvű párti kormányok alatt ismételtelen kinevezést nyert.

A főrendiházi elnökök, alelnökök tevékenységében nem találtam Cziráky 1883-as, ellenzéket szervező magatartásához hasonlót. Igaz, Mailáth György házelnök nem tagadta, hogy a Szabadelvű Párt politikájának nem minden elemével ért egyet,⁶⁸

65 Ezen változás politikai okát azonban kétségesse teszi, hogy 1883-ban ismét Czirákyt nevezték ki alelnökké.

66 FN 1881–1884. II. 1883. szept. 27. (80. ülés) 3.

67 K.: Mozgalom és ellenmozgalom. Magyar Állam 1884. márc. 18. (7306.-77. sz.) 1.

68 1869 nyarán, a bírói hatalom törvényi szabályozásának vitája során így határozta meg politikai álláspontját: „Midőn a fejedelem és a nemzet közti kiegyezés a koronázás által teljes törvényes

egyes kérdésekben pedig ellenzéki álláspontját kifejezésre is juttatta; többször intézett például interpellációt a kormány tagjaihoz.⁶⁹ Az igazságszolgáltatást érintő egyes törvényjavaslatokhoz módosító indítványt nyújtott be, illetve támogatta a főrendiház jogügyi bizottságának módosító indítványát.⁷⁰ Lónyay Menyhért pénzügyminisztert arra figyelmeztette, hogy a főrendiház ülésén elhangzott felszólalások helyénvalóságának megítélése a főrendiházi elnök (és nem egy kormánytag) feladata.⁷¹ Adataink szerint azonban Mailáth – ellentétben Czirákyval – a kormány javaslatával szembeni akció szervezésébe nem bocsátkozott. A későbbiek folyamán, különösen 1885 után már szinte elképzelhetetlen volt, hogy a főrendiház elnökségének tagja a kormány javaslatára ellen szavazzon. Ismert gr. Dessewffy Aurél házelnök eljárása 1908-ban a gr. Želeński Róbert tözsdeellenes indítványáról történő szavazáskor: a kormány érdekének megfelelően nemmel szavazott, ezt követően azonban lemondott az Országos Magyar Gazdasági Egyesület elnökségéről, mivel szavazata ellentétben állt az OMGE általa is többször hangoztatott álláspontjával.⁷²

Ahogy 1884-ben Vay Miklós alelnökké történő kinevezésének, úgy 1894-ben, az egyházpolitikai törvényjavaslatok tárgyalásának küszöbén Szlávay József elnökségének is politikai tartalma és üzenete volt: az új elnök katolikus – ráadásul a katolikus vallás- és tanulmányi alapokra felügyelő és azok kezelését ellenőrző bizottság kinevezett elnöke –, ugyanakkor korábban a liberális kormánypart országgyűlési

alapot nyert, ha jól emlékszem, e helyen nyíltan kijelenttem, hogy szerintem a régi politikai pártok értelme megszűnt, és hogy az új alapon új pártalakulásnak, az eddigi árnyalatok újabb tömörülésének kell bekövetkeznie. Én tehát mint e hon hű polgárához illett, az adott alkotmányt jó hiszemben fogadtam el. De ez alkotmány keretén belül igenis megvan politikai hitvallásom, melynek egyes ágazatai az uralkodó iránytól, és meglehet, hogy az igen t. igazságügy-miniszter úr [Horvát Boldizsár] nézetétől is olykor eltérnek; és én sem ezeket feláldozni, sem kegyeletem kedvéssé vált tárgyait és tiszteletre méltó emlékeit megtagadni soha nem fogom.” FN 1869–1872. I. 1869. júl. 13. (14. ülés) 64.

69 Az 1875-dik évi augusztus hó 28-ára kihirdetett országgyűlés főrendi házának naplója. I–II. Szerk. Maszák Hugó. Pesti Könyvnyomda Rt., Bp., 1876–1878. (Az 1875-dik évi augusztus hó 28-ára kihirdetett országgyűlés nyomtatványai) II. 1876. dec. 19. (68. ülés) 199.; Az 1878-dik évi október [hó] 17-ére hirdetett országgyűlés főrendi házánek naplója. I–II. Szerk. Maszák Hugó. Pesti Könyvnyomda Rt., Bp., 1880–1881. (Az 1878-dik évi október hó 17-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai) I. 1879. márc. 29. (30. ülés) 120–121., III. 1881. máj. 31. (167. ülés) 344–345.

70 Pl. a bírák felelősségéről szóló törvényjavaslat tárgyalásánál olyan módosításra tett szövegezési javaslatot, hogy a fegyelmi bíróságban a törvényhozó testület (főrendiház) által delegált tagokat illeti az elsőbbség a felsorolásban és az elnöklésben a rendes bírákkal szemben. Az elsőfokú bíróságok újjászervezésére vonatkozó törvényjavaslat tárgyalásakor támogatta a bizottsági módosító indítványt abból a megfontolásból, hogy a bírói függetlenség elvével ellenkező lenne a kormánynak a törvényszékek felosztatásában szánt rendkívüli felhatalmazás. A főrendiház többsége az előbbi módosító indítványt elfogadta, az utóbbit viszont elutasította. FN 1869–1872. I. 1869. dec. 10. (24. ülés) 113.; FN 1872–1875. 1875. máj. 5. (153. ülés) 274–277.

71 FN 1869–1872. I. 1870. ápr. 26. (48. ülés) 233–234.

72 Szavazategyenlőség állt elő (26–26 főrend szavazott a javaslat tárgyalása mellett és ellen is), ezért Dessewffy nem térhetett ki a szavazás elől. FN 1906–1910. III. 1908. júl. 3. (36. ülés) 36. Az esetet emlékiratában gr. Károlyi Mihály is megörökítette mint OMGE-elnökké választásának előzményét. *Károlyi Mihály*: Egy egész világ ellen. Az utószót és a jegyzeteket írta Kiss György. Gondolat, Bp., 1965. 33.

képviselője, illetve kormánytag volt. Ez még akkor is jelentőséggel bírt, ha azután Szlávyt betegsége miatt az egyházpolitikai tárgyalások üléseinek egy részén a református br. Vay Béla alelnök helyettesítette. A Deák-párt egykori keménykezű belügyminiszterének, Tóth Vilmosnak – aki alig egy évvel előbb lett csak az intézmény tagja – az elnökké való kinevezése 1896-ban szintén hordozhatott mögöttes, a kormány hatalmára utaló üzenetet a főrendiháznak az egyházpolitikai törvényhozással elégedetlen konzervatív katolikus tagjai irányában. Figyelemre méltó és a konzervatív politikai erők gyengeségét jelzi, hogy a 20. század elején az egyházpolitikai konfliktusok időszakának két kultuszminiszteréből is főrendiházi elnök lett. Az, hogy Széll Kálmán 1900-ban, gr. Tisza István 1905-ben, majd Khuen-Héderváry Károly 1910-ben gr. Csáky Albint, Wekerle Sándor pedig 1918-ban br. Wlassics Gyulát javasolta az uralkodónak elnökül, arra utal, hogy a liberális kormányoknak immár nem kellett tartaniuk attól, hogy a főrendiházi elnöki kinevezések a püspöki kar vagy a konzervatív katolikus világi főrendek ellenkezését váltják ki.

A főrendiház reformja utáni elnökök és alelnökök közül sok esetben egyértelműen kimutatható a kormánypárti kötődés. Az 1885–1918 között az elnökség tagjává kinevezett 21 főrend közül korábban 13-an kormánypárti országgyűlési képviselők voltak, négy pedig a Deák-párti, illetve a szabadelvű párti kormányzás idején főispán. Gr. Csáky Albin két házelnöki periódusa idején is élő kapcsolatot ápolt a kormánypárttal, hiszen 1899-től 1906-ig a Szabadelvű Párt alelnöke, 1910-től a Nemzeti Munkapárt elnöke volt.⁷³ A kormánypárti politikusok főrendiházi elnökké, alelnökké kinevezése jelezte, hogy a liberális kormányok a főrendiház vezetését bizalmi pozíciónak tekintették, még akkor is, ha erőteljes konzervatív ellenzéki csoportosulások – az egyházpolitikai kérdéseket kivéve – nem formálódtak az intézményen belül.⁷⁴ A főrendiház elnökségének szoros kapcsolatát a mindenkori kormány(párt)hoz mutatják a kormány(párt)-változásokhoz kötődő személycserék is. Az 1906–1910. évi országgyűlés elején így kapott házelnöki kinevezést gr. Dessewffy Aurél, aki alkotmánypárti mandátumáról mondott le, hogy elfoglalja a főrendiház elnöki tisztségét, amelyre a koalíciós kormány javasolta. 1910-ben a Wekerle-kormány helyére lépő új kormány kinevezését még megvárta, de még az Alkotmánypárt feloszlása és a Nemzeti Munkapárt megalakulása előtt lemondott. Már ez utóbbi események után, 1910 februárjának végén egy magánlevélben így indokolta lemondását: „Visszavonulásommal magamhoz akartam következetes lenni egyrésztől, másrésztől Béccsel szemben demonstrálni egy kissé – bár ezzel az eseményeket feltartóztatni nem lehet!”⁷⁵ Szintén pártpolitikai megfontolásból eredt, hogy 1912 szeptemberében Lukács László miniszterelnök azt a Vavrik Bélát javasolta alelnöknek, akire korábban igazságügy-miniszterként számított. Br. Jósika Samu, Vavrik Béla és gr. Széchényi Bertalan 1917. június 18-án, a nemzeti munkapárti kormányt felváltó koalíciós kormány kinevezését követő napokban benyújtott

73 Jónás K.–Villám J.: i. m. (1. jz.) 230.

74 Aminek természetesen okai lehettek a kormányt támogató elnökök is.

75 MNL-OL Wlassics család levéltára, Wlassics (I.) Gyula báró (P 1445) 8. d. 26. t. 106. alt. Gr. Dessewffy Aurél levele br. Wlassics Gyulának. Bp., 1910. febr. 26.

közös lemondásában „a politikai viszonyokban beállott változásra” hivatkozott.⁷⁶ Az új elnökség mindhárom tagja kötődött az új kormányt támogató pártokhoz: Hadik-Barkóczy elnök 1904–1905-ben alkotmánypárti képviselő, Günther alelnök 1905–1910 között függetlenségi párti honatya, 1907–1909 között miniszter, Kemény Árpád pedig 1906-tól 1910-ig Alsó-Fehér megye főispánja volt. Az újabb kormányváltást nem kísérte személycsera a főrendiház elnökségében, a Wekerle-kormány átalakítását, a Munkapárt felé tolódását követően azonban lemondott Hadik-Barkóczy, majd a választójogi törvényjavaslat általánosságban történő képviselőházi elfogadását követően az alelnökök is. Az új elnök, Wlassics Gyula képviselői pályafutását a Szabadelvű Pártban kezdte 1892-ben, és az Alkotmánypártban fejezte be 1906-ban. Az alelnökök közül gr. Béldi Ákosnak volt a Munkapárt elődpártjához szorosabb kötődése, amennyiben 1888-tól tizenhét éven keresztül Kolozs megye főispánja volt. Gr. Keglevich Gábor csak az 1875. évi választásig volt a Szabadelvű Párt tagja, miután követte a fúzióba a Deák-pártot, amelynek 1872-től országgyűlési képviselője volt. A személyek kiválasztásánál további szempontoknak is szerepe lehetett, így Csáky 1900. évi kinevezésekor a Szabadelvű Pártba visszatért disszidens jutalmazása, egyszersmind a képviselőházi politizálásból kikapcsolása. Továbbá azt is meg kell említeni, hogy akadtak kormánykurzusokon átívelő alelnöki pályák is, mint br. Kemény Kálmáné és gr. Széchényi Sándoré.

A főrendiházi elnökök, alelnökök prozopográfiai vizsgálata

A továbbiakban a dualizmus kori főrendiházi elnökök és alelnökök prozopográfiai vizsgálatát végzem el néhány szempont alapján, különös tekintettel arra, hogy a főrendiházi reform hozott-e ezek tekintetében valamilyen változást. A leginkább szembeötlő különbség az 1885 előtti és utáni időszak között az elnökséget betöltő személyek számában mutatkozik. 1867-től a főrendiház reformjáig az elnöki és alelnöki pozíciót összesen öt személy töltötte be (Szögyény-Marich alelnök, majd elnök is volt), ezzel szemben 1885–1918 között huszonegy főrend (Vay Miklós, Szlávay, Csáky, Károlyi Tibor, Jósika alelnök, majd elnök is volt). Ha az elnököket és alelnököket külön tekintjük (figyelembe véve az alelnöki poszt 1885-ös megkezdését), a főrendiháznak a dualizmus első két évtizede alatt három elnöke és há-

76 MNL-OL K 3 1917-221., 66. cs. 1. t. Gr. Esterházy Móric miniszterelnök válaszlevele br. Jósika Samu főrendiházi elnöknek. 1917. jún. 20. (Másolat.) Br. Jósika Samu korábban így nyilatkozott politikai helyzetéről: „Amidőn az elnöki széken ülök, pártokon kívül kell magamat tekintennem, de jogosítva érzem magamat arra, hogy az életben politikai párthoz tartozzam. Ennélfogva tartozom is párthoz: a Nemzeti Munkapárthoz. Ebben a tekintetben pedig mindig azt tapasztaltam, hogy mindenkor nyíltan s közvetlenül mondhatom el minden kérdésben pro es contra nézetemet és ezért soha sem üldöztetést nem szenvedtem, sem terrort nem tapasztaltam.” Ugyanebben a felszólalásában utalt a gr. Tisza István miniszterelnökhöz fűződő, „hosszú évek óta tartó” barátságára is. FN 1910–1918. III. 1914. febr. 27. (53. ülés) 139.

rom alelnöke, ezzel szemben a következő harminc évben kilenc elnöke és tizenhat alelnöke volt. A különbséget az elnökök hivatali idejének hosszában mutatkozó eltérések is jól szemléltetik. A leghosszabb ideig működő elnök az 1885 előtti időszakban Mailáth György volt, aki tizenhat évig állt az intézmény élén, a reform után br. Vay Miklós valamivel több, mint hat évig volt elnök (és előtte négy éven keresztül alelnök). Az 1885–1918 közötti időszak második leghosszabb elnöksége Csáky Albin 1900 októbere és 1906 februárja közötti, két országgyűlést magában foglaló elnöki megbízatása volt. Az 1885 előtti időszak legrövidebb elnöksége ’Sennyey Pálé volt 1884–1885 folyamán: kevesebb, mint egy év, de miután a reform után újra kinevezték, még három évig (haláláig) a főrendiház élén állt. Így összességében hosszabb ideig volt elnök, mint az 1883 májusától 1884 decembereig elnöklő Szögyény-Marich (aki viszont elnöksége előtt nyolc évig alelnök volt). A reform után az utolsó főrendiházi elnöknek, Wlassics Gyulának volt a legrövidebb a hivatali ideje (kevesebb, mint öt hónap). Hivatali elődje, Hadik-Barkóczy egy évig, a korábbi elnökök közül az 1890-es évek második felének két elnöke (Tóth Vilmos, Károlyi Tibor) két-két évig, a többi elnök (’Sennyey, Szlávy, Dessewffy, Jósika) pedig három–öt évig töltötte be az elnöki tiszteletet.

1885 előtt a leghosszabb ideig – tíz évig – gr. Cziráky János volt alelnök (1865-től 1875-ig), 1885 után br. Kemény Kálmán azonban egy évvel még öt is túlszárnyalta (1900–1911). Cziráky második hivatali időszaka (1883–1884) volt a legrövidebb alelnöki időtartam a reform előtt, míg Szögyény nyolc, Vay két évig (majd a reform után további három évig) működött alelnökként. A főrendiházi reform utáni évtizedek alelnökeinek fele legalább öt évig viselte tisztségét. Az öt évnél rövidebb hivatali idejű nyolc főrend közül négyen (két alelnökpár) a világháború utolsó éveiben töltötte be tisztségét, mindnyájan lemondással távoztak, a többi négy közül viszont kettőnek (Vay Miklós, Jósika) főrendiházi alelnöksége elnökké kinevezése miatt fejeződött be. Alelnökként, majd elnökként Szlávy József összesen tizenhárom évig volt a főrendiház elnökségének tagja, Károlyi Tibor összesen tizenkét évig, ezzel megközelítették Mailáth György tizennégy éven át tartó elnöki periódusának hosszát. Vay Miklós összesen tíz évig, Csáky Albin majdnem kilenc évig, Jósika Samu pedig több mint hat évig vett részt a főrendiház vezetésében alelnöki, majd elnöki poszton. A tisztség időtartamára vonatkozó adatok az elnökök által végzett munka mennyisége szempontjából természetesen nem feltétlenül mérvadóak, hiszen például az 1870-es éveknek a főrendiházi üléseket tekintve relatíve eseménytelen korszaka lényegesen különbözött az 1892–1896. évi országgyűlés időszakától, továbbá a háború alatt a főrendiház sokkal ritkábban tanácskozott, mint korábban.

Az egyes elnökök, alelnökök távozásának okát tekintve azt tapasztaljuk, hogy az 1867–1885 közötti elnökségekből lemondás útján mindössze egy fő (Szögyény-Marich elnök 1884-ben) távozott, a többieket vagy nem nevezte ki ismét az uralkodó (Czirákyt 1875-ben), vagy elhunytak (Mailáth, Cziráky). Az 1885 utáni tíz elnökből hat lemondott politikai (Csáky első ízben, Dessewffy, Jósika, Hadik-Barkóczy) vagy egészségügyi okból (Szlávy, Károlyi Tibor, Csáky másod-

szor), és csak három hunyt el elnökként (Sennyey, Tóth Vilmos, Vay). Az alelnökök közül a dualizmus első két évtizedében senki sem mondott le, a következő harminc év tizenhat alelnökéből négy közvetlenül elnök lett (Vay, Szlávy, Károlyi, Jósika), tízen pedig lemondással távoztak; ezek felénél egyértelműen kimutatható, hogy a lemondásra politikai okból került sor.

A reform előtti időszak elnökei, alelnökei közül ketten (Mailáth, Cziráky) negyvenes éveikben jártak, egy megközelítette a hetedik évtizedet (Szógyény-Marich), egy pedig (Vay Miklós) a nyolcadik ikszet is túllépte, amikor először kinevezést nyert az elnökségbe. Az 1885 utáni elnökök, alelnökök (huszonegy személy) csaknem fele a tisztségre történt első kinevezése idején hatvanas éveikben járt. Hárman negyvenes éveikben (Csáky, Károlyi, Széchényi Bertalan), ketten az ötvenesekben (Kemény Árpád, Hadik-Barkóczy), öten hetvenes éveikben (közülük hárman aktív vagy nyugalmazott bírók voltak), Vay Miklós pedig 86 évesen lett a főrendiház elnöke.

Az ausztriai Urak Háza elnökségének tagjai, íratlan szabály alapján, mindenkor az arisztokrácia sorából kerültek ki. 1885 előtt a magyar főrendiház elnökségének valamennyi tagja nemesi származású volt, de az öt személyből kettő nem volt arisztokrata (Mailáth, Szógyény-Marich).⁷⁷ Az 1885–1918 közötti elnökségben nyolc gróft és hét bárót találunk, további négy főrend (Daruváry, Ernuszt, Szlávy, Tóth Vilmos) pedig nemesi címmel rendelkezett. Az elnökséget betöltők 90%-ának tehát nemesi rangja volt. Ez, továbbá az, hogy az elnökség főnemesi rangú tagjai Wlassics Gyula kivételével valamennyien patinás főnemesi nemzetségek leszármazottai voltak, jelzik a főrendiháznak a polgárosodó társadalmon belüli zárvány jellegét. Ugyanakkor némi elmozdulást jelez, hogy az 1910-es évek második felének alelnökei közül kettő, Günther Antal és Vavrik Béla nem volt nemes.⁷⁸ Günther valóságos belső titkos tanácsos cím birtokosa volt, Vavrik viszont, habár csak királyi tanácsos, kúriai alelnökként társadalmilag szintén tekintélyes pozíciót töltött be.⁷⁹

Az 1867–1885 közötti időszak elnökei, alelnökei tisztségük betöltése idején örökös jogon és országzászlósként voltak a főrendiház tagjai, emellett Szógyény-Marich főispánként is. A ház 1885 és 1918 közötti tíz elnöke közül hat örökös jogon volt tagja a főrendiháznak, közülük elnöksége idején három kizárólag ekként. Egy választott tag (br. Jósika), továbbá egy kinevezett tag (Tóth Vilmos) és egy főbíró (Wlassics) is volt az elnökök között. A főrendiház elnökei között két koronaórt találunk, egyikük (Vay Miklós) azonban örökös jogon és protestáns egyházi vezetőként is tag volt. Az 1885 utáni tizenkilenc alelnök fele volt hivatali ideje alatt örökös jogon – vagy akként is – tagja a főrendiháznak. Három főnemesi rangú választott tag (Kemény Kálmán, Jósika, Béli), két élethossziglan kineve-

77 Fiaik azonban grófi rangot és örökletes főrendiházi tagsági jogot kaptak.

78 Legalábbis a Királyi könyvekben nem szerepel, hogy nemesek lettek volna, és életrajzaik sem utalnak a nemességre.

79 Ogy. almanach 1910–1915.

zett tag (Daruváry, Ernuszt), két főbíró (Günther, Vavrik), valamint két koronaőr (Vay, Szlávy) volt az alelnökök között.

Az elnökök, alelnökök sorában tehát 1885 után számukat tekintve továbbra is a születési jogon tagok domináltak, ugyanakkor a főrendiház vezetésében (az elnökség összességét tekintve) nagyjából a tagságon belüli arányukkal megegyező (élethossziglan kinevezett tagok)⁸⁰ vagy annál nagyobb mértékben (főbírók, választott tagok) más tagsági csoportokba tartozó főrendek is helyet kaptak. A dualizmus időszakában a főrendiház elnökségében (az ausztriai Herrenhausszal ellentétben) nem találunk sem főherceget, sem hercegi rangú főnemest, sem katolikus főpapot, továbbá más egyházi felekezet vezetője sem nyert alelnöki, elnöki kinevezést. Ennek okát a hazai politikai hagyományokban, a katolikus és az ortodox püspöki kar politikai alapállásában, valamint a magyar liberális kormányzat szekularizációs törekvéseiben látjuk. Mindemellett azonban tetten érhető a felekezeti szempontok érvényesülése, amennyiben 1885 után a főrendiház háromtagú elnökségének két római katolikus tagja mellett a harmadik minden esetben protestáns (református) volt (a főrendiházi elnökségig közülük azonban csak br. Vay Miklós jutott el). Részben erre, de részben további, még feltárássra váró okokra⁸¹ vezethető vissza az erdélyi származású főrendiházi tagok viszonylag magas száma az elnökségben az 1910-es években (tizenkét elnök, alelnök közül négy: br. Jósika Samu, br. Kemény Árpád és Kálmán, gr. Béli Ákos).

A főrendiházi elnökség valamennyi tagja többéves, gyakran több évtizedes törvényhozási tapasztalattal rendelkezett. A főrendiház 1885 utáni vezetőinek kétharmada korábban országgyűlési képviselő is volt, Szlávy József ezenkívül rövid ideig a képviselőház elnöke. Az elnöki székbe jellemzően korábbi alelnökök kerültek, a dualizmus időszakában mindössze három olyan főrendiházi elnök volt (Tóth Vilmos, gr. Desseffy Aurél, br. Wlassics Gyula), aki előzőleg nem töltött be alelnöki tisztséget. A jegyzői karban való korábbi részvétel kevésbé figyelhető meg, az egész korszakban mindössze egy elnök (Szlávy) és két alelnök (Vay Béla, Széchényi Bertalan) volt korábban főrendiházi jegyző. A főrendiházi bizottságokban azonban jellemzően részt vettek (legalábbis a tagság elvállalása szintjén), volt olyan későbbi elnök (Hadik-Barkóczy), aki egyidejűleg hat főrendiházi bizottság tagja volt.⁸²

A főrendiházi elnökség tagjai között rokoni kapcsolatok nem fordultak elő jelentős számban. A néhány egyedi eset ugyanakkor mutatja a személyi (rokoni) kapcsolatok lehetséges jelentőségét a törvényhozási karrierben. A főrendiház élén 1861-ben, majd 1867–1883 között álló Mailáth György id. Mailáth Györgynek, az 1848–1849. évi országgyűlés főrendiházi elnökének fia volt. Gr. Cziráky János apja, gr. Cziráky Antal Mózes 1825-től 1827-ig tárnokmester, azt követően tizenkét éven keresztül országbíró volt. Br. Vay Béla br. Vay Miklós unokaöccse volt, és

80 Az aránybeli egybeesés nyilván nem tudatosan tervezett volt.

81 Az elnökség erdélyi származású tagjai közül ugyanis többen (Jósika, Béli) katolikusok voltak.

82 A főrendiház elnökeinek bizottsági tagságára ld. *Jónás K.–Villám J.*: i. m. (1. jz.) 439–512.

nemcsak az alelnökségben követte közvetve nagybátyját, hanem a tiszáninneri református egyházkerület főgondnokságában is.⁸³

Széchenyi Bertalan az előző alelnök, Széchenyi Sándor fia volt. A tisztség elnyerését valószínűleg ennek is köszönhette, mert alelnöki kinevezését megelőzően sem szakmai (például agrárpolitikusi), sem politikai téren nem tűnt ki. A mosonmagyaróvári gazdasági akadémián folytatott tanulmányai után hosszabb utazásokat tett, majd segesdi hitbizományi birtokán gazdálkodott. A főrendiházban 1896-tól 1910-ig jegyzőként tevékenykedett és több bizottság tagjává, valamint az igazolóbizottság jegyzőjévé is megválasztották, vezető szerepet azonban egyik bizottságban sem töltött be.⁸⁴ Széchenyi kinevezése – felesége elvált asszony volt – egyben arra utal, hogy az 1910-es években a főrendiházi alelnökök kiválasztása során már nem érvényesültek mereven az erkölcsi konvenciók.⁸⁵ Széchenyi második kamarabeli törvényhozási pályafutása a Horthy-korszakban folytatódott: a felsőház 1927-ben alelnökévé, majd 1935-ben elnökévé választotta, s az utóbbi tisztséget egészen 1943-ban bekövetkezett haláláig betöltötte.

Összegzés

Tanulmányomban az uralkodó által a kormány javaslatára kinevezett főrendiházi elnökök és alelnökök kronologikus bemutatását követően az elnök hivatali feladatait és politikai szerepét ismertettem. Utóbbiról megállapítottam, hogy amíg a dualizmus első évtizedeiben több esetben előfordult, hogy a házelnök a kormány javaslatával szemben ellenzéki pozíciót foglalt el, 1884-től a mindenkori kormányok gondoskodtak arról, hogy megbízható támaszaik töltsék be az elnöki és az alelnöki pozíciót. A főrendiházi elnökök és alelnökök csoportjának prozopográfiai vizsgálata során áttekintettem ezen tisztségek betöltőinek korábbi pályáját, különös tekintettel politikai és törvényhozási tevékenységükre. Megvizsgáltam, hogy a tisztséget milyen életkorban nyerték el, mennyi ideig álltak az intézmény élén, mi volt távozásuk oka. A nemesi rangra és a tagsági jogra irányuló vizsgálat eredményeképpen megállapítottam, hogy 1885 után, különösen az alelnökök esetében megfigyelhető volt kismértékű elmozdulás a polgárosodás irányába. A főrendiházi elnökök, alelnökök személyének kiválasztásában 1885 után a felekezeti szempont érvényesülése is megfigyelhető.

83 Ezen tisztsége révén azonban csak már főrendiházi alelnöksége után, 1901-től volt tagsági jogosultsága.

84 Jónás K.–Villám J.: i. m. (1. jz.) 492–493. Ezenkívül hét másik főrendiházi tagtársával együtt 1907-től tagja volt a 88 tagú Országos Közlekedési Tanácsnak és a Tarifabizottságnak. A tanács és az annak tagjaiból a kereskedelemügyi miniszter által kinevezett harminctagú bizottság feladatkörét ld. 1907:36. tc.!

85 Széchenyi felesége, gr. Andrássy Natália gr. Széchenyi Aladár elvált neje volt. Széchenyi kinevezését nem gátolta, hogy felesége (Andrássy Manó leánya) családjának tagjai a Tisza-kormány ellenzékéhez tartoztak. Ogy. almanach 1910–1915. 121.

A főrendiházi tisztségviselői kar további része (háznagy, jegyzők, bizottsági elnökök és jegyzők) feladatkörének, összetételének és esetleges díjazásának kérdése ugyancsak kutatásra érdemes téma, amelynek vizsgálatát szintén célul tűztem ki.

VERONIKA TÓTH-BARBALICS

THE PRESIDENTS AND VICE-PRESIDENTS OF THE UPPER HOUSE DURING THE DUAL MONARCHY (1867–1918)

The study examines the selection, functions and activities of the leading functionaries of the Upper House of the Hungarian parliament. Applying the methods of biography and prosopography, the analysis is based on the biographies of the presidents of the Upper House published in 2002, the parliamentary almanachs of the dualist period, archival sources (before all the presidential papers of the Upper House and the archives of the prime ministry), and on the parliamentary prints.

The president and vice-president (vice-presidents after the reform of the Upper House in 1885) were appointed by the ruler upon nomination by the government (acts 1848:4., 1885:7.). In the process of selection considerations of party politics played an increasing role with the passing of years. It could also be observed that the leaders of the Upper House gradually ceased to hold parallelly dignities of medieval origins as well. The study enumerates the official functions of the president according to the legal regulations and the domestic rulings of the Upper House. It also compares them with the competences of the presidents of the House of Representatives and of the Austrian Herrenhaus. As for the political roles of the presidents and vice-presidents, whereas in the first decades of the dualist monarchy they frequently took an oppositional stance, after 1884 they were staunch supporters of the governing party.

The prosopographical analysis examined the social origin and rank of the presidents and vice-presidents, their confession, age, office term, as well as the causes of their leaving the office. Although the presidential body of the Upper House was dominated throughout by aristocrats who were members of the House by perpetual right, after 1885 members by non-perpetual right and even politicians of a bourgeois background were elected into the leading body. The selectional procedure was influenced by factors other than mere political fidelity. Thus, after 1885 one member of the body was always Calvinist. While the persons appointed as president and vice-president were generally politicians who had passed their middle age, after 1885 the average age of the leading body increased. This, however, was only one of the reasons why the time spent in office contracted: another was the closer attachment of the presidential body to the government in office. A clear proof of this ever closer attachment is that while in the period between 1867 and 1885 only one among the six presidents and vice-presidents resigned for political reasons, between 1885 and 1918 this ratio was 11 to 25.

ÁBRAHÁM BARNA

Szlovák sajtó és kormányzati sajtópolitika a nagy háború éve alatt*

Az alábbi tanulmány célja a szlovák sajtó lehetőségeinek, önmozgásának, másrészt az uralkodó körök – a kormányzat, a vármegyei elit és a megyei magyarosító szellemű lapok – elvárásainak és lépéseinek áttekintése a nagy háború éveire összpontosítva. A kérdés természetesen túlnő a sajtótörténet határain: egy társadalomfejlődésében, főként elitképzésében gátolt, korlátozott politikai palettával rendelkező etnikum esetében a periodikumok még inkább a véleménycsere, a viták, az össznemzeti diskurzus elsődleges tereként szolgálnak.

A szlovák politika szereplőinek lehetőségei és stratégiái

Előzetesen tekintsük át a fő politikai tényezők mozgásterét! Az áttekintést a szabadon működő nyugati emigráció propagandatevékenységével kell kezdenünk. A Tomáš Garrigue Masaryk vezette párizsi székhelyű Csehszlovák Nemzeti Tanács 1915. február 16-i keltezéssel kiáltványt bocsátott ki, leszögezve: „Cseh-tót nép. Tudd meg, hogy Bécstől és Pesttől teljes függetlenséget kívánunk a cseh-tót nemzet számára [...]” Nyitra vármegye főispánjához küldött levelében Sándor János belügyminiszter egyébként jelezte, hogy intézkedett, ne terjeszthessék a kiáltványt a szlovák régióban.¹ Az autentikus szlovák politikai akarat letéteményeseinek azonban az amerikai szlovákok, elsősorban az 1907-ben alakult Amerikai Szlovák Liga vezetői tekintették magukat. A tengerentúlon a cseh és a szlovák szervezetek, személyiségek közötti kapcsolódást egyedül Milan Getting Sokol-mozgalma képviselte, ám az egységes csehszlovák nemzeteszmé még e körben sem jutott uralomra. Az európai háború kitörése azután elmélyítette az ellentéteket a változatlanul Magyarországon – természetesen föderalizált formában – gondolkodó Liga (a pittsburghiek, Albert Mamatey, Ivan Daxner) és az elszakadáspárti, cseh-szlovák orientációjú Sokol-mozgalom között (a New York-i csoport, Milan Getting, Ignác Gessay). Viharos jelenetek után, Masaryk nyomására a Liga és az ottani Cseh Nemzeti Szövetség 1915. október 22–23-án

* A tanulmány elkészítését az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja és az OTKA 113004. számú programja („Kelet-közép-európai nacionalizmusok az első világháború éveiben”) tette lehetővé.

¹ Egykorú magyar fordítását és a belügyminiszter levelét a *Svornost'* amerikai szlovák lap alapján közli: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. VII. 1914–1916. Kemény G. Gábor gyűjtését kieg. és jegyz. ellátta Szarka László–Szász Zoltán. MTA TTI, Bp., 1999. (= Iratok) 309–310.

aláírta a *Clevelandi Egyezményt* (*Clevelandská dohoda*), mely a háború utáni időre közös föderatív államot vázolt fel, a két fél teljes nemzeti autonómiájával – saját országgyűléssel, politikai, pénzügyi, kulturális igazgatással, a szlovákok saját hivatalos nyelvével.² A Liga azonban továbbra sem igen bízott a másik félben, ezért 1916 tavaszán két képviselőt küldött Európába, hogy a nyugati közvélemény előtt, s nem kevésbé a párizsi emigrációs központtal szemben képviseljék a szlovák érdekeket, a majdani közös államon belüli föderalizmus gondolatát. Az amerikai csehek meg is gyanúsították őket Masaryk előtt, hogy saját szlovák ellenállási központot akarnak kiépíteni Európában.³

Mivel Wilson elnök még 1918 tavaszán is fönn kívánta tartani a Monarchiát, és csupán belső autonómiákban gondolkodott, Tomáš Garrigue Masaryk, a csehszlovák ideiglenes kormány elnöke szükségét érezte, hogy az amerikai csehek és szlovákok függetlenségi vágyára hivatkozhasson. Ezért május 31-én a két főnti szervezettel együtt aláírta az általa fogalmazott *Pittsburghi Egyezményt* (*Pittsburská dohoda*), mely visszalépést jelentett, ugyanis nem két tagállam szövetségét vázolta, hanem a szlovákok aszimmetrikus autonómiáját: „A cseh tartományokból és Szlovákiából álló független államban Szlovákiának saját közigazgatása lesz, saját országgyűlése és saját bíróságai. A szlovák hivatalos nyelv lesz az oktatásban, a hivatalokban és általában a közéletben.”⁴

Az új állam elméleti megszületését a Masaryk által október 18-án kiadott *Csehszlovák Függetlenségi Nyilatkozat* jelentette, mely a cseh országrészek és a szlovák régió egyesítését „eredeti” történeti narratívával indokolta: „Követeljük a csehek számára annak jogát, hogy egyesülhessenek szlovák testvéreikkel, akik Szlovákiában élnek, amely hajdan nemzeti államunk része volt, ám később elszakították nemzettestünktől, s ötven évvel ezelőtt bekebelezték a magyarok államába, akik leírhatatlan erőszakosságuk és a leigázott népfajok kegyetlen elnyomása miatt minden erkölcsi és emberi jogukat elveszítették arra, hogy bárki fölött is uralkodhassanak, önmagukat kivéve.”⁵ A szöveg az általános demokratikus jogok mellett nem beszélt föderációról, autonómiáról, hiszen egységes csehszlovák nemzetben gondolkodott.

A háborús körülmények között bevezetett szigorú ellenőrzés miatt rendkívül beszűkült a szlovák politikusok mozgásteret. A többi nemzetiségi párthoz hasonlóan a Szlovák Nemzeti Párt 1914. augusztus 6-án lojalitási nyilatkozatot bocsátott ki, majd ezt a kényszerpályát elkerülendő, passzivitást hirdetett.⁶ Az egyetlen aktív

2 Tomáš Bandžuch: Slovenské vize. Velká válka, krajané a představy o budoucím státu (1914–1918). Akropolis, Praha, 2014. 48. skk. Az egyezmény szövegét közli: Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti. I. Red. rada: Dušan Čaplovič et al. Národné literárne centrum–Dom slovenskej literatúry, Bratislava, 1998. (= Dokumenty) 445.

3 Bandžuch, T.: i. m. (2. jz.) 77–81.

4 Dokumenty 485.

5 Dokumenty 494.

6 Od predsedníctva slovenskej národnej strany. Národné noviny 1914. aug. 6. 1. Magyar fordításban közli: Iratok 35–36. A pártvezetés politikájára általában ld. Szarka László: Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918. Kalligram, Pozsony, 1999. 90–91.

országgyűlési képviselő, Ferdinand Juriga (Szlovák Néppárt) viszont továbbra is tartott lojális beszédeket. 1915. április 26-án például így szónokolt a parlamentben: „Mint a magyarországi szlovák nép képviselője a legnagyobb készséggel szavazom meg mindazokat az áldozatokat, amelyeket ezek a nagy idők kívánnak az ország minden nemzetiségétől. Mert most a nemzetiségi különbségeknek is el kell tűnniök, csak egy célnak kell lebegnie valamennyiünk szeme előtt, hogy egy anyánk, egy hazánk, egy Magyarországnak van, ez viruljon és győzzön. (*Éljenezés*).”⁷ Egyébként a háború alatt mégis csak kialakult néhány politizáló csoportosulás: Turócszentmártonban a Szlovák Nemzeti Párt vezetősége (bár az aktív titkárt, a bevonult Jozef Gregor Tajovskýt utódja, Karol Anton Medvecký nem tudta pótolni) és a *Národné noviny* szerkesztősége, Liptóban főleg Vavro Šrobár rózsahegy-i tevékenysége, Pozsonyban egyrészt a katolikus néppárti csoport (a *Slovenské ľudové noviny* szerkesztősége), másrészt a szociáldemokraták (a *Robotnícke noviny* köre), a pesti aktivisták (főleg Emil Stodola, illetve a parlamentbe járó néppárti Ferdiš [Ferdinand] Juriga) és a bécsiek (Kornel Stodola, aki a katonai cenzúrahivatalba hozta Milan Hodžát, Ivan Dérert és Ján Cablkót). S ne feledkezzünk meg a prágai Csehszláv Egység egyesületről (a vezető szlovakofil, Josef Rotnagl vezetésével) és a nyugati ellenállás, valamint a hazai cseh politika kapcsolattartó hálózatáról, a Maffiáról, mely az egyesületen keresztül a szlovák régióban is tevékenykedett.⁸

Immár a Monarchia háborús vereségének tudatában a Szlovák Néppárt vezetője, Andrej Hlinka kijelentette: „a cseh-szlovák orientáció mellett vagyunk. Az ezeréves házasság a magyarokkal nem sikerült. El kell válnunk egymástól.”⁹ A háború végnapjaiban, szeptember közepén informálisan megalakult a Szlovák Nemzeti Tanács, a Szlovák Nemzeti Párt pedig október 30-ára nagygyűlést hívott össze Turócszentmártonba. Hivatalosan is megalakult a Szlovák Nemzeti Tanács, és a gyűlés elfogadta *A szlovák nemzet deklarációját* (*Deklarácia slovenského národa*), mely „az egységes cseh-szlovák nemzet szlovák ágának” nevében kinyilvánította az önrendelkezési jog iránti igényét. Leszögezte, hogy a magyar kormány, évtizedes elnyomó politikája következtében, nem jogosult arra, hogy a szlovák nemzet nevében szóljon és cselekedjen. A szöveg még egyszer nyomatékosította, hogy „a szlovák nemzet mind nyelvi, mind kulturális-történelmi szempontból az egységes cseh-szlovák nemzet része”,¹⁰ s az önmagában ellentmondó fogalmazás is jelzi, hogy korántsem volt egyértelmű a szlovákság nemzeti létének lényege.

7 Iratok 359. Ld. még *Galántai József*: Magyarország az első világháborúban 1914–1918. Akadémiai, Bp., 1974. 136.

8 *Dušan Kováč a kol.*: Prvá svetová vojna 1914–1918. VEDA, Bratislava, 2008. (Slovensko v 20. storočí 2.) 239–240.

9 Dokumenty 479.

10 Dokumenty 512. Magyarul: A szlovák nemzet deklarációja [1918]. In: A szlovákkérdés a 20. században. Összeáll. Rudolf Chmel. Kalligram, Pozsony, 1996. 37–38.

A szlovák sajtó helyzete a háború előtt

Vázoljuk fel a háborúig kialakult szlovák sajtópalettát! Itthon is szerény ütemű, de folyamatos bővülést figyelhetünk meg: 1880-ban 11, 1900-ban 32, 1910-ben 47, 1914-ben 61 (illetve 77) szlovák nyelvű újság és folyóirat jelent meg. Többségük egyházi, szakmai, továbbá hungarofil irányvonalú volt, ám a századelőn új kulturális–társadalmi folyóiratok is indultak (*Prúdy*, *Živena*), és a politikai paletta is differenciálódott. Az addig uralkodó konzervatív pártlap, a *Národné noviny* és a lojális szlovák („magyarón”) *Slovenské noviny* mellett megjelent a katolikus szellemű *Ludové noviny*, a polgári demokrata, cseh-szlovák irányultságú *Slovenský denník* és *Slovenský týždenník*, a szociáldemokrata *Robotnícke noviny* és a Sáros megyei magyarosító körök által kiadott, keletiszlovák nyelvű *Naša zastava*.¹¹

A szlovák sajtó mennyiségi súlypontja azonban a századelőn már a tengerentúltra esik. Az 1880-as években megindult tömeges kivándorlás egyesületek tucatjait hozta létre az Egyesült Államokban, s e közösségek kezdték kiadni a maguk lapjait. Magyarországgal szemben az Újvilágban ennek semmiféle politikai akadálya nem volt, csupán az előírt összeggel kellett rendelkezni hozzá. A szabadságburjánzáshoz vezetett (az 1880-as évek közepétől 1914-ig csaknem száz alapításról tudunk), miközben az általánosan alacsony színvonal mellett a kiadók, szerkesztők többsége nem látta tisztán a sajtó hivatását és felelősségét. Ez rendre személyeskedésekhez, sárdobáláshoz vezetett az egyes orgánumok között, s e vitákat nem egyszer otthonról kiutazott megbízottaknak kellett elsimítaniuk. Az óceánjárókkal a regionális törésvonal is átkerült az Újvilágba: a keletiek és a nyugatiak gyakran még Amerikában is kerülték egymást, az itteni *szlovák* újságírók 1897-es memoranduma kimondta, hogy „akik szlovájáknak [a keleti szlovákok önelnevezése] nevezik magukat, saját anyjukat köpik szembe”.¹² Az európai háborúig hiányoztak olyan orgánumok, amelyek megfogalmazhattak volna össznemzeti érdekeket, egyesíthették volna az erőket. De rászoktatták az emigránsokat a nyomtatott szlovák szóra, informálták őket és közvetetten az amerikai közvéleményt is az otthoni eseményekről, ami nem kis részben az 1906-ban alapított Amerikai Szlovák Újságírók Szövetségének köszönhető.¹³

A legfontosabb lapokat megemlítve: az *Amerikánsko-slovenské noviny* (Pittsburgh, 1886–1914), a kivándoroltak többségének megfelelő sárosi nyelvjárásban, majd 1891-től irodalmi szlovák nyelven jelent meg, 1901-ben még 14 000 pél-

11 A századelő sajtójának jellemzésénél az alábbi munkákra támaszkodtam: Bibliografia slovenských novín a časopisov do roku 1918. Zost. Michal Potemra. Matica slovenská, Martin, 1958. (Slovenská národná bibliografia. Séria B. Periodiká. Zv. Ia.); *Ivan Kusý–Stanislav Šmalák*: Literatúra na rozhraní 19. a 20. storočia VEDA, Bratislava, 1975. (Dejiny slovenskej literatúry 4.) 24.; Na začiatku storočia 1901 – 1914. Vedúci autorského kolektívu Dušan Kováč. VEDA, Bratislava, 2004. (Slovensko v 20. storočí 1.) 243–247.

12 *O. R. Halaga*: Austroslavizmus, uhroslavizmus a východoslovenské národné uvedomenie. Svojiná 3. (1949) 267.

13 *František Bielík a kol.*: Slováci vo svete 2. Matica slovenská, Martin, 1980. 85–87., 91.; *Banďuch, T.*: i. m. (2. jz.) 34–36.

dányban, ám 1914-ben megszűnt; a *Jednotát* (1891–), az egyik legnagyobb egyesület, a Prvá katolícka slovenská jednota lapját 1901-ben 15 000 példányban adták ki; a *Slovák v Amerike* (Plymouth, 1889–) sárosi nyelvjárásban jelent meg, 1901-ben 5000 példányban. Említendőek még: az *Amerikánsko-slovenský svet* (Pittsburgh, 1902–1917), a *Národné noviny* (Pittsburgh, 1910–) és a *Svornost*.

Az Újvilágból visszaszivárgó „felforgató” dollárok és nemzettudat veszélyét a magyar kormányok egyre inkább tudatosították, ezért Budapest tiltotta egyes lapok behozatalát, másrészt a pittsburghi császári és királyi konzulon keresztül pénzelte a szlovák nemzeti megnyilvánulásokat, személyeket támadó újságokat, a *Zastavát* (Plymouth, 1889) és a *Slovenské novinyt*. Sőt még az a botrány is megeseett, hogy a miniszterelnöki hivatal magyar nyelvű (!) levélben utasította (!) a pittsburghi rendőrfőnököt, hogy az otthon egyébként is indexen levő *Amerikánsko-slovenské novinyt* haladéktalanul tiltsa be, és Peter Rovnianek szerkesztőt tartóztassa le a magyar állameszme, az egységes magyar nemzet tétele elleni lázítás miatt. (Az ügy persze kizárólag Budapestnek ártott.)¹⁴

A szlovák sajtó a háború alatt

A háború – inkább anyagi, kisebb részben adminisztratív – hatásai mindenütt éreztették hatásukat. Az általános elszegényedés, az újságok árának, illetve az előfizetési díjaknak az emelkedése miatt az előfizetők száma csökkent. Az előfizetők fizetési fegyelme változatlanul gyenge volt, a munkatársak, a szerzők, a nyomdai személyzet megfogyatkozott (behívás, hősi halál, internálás), a papír és az üzemanyag drágult, szállítási problémák léptek fel – így a hazai szlovák sajtó igen nehéz helyzetbe került. Összességében azonban az 1914 végén meglévő 33-mal szemben még 1918-ban is 28 szlovák nyelvű újság és folyóirat jelent meg, sőt új, fontos szakmai folyóirat is indult, a *Právny obzor* (1917–) a szlovák jogi terminológia kidolgozása, a hivatalos nyelvi státusz előkészítése érdekében.¹⁵

A politikai lapok anyagi és cenzurális okokból csak átvették a haditudósításokat, ezért a szlovák olvasók előnyben részesítették a jobban értesült magyar lapokat. A *Világ* például igen népszerű volt az északi vármegyékben. A szlovák elit számára olyannyira fontos cseh napilapokat nem lehet behozni az országba, de a havilapok bejuthattak, és széles körben olvasták őket. A háború alatt 9 szlovák lap jelent meg, ebből 5 úgymond magyarosító (uhrofil) jellegű volt.

A kormánybarát *Slovenské noviny* (Budapest, 1886–, 1900-tól naponta jelent meg) elcsábította az olvasók többségét, mert bővebben tudott közölni haditudósításokat, általános háborús híreket. A 26 000 példányt is elérte, ezen belül a háború vége felé az eladott példányszám csak az egyébként szlovák szelleműnek tekintett Rózsahegy 700-ra emelkedett. A kormányszubvencionak köszönhetően csak négy kraj-

¹⁴ *Bandžuch, T.*: i. m. (2. jz.) 40–42.

¹⁵ A háborús évek sajtóviszonyaira: Bibliografia slovenských i. m. (11. jz.); *Kováč, D. a kol.*: i. m. (8. jz.) 189–192.

cárba került. A *Národnie noviny* (Pest-Buda/Turócszentmárton, 1861/1870–) hetente háromszor jött ki, kevés munkatárssal, tudósítók, érdemi háborús híryanag nélkül és szoros cenzúra alatt képviselte a passzivitásba vonult Szlovák Nemzeti Párt eszmeiségét. Általában 600 előfizetője volt, tömeghatást nem tudott kifejteni (nem csak a mostoha viszonyok miatt: az elzárkózó módon konzervatív lap már az 1890-es évek végén elveszítette monopóliumát a differenciálódó közvélemény befolyásolására). Egykori népies társlapját, a századelőn polgári demokrata irány felé hajló *Národný hlásnikot* (Turócszentmárton, 1868–, előbb havonta, majd 1911-től hetente) viszont 1915 tavaszán „a hadviselés érdekeit veszélyeztető tartalma” miatt betiltották. A kormányzat szemében a fő veszélyforrást egyébként a polgári demokrata és hangsúlyosan csehszlovák szellemiségű *Slovenský denník* jelentette (Budapest, 1910–, hetente ötször jelent meg). 1914 augusztusától az ősz folyamán ugyanazon indoklással nem jelenhetett meg, majd újraindulhatott, ám 1915-ben végleg betiltották. A *Slovenský týždenník* (Budapest, 1903–, 3000 példányban) ugyan folyamatosan megjelent, ám a magas kaució miatt politikai természetű cikkeket nem hozhatott egészen 1918 májusáig, amikor Milan Hodža elő tudta teremteni a szükséges összeget. A *Slovenské ľudové noviny* (Pozsony, 1910-től, hetente, 20 000 példányban), a Szlovák Néppárt orgánuma egyre inkább „hazafias”, a hungarus patriotizmust hangoztató lapként működött, és csak az országgyűlés néppárti képviselője, Ferdinand Juriga 1918. október 18-i deklarációját követően kapcsolódott be a csehszlovák állam megteremtésébe. A szociáldemokrata *Robotnícke noviny* (Pozsony, 1904-től, havonta, 1909-től már hetente) anyagi és személyes okokból kétszer is szünetelt (1917 márciusa és októbere között); a szociáldemokrata pártvezetés háborúval kapcsolatos határozatlan álláspontját tükrözte, hangja csak az oroszországi bolsevik hatalomátvétel után, inkább csak 1918-ban radikalizálódott.

A kulturális és egyházi folyóiratok közül mindjárt 1914 augusztusában megszűnt az olyannyira jelentős, polgári demokrata szellemű *Prúdy* (a 9–10. számot már 1919-ben nyomtatták ki) és a nagy múltú, a nőkérdést felszínen tartó, de a szépirodalmat általában is szolgáló *Dennica* női folyóirat, majd 1916 októberében a szlovákság első számú kulturális-tudományos szemléje, a hosszú megszakítással ugyan, de 1846 óta létező *Slovenské pohľady* (a 11–12. szám már 1919-ben jelent meg). Az egyetlen folyamatosan megjelenő irodalmi folyóirat ezután már csak a Szlovák Nőegylet havilapja, a *Živena* (1910–) maradt, de a vázolt problémák miatt időnként kéthavonta, sőt negyedévente jelent meg. A szerkesztőség rendszeresen felszólította olvasóit a hátralékok kiegyenlítésére, miközben folyamatosan emelnie kellett az előfizetési díjat: az 1914-es 4 koronáról 1918-ra 12 koronára. 1916-ban kedvezményt ígért azoknak a vagyontalanoknak és diákoknak, akik szereznek legalább egy új előfizetőt. 1917–1918 során gyűjtés zajlott a megmaradás érdekében, a szerkesztőség szerint a szlovák közönség szegénységi bizonyítványa lett volna a folyóirat megszűnése. Egyébként a kiadvány 1916-tól nyereséges volt.¹⁶

16 Dana Kršáková: *Živena – jediný literárny časopis na Slovensku v období prvej svetovej vojny*. In: *Slovensko na začiatku storočia*. Ed. Milan Podrimavský–Dušan Kováč. Historický ústav SAV–Polygrafia SAV, Bratislava, 1999. 456.

Az egyházi folyóiratok – 8 katolikus és 7 evangélikus – nem közöltek haditudósításokat, ezért enyhébb cenzúra alá vetve folyamatosan megjelenhettek, és időnként a szlovák társadalom és művelődés égető kérdéseit tárgyaló cikkek is átcsúszhattak bennük. A kalendáriumok – 1914-ben 37, 1918-ban 27 tétel – nagy (akár negyvenezres) példányban minden családhoz eljutottak, változatlanul a legkedveltebb, számos portán az egyetlen olvasmányként álltak a polcon.

Az Egyesült Államokban megjelenő lapokról fentebb már volt szó. Nem árt azonban emlékeztetni a Szlovák Liga (Pittsburgh) és a Sokol-mozgalom (New York) önálló szlovák érdekképviselet kontra csehszlovák együttműködés kérdésben folytatott párharcára, mely elsősorban egyrészt a *Národné noviny*, másrészt a *Slovenský sokol*, illetve a *Newyorský denník* hasábjain folyt, időnként a felekezetiileg eléggé türelmetlen, s ennek megfelelően csehellenes katolikus *Jednota* részvételével.¹⁷ Az európai politikai emigráció fő kiadványa volt a *Československá samostatnost / L'indépendance tchéco-slovaque* (Annemasse–Párizs, 1915–1919), az emigráció gerince, a Csehszlovák Nemzeti Tanács célkitűzéseinek orgánuma. Számos szlovák szerzőségű cikk is megjelent itt, 1916. december 10-én pedig szlovák különszám látott napvilágot, természetesen csehszlovák szellemben. Ennek megfelelően borzolta a kedélyeket – legalábbis a szabadon megnyilatkozó amerikaiak körében – cikkeinek a szlovákokra alkalmazott nagycseh szóhasználat: *karpatská větev českého národa* („a cseh nemzet kárpáti ága”).¹⁸ Érthető tehát, hogy az említett összeállítás igyekezett eloszlatni a megálmodott közös állammal kapcsolatos félelmeket: a közös harcban a szlovákok érdemei semmivel sem kisebbek, Csehországnak ugyanúgy szüksége van Szlovákiára, az együttélés keretében pedig biztosítva lesz a szlovákok identitása, gazdasági, kulturális és politikai fejlődése.¹⁹ A cseh szerkesztésű, csehszlovák szellemű *Čechoslovan* Kijevben jelent meg, 1915 szeptembere és 1917 áprilisa között *Slovenské hlasy* címmel szlovák mellékletet is tartalmazott, mely 1917 második felétől Péterváron önálló szlovák folyóiratként jelent meg.²⁰ Nem rendszeresen láttak napvilágot ezen kívül szlovák légiós lapok: *Denník*, *Týždenník*, *Vojak* (Irkutsk, 1918), *Vestník* (Vlagyivosztok, 1918 vége).

A kormányzat szlovák sajtópolitikája a háború éve alatt

A hadiállapot maga után vonta a már létező kivételes törvény (1912:63. tc.) életbe léptetését. Ennek 9–10. §-a kimondta: bármely egyesület működése korlátozható, felfüggeszthető, a politikai gyűlések betilthatók; a 11. § elrendelte az előzetes sajtócenzúrát – a napilapok köteles sajtópéldányát a szétküldés előtt három órával be

17 *Bandžuch, T.*: i. m. (2. jz.) 54–56., 70–73.

18 Uo. 78., 80., 82.

19 *Štefan] O[suský]*: Slovenská politika. Československá samostatnost 1916. dec. 10. 6–7.

20 Uo. 82., 91.

kell mutatni. Az 1915:50. tc. 10. §-a bevezette az internálás intézményét is. E törvények szellemében nemzetiségi vezetők rendőri felügyelet alá kerülhettek, szaporodtak a házkutatások, a bekísérések, a kihallgatások és az internálások. 1914 júliusa és szeptembere között csak Nyitra megyében felségsértésért, lázításért, kémkedés gyanújáért negyvenhét személyt ítéltek el.

Matúš Dula, a Szlovák Nemzeti Párt elnöke 1914. augusztus 25-i keltezésű, Tisza Istvánhoz címzett beadványa felsorolta a fentiekhez hasonló jellegű, egyes szlovák személyeket és pénzintézeteket ért, illetve a sajtó terén tapasztalt visszасágokat. A miniszterelnök, miután tájékozódott az ügyről, a következő, általános vezérfonálnak tekintethető kijelentést tette: a jövőbeli indokolt közbelépésekkel együtt „helytelenítem ártatlanoknak meghurcolását, valamint minden olyan viselkedést, amely hazafias tótjainknak önérzetét sérthetné, vagy ellenök ellenséges érzéseket támaszthatna a magyar nemzet tagjaiban”.²¹ Ugyanez megyei szinten már a hadiállapot beállásakor megfogalmazódott: Crauss István, Nyitra vármegye főispánja július 28-i bizalmas körlevele a nem magyar ajkúakkal kapcsolatban ugyancsak a szükséges, de kizárólag a szükséges esetben alkalmazott szigorról, megtorlásról beszélt.²²

A kifejezetten a sajtót sújtó rendelkezések közé tartozott az előírt magas kaució, mely nagymértékben szűkíthette egy lap profilját, témaválasztását. A *Slovenský týždenník* ugyan folyamatosan megjelent, ám politikai természetű cikkeket nem hozhatott egészen 1918 májusáig. Idetartozott a szigorodó figyelem, cenzúra. A *Slovenský denník* betiltásának feloldását kérve Tisza István a belügyminiszternek küldött levelében egyúttal hangsúlyozta: „Természetesen ebben az esetben szigorú ellenőrzést kellene a lap fölött gyakorolni, s amennyiben okot szolgáltatna reá, teljes szigorral el kellene vele szemben járni.”²³ Tágabb értelemben cenzurális lépés volt a magyar-, tehát államellenesnek tekintett cseh napilapok és természetesen a külföldi ellenállás röpiratainak és újságjainak behozatali tilalma. Ilyen értelemben intézkedett például a belügyminiszter, megakadályozandó a párizsi Csehszlovák Nemzeti Tanács 1915. február 16-i kiáltványának a szlovák régióban történő terjesztését.²⁴

A lapokkal szembeni legsúlyosabb intézkedés példajaként a belügyminiszter augusztus 18-án „a hadviselés érdekeit veszélyeztető tartalma” miatt megtiltotta a *Slovenský denník* megjelenését és terjesztését. Említett beadványában Matúš Dula vitatta ennek megalapozottságát, és hangsúlyozta: a lappal kapcsolatban az ideig semmiféle kifogás nem merült fel, ugyanakkor „a tót nemzetiségű állampolgárokkal való érintkezésnek éppen a hazánk érdekeit szolgáló lelkesedés fenntartása és fokozása érdekében a legnagyobb mértékben fontosnak tartjuk azt, hogy a lap további megjelenése megengedtessek”, természetesen a szigorú cenzúrával együtt.²⁵

21 Iratok 77–80.

22 Iratok 15–17.

23 Iratok 85.

24 Iratok 310.

25 Iratok 79.

A miniszterelnök megkeresésére Sándor János miniszter a rendelkezést azzal indokolta, hogy az augusztus 2-i szám több helyen, igaz burkoltan, kifejezést adott Szerbia iránti rokonszenvének.²⁶ Anton Štefánek főszerkesztő Prágába távozott; Tisza viszont Dula intervenciója nyomán szeptember 10-én ösztökélte a belügyminisztert a lap engedélyezésére, jelezve, hogy a csatolt anyag alapján nem lát objektív okot a betiltásra.²⁷ A *Denník* újraindult, de 1915-ben végleg betiltották állítólagos csehszlovák irányultsága miatt. Ugyanez a sors érte a *Národný hlásnik* hetilapot 1915. március 12-én, szintén „a hadviselés érdekeit veszélyeztető tartalma” miatt, konkrétan egy 1914 őszén közölt háborúellenes cikk (*A hiénák háborút akarnak*) nyomán.²⁸ Ugyancsak betiltották az óturai *Svetlo* időszakos lapot (1915. április 12.).²⁹

Nem sajtós szlovák problémaként előfordult szerkesztők behívása, ez sújtotta például a *Slovenský týždenník* 1914 őszén.

A kormánynak a nemzetiségi, így szlovák lapokkal szembeni eljárásai alapvetően adminisztratív jellegűek voltak, ám találunk példát a bűjtatott, pénzügyi alapú ellenőrzésre, sőt befolyásolásra. Szinyei Merse István Árva és Zemplén vármegyei főispán még 1914 nyarán felvetette Tisza Istvánnak a mérsékelt irányzatot képviselő Szlovák Néppárt hetilapja részvénytöbbségének megvásárlását. A Pozsonyban megjelenő *Slovenské ľudové noviny* kormányzati körökben – éppen egy ilyen jellegű ügy miatt – nem lehetett ismeretlen. A szerkesztők az 1910-es választás során magánemberként korteskedtek egy kormánypárti jelölt érdekében, s felmerülő költségeiket kormányzati kasszából, a *Noviny*nek címezve térítették meg. 1911 őszén, egy más okból fakadt felekezeti háborúskodás során a pozsonyi szocialisták és a pesti polgári demokraták szócsöveinek (*Robotnícke noviny*, *Slovenský denník*, *Slovenský týždenník*) mindez kapóra jött ahhoz, hogy a kereszténydemokrata lapot a kormány által lefizetett egységbontó, nemzetellenes erőként állítsák be. Az eldurvuló vita e szálának lezárásaként végül 1912 nyarán nemzeti bíróság mentette fel magát a *Ľudové noviny*t, az egyéni felelősség kérdésében fenntartotta.³⁰

Most a miniszterelnök csak azt szabta feltételül, hogy legyen világos a lap tömeghatása és biztosított a vezetőség megbízhatósága. Így azután 1916 május–júliusában kormánytulajdonba került száz darab részvény, összesen tízezer korona értékben, minek következtében a *Ľudové noviny* még inkább „hazafias” lappá vált.³¹ A néppárti, s egyáltalán az egyetlen aktív szlovák képviselő, Ferdiš Juriga a parlamentben is, cikkeivel is a hazai erők egyesítését, a hadviselés érdekeit szolgálta, miközben folyamatosan hangsúlyozta a szlovákok mérhetetlen áldozatát, ér-

26 Iratok 83–84.

27 Iratok 85.; *Galántai J.*: i. m. (7. jz.) 179.

28 Iratok 325.

29 Iratok 326.

30 A vizsályt összefoglalja: *Karol Sidor*: Andrej Hlinka (1864–1926). Bratislava, 1934.; *Róbert Letz*: Hlinková slovenská ľudová strana (Pokus o syntetický pohľad). In: *Róbert Letz–Alena Bartlová–Peter Mulík*: Slovenská ľudová strana v dejinách. Matica slovenská, Martin, 2006. 23.

31 Iratok 363–365.

demeit, melyeknek majd elismerést és méltó ellentételezést kell kapniuk. Még 1918 őszen is nemzete hazafiságára és dinasztiahűségére hivatkozva követelte a szlovákkérdés méltányos – még ekkor is az egységes Magyarországon belül, az 1868-as nemzetiségi törvény keretei között történő – megoldását, s ennek érdekében a nemzeti követelések összeállítását, a kormányzat elé terjesztését.³² Nézetei részben levezethetők korábban hangoztatott álláspontjából, ám éppen e tanulmány tárgya miatt hangsúlyozandó, hogy a cikk korántsem spontán megszólalás: közlését Pozsony vármegye főispánja kényszerítette ki azzal, hogy egy előző cikk miatt kilátásba helyezte Juriga letartóztatását.³³

Bécsi és berlini nyomásra a kormány 1915 nyarán tapogatózni kezdett mások mellett a szlovák nemzeti szellemű elit felé, hogy a harci szellem és a hátország szilárdsága érdekében sikerüljön a *modus vivendi* kialakítása. Közvetítők útján rá kívánta venni az – egyébként passzivitásban levő – politikai reprezentációt, hogy saját kezdeményezéseként nyújtson be egy kizárólag mérsékelt követeléseket tartalmazó, az 1868-as nemzetiségi törvény kereteit nem feszegető memorandumot, és pontjainak megvalósulásáért cserébe mondjon le az általános választójog programjáról, valamint a csehekkel fenntartott politikai kapcsolatokról.³⁴ Báró Kürthy Lajos felvidéki kormánybiztos utasításait követve Berzeviczy Jenő turócszentmártoni határrendőrségi kirendeltségvezető július közepén tárgyalta Ján Mudroňnyal a szlovák nemzeti politika „reálissá” formálásáról, a magyar állameszme elfogadásáról, egy új, hatvanhetes alapú párt létrehozásáról. Berzeviczy arra kényszerítette a pártlap szerkesztőjét, a főideológus Svetozár Hurban Vajanskýt, hogy nyilvánosan ítélje el a külföldi csehszlovák egységtörekvéseket, még azt is előírta számára, hogy ez a nyilatkozat ne valamelyik hétköznapi számban, négyszáz példányban, hanem az ötezres szombatiban jelenjék meg. A nagyobb nyomaték kedvéért Vajanskýnak tudomására hozta, hogy súlyos, oroszbarátságát bizonyító adatok vannak a birtokában. A *Nyilatkozat* leszögezte, hogy a *Čechoslovan* által 1914. szeptember 28-án közölt határozat a szlovák vármegyék majdani átcsatolásáról káros, „abszurd bolondság”: „nincs olyan tót-ember, aki elárulván saját vérét, adásvétel tárgyává hagyná magát lealacsonyítani és nincs olyan tót-ember – aki elpártolva a tót hazafiak ősrégi elveitől, akik sarkalatos igazságuk tudatában az ország és király előtt számtalanszor adtak kifejezést hazájuk iránti hűségüknek – törvénytelen és hazafiatlan utakon akarna haladni.”³⁵ Azt, hogy a nyilatkozat szerzteágazó, fentről vezérelt akció keretében jelent meg, jelzi, hogy a háború előtt ultraszoviniszta, az-

32 *Ferdiš Juriga: Von do poľa!* Slovenské ľudové noviny 1918. okt. 4. 1–2.

33 Juriga egy hónappal korábban határozott hangon sürgette a nemzet politikai összefogását, a Nemzeti Tanács megalakítását. *Ferdiš Juriga: Osamelí havrani*. Slovenské ľudové noviny 1918. szept. 6. 1. Ehhez ld. *Roman Holec: Ferdinand Juriga ako poslanec v uhorskom parlamente (1906–1918)*. In: *Miroslav Pekník a kol.: Ferdinand Juriga. Ľudový smer slovenskej politiky. Ústav politických vied SAV–VEDA, Bratislava, 2009. 132.*; *Marián Hronský: Ferdinand Juriga a Andrej Hlinka v čase prvej svetovej vojny (1914–1918)*. Uo. 147.

34 *Kováč, D. a kol.: i. m. (8. jz.) 73.*

35 *Svetozár Hurban Vajanský: Osvedčenie*. Národné noviny 1915. júl. 17. 1. Idézett egykorú magyar fordítása: *Iratok 412.*

óta viszont a nemzetiségi kérdést kerülő turócszentmártoni *Északmagyarország* most szinte nem talált szavakat a nemzetiségi vezetők okos, hazafias politikájának, konkrétan pedig Vajanský megnyilvánulásának magasztalására. Az ilyen és hasonló nyilatkozatok úgymond remélhetőleg megteremtik azon egyetértést, „aminőben most egybefornak hős fiaink érzelmei a véres csatatereken”.³⁶ A lap ugyanezen száma méltatta a znióváraljai szlovákok áldozatkészségét, jótékonykodását a Vöröskereszt támogatásában, a kórházban fekvő sebesültek ápolásában.³⁷

A *Nyilatkozat* kikényszerítése után Berzeviczy Mudroňnyal és Jozef Pazúrikkal megegyezett egy programcikk megírásában, mely két héttel később, természetesen a szombati számban, *Semmit rólunk nélkülünk!* címmel meg is jelent, és mint jelentésében a kirendeltségvezető hangsúlyozta: az első vezércikk volt a mozgósítás óta!³⁸ Alapgondolata, hogy a magyar állameszme a háború után revízióra szorul, elvetendő a nyelvi magyarosítás elve, annak a szlovákság is ellenáll, helyette az érzelmi és érdekegységre kell hangsúlyt fektetni. Az állam érdeke, hogy felhasználja a létszámában, szervezettségében, politikai súlyában számottevő szlovákság szellemi erőit, képességeit. Az teljesíti kötelességeit, de elvárja, hogy megvalósíthassa nemzeti eszméit, immár nem idegennek tekintve. A pártvezetés forduljon a gyakorlati politika felé, olyan követeléseket fogalmazzon meg, melyek alacsonyabb szinten, miniszteri rendeletekkel megvalósíthatók: a pánszlávizmus vádjának ejtése, az üldözések leállítására, a szlovák nyelvhasználatának szélesítése az oktatásban, a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban, a megszüntetett iskolák és a Matica Slovenská közművelődési egyesület visszaállítása, javaik visszaszolgáltatása, a közigazgatási posztok szlovákokkal való arányos betöltése, valamint megfelelő számú képviselői mandátum biztosítása.³⁹

A kézirat a vezetők körében vitát szított, a többség azonban azonosult vele.⁴⁰ Az adott pillanatban radikális programnak tekinthető, hiszen mind a magyarosítás elítélése, mind az anyanyelvhasználat és az intézmények visszaállítása a korábbi évek reakcióit tekintve többszörösen meghaladta a magyar politika tűrőképességét. Most viszont a kormányzati akció keretében az *Északmagyarország* méltatta mint az addigi szélsőséges politikáról (szlovák területi autonómia, ott kizárólagos szlovák nyelvhasználat stb.) való bölcs lemondás, az őszinte közeledési szándék jelét, a háború gyümölcseként a nemzetiségi megbékélés lehetséges kezdetét.⁴¹ Válaszként Matúš Dula, a Szlovák Nemzeti Párt elnöke közölt békülékeny hangú vezércikket, üdvözölve a párbeszéd kezdetét az elmúlt évtizedek meg nem érdemelt szenvedései után, a keserű tapasztalatok felejtését azonban a méltányos kí-

36 Egy jól eső vallomás. *Északmagyarország* (Felvidéki Híradó) 1915. aug. 1. 1.

37 A znióváraljai vörös kereszt egyesület. *Északmagyarország* (Felvidéki Híradó) 1915. aug. 1. 2.

38 Iratok 416.

39 *Jozef Pazúrik*: Ničoho o nás bez nás. *Národnie noviny* 1915. júl. 31. 1. Egykorú magyar fordítása: Iratok 416–417.

40 Iratok 416.

41 *Dugovich Titusz*: A megértés felé. *Északmagyarország* (Felvidéki Híradó) 1915. aug. 15. 1.

vánságok teljesítéséhez kötve.⁴² Kürthy egyébként augusztus 12-én fogadta Dulát és Ján Vanovič alelnököt, egyelőre nem várva el kezdeményező lépéseket, csupán a csehekkel való mindennemű kapcsolat megszakítását, s valamilyen nyilatkozatot a kifelé való gravitálás jövőbeli megszüntetéséről. A lojálisan viselkedő szlovák partnerek ez utóbbit viszont elhárították, mondván: a deklaráció azt sugallná, hogy eddig ilyen politika érvényesült.⁴³

A Tisza által várt memorandum (a szlovák nyelvhasználat szélesítése, a középiskolák és a Matica visszaállítása, a Múzeum segélyezése, a szlovák helynevek visszaállítása, az üldözések megszüntetése) meg is született, ám egyes pontjai (arányos közigazgatási pozíciók és parlamenti képviselő) a miniszterelnök számára nyilvánvalóan nem voltak elfogadhatók.⁴⁴ Tiszát felháborította, hogy egy közvetítő személy őt állította be kezdeményezőként, mint aki maga kéri a szlovákok együttműködését, holott ő meg kívánt maradni a magabiztos vezető szerepében. A szlovák delegáció budapesti útja egyébként feltehetőleg a csehszlovák orientációjú lipotóiak ellenállásán feneklett meg, mindenesetre szeptember végére a magyar–szlovák kiegyezési akció ad acta került.⁴⁵

A kormány a továbbiakban (is) az erő politikáját folytatta, ellentétélezés nélkül elvárta a szlovákság hazafias viselkedését, miközben folyamatosan megkérdőjelezte vezetőinek legitimitását. Mint a *Národné noviny* 1917-es cikke szövege: az állami, vármegyei, egyházi hivatalosságok állandóan kétségbe vonják a szlovák nemzeti intelligencia jogát ahhoz, hogy népe nevében beszéljen, mert úgy mond nem a szlovák tömegek álláspontját képviselik. Tisza István a parlamentben mondta Ferdiš Juriga szemébe mindezt, hozzátéve: ha már felszólalt, elvárható lett volna, hogy felemelje szavát azon erők ellen, melyek el akarják szakítani az ország szlovák lakosságú részét a Szent Koronától.⁴⁶ A miniszterelnök itt a Birodalmi Tanács cseh képviselőinek május 30-i államjogi nyilatkozatára utalt, mely a föderalizált Monarchián belül követelte a cseh és szlovák területek egyesítését.

A szerkesztőség e cikkben úgy reagált, hogy ha sem a városi és falusi intelligencia, sem a parlamenti képviselő nem jogosult a nép nevében beszélni, akkor most miért követelik tőlük, hogy a szlovák nép nevében fellépjenek a cseh törekvések ellen? A párt vezetősége egyébként már a háború elején kinyilvánította a haza és a trón iránti hűségét.⁴⁷ Eddig a megjelent cikk, a továbbiakat ugyanis a turóci cenzúrahivatal törölte. Következett volna annak leszögezése, hogy nem lehet tudni, mi a hatalmak terve Ausztriával, a szlovákokkal, Magyarországgal, nehéz lenne így bármi ellen is tiltakozni. Egy-két ember szava amúgy sem lehet mérvadó – nem a Tisza által mondottak miatt, hanem mert súllyal csak népszavazás nyilatkozhatna, vagy legalábbis a szlovákok általános választójog alapján be-

42 *Matúš Dula*: Po nezaslúženom utrpení na ceste ku dorozumeniu? *Národné noviny* 1915. aug. 21. 1–2. Magyar fordítása: *Iratok* 472–474.

43 *Iratok* 471.

44 A kézirat magyar fordítása: *Iratok* 474–478.

45 Az ezt megállapító levélváltást közli: *Iratok* 478–480.

46 Kto môže hovoriť v menom národa? *Národné noviny* 1917. júl. 26. 1.

47 Uo.

juttatott képviselői, illetve az engedélyezendő kulturális intézmények vezetői. Adja meg az állam a szlovákoknak, ami jár: ötvenkilenc képviselői mandátumot (az akkori kettő helyett), a szlovákok lakta terület minden állami, vármegyei, városi tisztségét, minden egyházi méltóságot, minden lehetséges kulturális intézményt. Akkor lesznek majd valós képviselőik, kiknek szavát az egész világnak el kell fogadnia! E nélkül a szlovákok nem tanúsíthatják, hogy helyzetük jó, egyenjogúak, semmire nincs szükségük. A cseheket illetőleg pedig a cikk leszögezte: ők legalább felkarolták a szlovákokat, napirenden tartják a nemzetiségi, különösen a szlovákkérdést, hogyan lehetne elutasítani őket?⁴⁸ Ilyen radikális hang érthetően nem hangozhatott el a háborús évek Magyarországon.

A rutinszerű, illetve manipulatív eljárások után halljuk a sajtó saját – legalábbis magát függetlennek deklaráló – hangját! Először is nem hallgatható el, hogy a felföldi magyar lapokban – a békeidő szomorú örökségét folytatva – jelentek meg uszító szlovákellenes cikkek. A *Nagyszombat és Vidéke* az olvasók lelkére kötötte, hogy kapcsolódjanak be a hadügyminiszter által a felforgató elemek ellen meghirdetett harcba. „Ismeretes városunk közönsége előtt, hogy úgy városunkban, mint a vármegye területén, sajnos, sok szubverzív egyén tartózkodik, akik ma veszedelmes ágensei Oroszországnak és mindenkinek, aki nekünk ellenségünk. Nem kell név szerint felsorolni őket, ismerjük az izgatókat mindnyájan.”⁴⁹ A szám következő oldala viszont már konkrétan fogalmazott. A cikk ráirányítja a figyelmet a vasútállomáson őgyelgő, a bevonulókat befolyásoló és sokat utazó gyanús személyekre, utal elfogott vágújhelyi ügyvédre és nagyszombati gépkereskedelmi cég emberére. „Ezek a lelketlen izgatók évekig dolgoztak a néplélek megmételtyezésén. Magyargyalázó lapjaikban állandóan pánszláv ideákért kardoskodtak. Most persze megkapták, mert a golyó és a kötél imponál nekik!” Következik a főbűnösöknek tekintettek névsora, majd az éberségre felhívó szózat.⁵⁰ Tisza István ezen írásokat a Dula-féle intervenció kapcsán maga is elítélte, s egy 1914. augusztus 26-án kelt levelével visszaszorításukra utasította a felföldi kormánybiztosokat.⁵¹

A támadás mellett legalább annyira fontos volt a meggyőzés, a szlovákok magyarus identitásának, lojalitásának sulykolása. A kormánybarát, attól anyagilag függő országos lapoktól – *Slovenské noviny*, *Naša zastava*, majd még a *Slovenské ľudové noviny* – elvárták a magyarhoni hazafiságtudat folyamatos hangsúlyozását, kiemelten a szlovákok történelmi és aktuális lojalitását, harctéri és hátországi helytállását. Könyvalakban ezt foglalta össze a Magyarországi Tót Közművelődési Egyesület reprezentatív tanulmánykötete.⁵²

A sajtó köréből elsőként tekintsük át, hogyan közvetítette az első háborús hónapok szlovák vonatkozásait a Budapesten 1886 óta megjelenő, a kormány által támogatott napilap, a *Slovenské noviny*. Saját hangján ritkán szólalt meg, hűsége-

48 A kihúzott részt a fennmaradt kézirat alapján közli: Dokumenty 455–456.

49 A belső ellenségek ellen. Felhívás a közönséghez! Nagyszombat és Vidéke 1914. aug. 6. 2.

50 A spionok aratási idénye bekövetkezett. Nagyszombat és Vidéke 1914. aug. 6. 3.

51 Iratok 80.; *Galántai J.*: i. m. (7. jz.) 179.

52 *Z veľkej doby*. Sost. Ludvik Janovec. Uhorsko-krajinský vzdělávací spolok slovenský, Budapešť, 1915.

sen visszhangozta a magyar újságok hangvételét, a trónörökös-pár meggyilkolása és temetése kapcsán mindig a magyarhoni nemzet (*uhorský národ*) nevében beszélt,⁵³ a háborús eufória szlovák megnyilvánulásai a magyar lakosság hasonló reakciói után következtek, mint például a lipótszentmiklósi, a zsolnai és a besztercebányai zenés fáklyás felvonulás esetében.⁵⁴ Csak napokkal később jelent meg a szlovákok feladata, történelmi küldetése, akkor is az ország egységes nemzetének alkotórészeiként kell azt teljesíteniük: „A magyarhoni nemzet, apáink és őseink, amikor csak drága magyarhoni hazánk veszélyben volt, testvérként mindig összefogtak a haza védelmére.” Hazaszeretettel, hűségben és kötelességtudatban „a szlovák nép mindig is kitűnt [...], és ha nehéz napok vártak magyarhoni hazánkra, mindig hűségesen és áldozatkészen teljesítette kötelességeit szeretett hazája és felkent apostoli királya iránt.” A Szlovák Nemzeti Párt augusztus 6-i lojalitási – egyben passzívítási – nyilatkozata is a nemzetiségi pártok deklarációjának összefoglalásában kapott említést, egyes mondatait idézve, de kommentár nélkül.⁵⁵ Igaz, az újság később dicsérte például a békéscsabai tartalékosok hősiességét, a Chyrow környékén, hatszoros orosz túlerő felett aratott győzelmüket,⁵⁶ ám a szlovák etnikai jelleget ekkor sem emelte ki. Mint ahogy abban a propagandisztikus elbeszélésben sem, melyben a legény a hadikórházban meglátogatja súlyosan sebesült tejtestvérét, önként ott marad ápolónak, s végül magától a tábornoktól mindketten megkapják a vitézségi keresztet. Nevük Pavel és Janko, egyéb etnikai jeggyel viszont nem találkozunk.⁵⁷

Ugyanez a nemzetkép tükröződött a szintén 1886-tól ugyancsak a fővárosban megjelenő *Vlast' a svet* kéthetilap, a Magyarországi Tót Közművelődési Egyesület kormány által szubvencionált orgánumának hasábjain.⁵⁸ Még akkor is általában a magyarhoni nemzetben gondolkodott, amikor – profiljának megfelelően – a parasztságot szólította meg: „Különösen ti, gazdák, kik ezer éve írjátok békeidőben ekétekkel a történelmet, s kiket mindenkinél ezerszer több szál köt a hazai röghöz, mutassátok meg, hogy a magyarhoni földművesek nemcsak verejteküket, de vérüket is áldozni képesek szülőföldjükért.”⁵⁹

A hadisikerek méltatása itt is felemás: a tudósítások büszkék a felföldi katonákra, de szlováknak nem nevezik őket. A Krasnik (Galícia) melletti győzelemről szólva annyit tudunk meg, hogy különösen a Pozsony és Nyitra megyei legényekből álló három zászlóalj tüntette ki magát, később még a trencsénieket emelik ki, illetve általában azt, hogy az „e községek [Krasnik, Komarov, Polichno] melletti harcokban különösen azok az ezredek tüntették ki magukat, melyekbe a mi Fel-

53 Dedič trónu Franc Ferdinand a jeho manželka kňažna Žofia Hohenberg zavraždení. Slovenské noviny 1914. jún. 30. 1.; Nad rakvou dediča trónu. Slovenské noviny 1914. júl. 1. 1.

54 Demonštrácie na vidieku. Slovenské noviny 1914. aug. 2. 3.

55 V jednom tábore! Slovenské noviny 1914. aug. 8. 1.

56 Čabianski rezervisti. Slovenské noviny 1914. nov. 27. 3.

57 *Ludvík Botkár*: Hrdinskí bratia. Slovenské noviny 1914. dec. 30. 2.

58 Smútok Uhorskej krajiny. *Vlast' a svet* 29. (1914) 418.; Srbská vojna. *Vlast' a svet* 29. (1914) 484.; Za vlast' a za kráľa! *Vlast' a svet* 29. (1914) 518.

59 Uhorskí Gazdovia! *Vlast' a svet* 29. (1914) 529–530.

földünkéről sorozzák a derék legényeket”.⁶⁰ A lap a magyar történelmi emlékezetet képviselte, amikor a „kegyetlen oroszokról” megjegyezte, hogy a nagyanyák szörnyű dolgokat mesélnek 1849-es ittlétükről, a megszólított paraszti olvasók szlovákságát viszont csak az jelezte, hogy a szerző a lányokat Markának, Hankának és Zuzkának nevezte.⁶¹ A karácsonyi üzenet azután tételesen megfogalmazta: „mint-ha [a király] varázsvesszővel suhintott volna egyet, egycsapásra megszűnt közöttünk minden politikai villongás, mind a nemzetiségiek, mind a társadalmiak. Mindenki testvérnek érzi magát e hazában, melynek mindnyájan szerető és odaadó fiai vagyunk. Amit a béke hosszú évei nem tudtak elérni, azt egyszerre megtette a hazának a háború. Megismertük egymást.”⁶²

Az 1907 óta Eperjesen, keletiszlovák nyelvjárásban megjelenő *Naša zastava* is általában a vármegyéhez szóló felhívást (az alispánét) közölte – a kért adománygyűjtés után büszkén mondhatta majd mindenki, hogy Sáros vármegye tudta, mi a kötelessége!⁶³ Akkor is csak általánosságban, épkezláb emberekről beszélt, amikor a hadköteles korú amerikások hazatérését segítő belügyminiszeri rendeletet ismertette,⁶⁴ holott tudjuk, a kivándorlás arányosan a szlovákokat (és a ruszinokat) érintette leginkább. A nyilván magyarból fordított hazafias versikékben is csak *Uher* szerepel, a *Kossuth Lajos azt üzente* háborús parafrázisánál (*Ferenc Jóska...*) a sárosi nyelvű szövegben magyarul maradt a refrén.⁶⁵ A saját monolit nemzet-szemlélet annál is feltűnőbb, mert a bevett fordulatnak megfelelően hangsúlyozta az ellenség, azaz Oroszország megosztottságát, a brutális nemzetiségpolitika gyümölcseit: úgymond recseg-ropog az ország, a lengyelek és a muzulmánok lázadásban, a finnek és az ukránok is őt tekintik fő ellenségüknek, sőt az orosz foglyokból is árad a panasz.⁶⁶ A személyes példamutatás persze kellő méltatást kapott, de nem derült ki, még a névből sem, az illető anyanyelve. Magyaros névalakot (*Scseczina Tamás*) és településnevet (*Tarkő*) használt, amikor leírta egy bevonuló falusi bíró teátrális búcsúzkodását – idősebb létére is lelkesen megy a háborúba –, konvencionális hazafias szózatát.⁶⁷ Büszkén adta közre a lap egy földi képét, egy olyan katonáét, aki „vér a vérünkéből, egyszóval aki *šariščannak* nevezi magát”, azt a komlóskeresztesi családapát viszont, aki megmentette főhadnagyát, majd maga vezette győzelemre a zászlóaljat, a szerző Keresztes Györgyként említi.⁶⁸ Nem tudjuk meg azt sem, szlovák, szlovják, ruszin volt-e – vagy hivatása miatt akár magyar – Blaskó Béla kassaujfalvai tanító, akit a vitézségi érem büszke birtokosaként ért orosz

60 Na ruskom bojišti ill. Hrdinskí víťazi. *Vlast' a svet* 29. (1914) 562., 606.

61 K dobrým srdciam! *Vlast' a svet* 29. (1914) 609.

62 Na Vianoce. *Vlast' a svet* 29. (1914) 818.

63 Ohlas ku Spoluvlastencom Šarišskej stol'ici! *Naša zastava* 1914. aug. 2. 5.

64 Nazad z Ameriki! *Naša zastava* 1914. aug. 11. 3.

65 *Petz Károly*: Hore še vlastenci, ill. Ferencz József rozkaz vidal. *Naša zastava* 1914. aug. 11. 1.;

Petz Károly: Naš mili patroňe svati Štefan kraľu. *Naša zastava* 1914. aug. 23. 2.

66 Mušime zvicežic. *Naša zastava* 1914. aug. 23. 3–4.

67 Odproščanka jedneho vlasti verneho richtara. *Naša zastava* 1914. aug. 11. 5.

68 Šarišska herdina. *Naša zastava* 1914. nov. 22. 6.

golyó, így „a hős tanító a legszebb útmutatással szolgált tanulóinak, hogyan kell szeretniük hazájukat”.⁶⁹

A magyarsággal történő összeforrás óhajával párhuzamosan jelen volt az elhatárolódás, illetve szembeállítás a csehekkel. Az amerikai és oroszországi cseh és szlovák politikai megnyilatkozások, a Masaryk vezette emigráns Csehszlovák Nemzeti Tanács kiáltványa (1915. február), de főleg a Birodalmi Tanács cseh képviselőinek államjogi nyilatkozata (1917. május 30.), majd a cseh politikai elit háromkirályok-napi deklarációja (1918. január 6.) itthon természetesen hungarofil szellemű ellenreakciókhoz vezetett.

Az államjogi nyilatkozat kapcsán általában elítélte a csehek nyelvi-ideológiai beolvasztó szándékait a *Slovenské noviny* nyilván Pechány Adolf főszerkesztő által írott vezércikke.⁷⁰ Az év végén újabb általános vádirat jelent itt meg, ki-pellengérezve mind a cseh egységek tömeges átállását, mind az úgynevezett cseh–„szlovák” [!] hadsereg párizsi szerveződését, nem feledkezve el T. G. Masaryk „istentagadó, a társadalmi rendet, intézményeket felforgató” nézeteiről. A cikk valódi célja azonban kategorikus tagadása annak, hogy a „brigádnak” volnának szlovák tagjai – a néhány „Prágában kinevelt, masarykizmussal táplált fiatal” szereplése nem mossa el, hogy a megnevezés a világ megtévesztése csupán. E „legújabb cseh aljasság” úgymond a trón és a haza iránt hű szlovák népben általános felháborodást keltett.⁷¹

A háromkirályok-napi nyilatkozat kapcsán a lap tételesen – a fizikai vonások, a népviselet, a népmesék, a közmondások, a népdalok, a családnevek vélt tanúsága alapján cáfolni kívánta, hogy a szlovákság a cseh törzsök ága volna.⁷² Néhány hónappal később ismét elítélte a „cseh túlzókat”, akik úgymond próbálják megtéveszteni a szlovák népet, s céljuk a felső-magyarországi vármegyék elcsatolása.⁷³

A lojális tábornak a magyar közvélemény számára is hangsúlyoznia kellett az elkülönítő jegyeket. Ezt szolgálta Juraj Podhradský/Podhradszky György 1917 végén, a *Magyar Figyelő*ben megjelent tanulmánya. Rámutatott, hogy a sok évtizedes propaganda gyümölcseként a „cseh-tót faji egység” megkérdőjelezhetetlen tény a cseh nemzet minden tagja előtt. Súlykolja ezt egész politikai, közgazdasági, irodalmi életük, valamint az azzal összeköttetésben álló „magyarelles tót korifeusok”. Valójában csak a Prágában, esetleg Morvaországban tanult, „anyanyelvükből kiforgatott janicsárok” az egység gondolat szószólói. Ám a szerző szerint a magyarság sem hiba nélkül való: az Árpádok óta egy fedél alatt élve sem érezte mindeddig szükségét, hogy megismerje a szlovákságot. Egyedül Samo Czambel nyelvészeti kutatásai említhetők, s habár bebizonyította, hogy „a tótoknak a csehektől elütő nyelve, grammatikája s fajisága van”, eredményei nem mentek át a köztudatba, mivel szlovákul írt, egyébként is előd és követők nélkül egy ember

69 Šmerc jedneho viťazneho učiteľa. Naša zastava 1914. nov. 29. 5.

70 Po mýlnych cestách. Slovenské noviny 1917. jún. 5. 1.

71 Česká podlost. Slovenské noviny 1917. dec. 30. 1.

72 „Slovenská vetva”. Slovenské noviny 1918. febr. 3. 1.

73 Odhalení Česi. Slovenské noviny 33. (1918) 80., ápr. 5. 1.

képtelen e probléma feldolgozására.⁷⁴ Podhradszky leszögezte: a szlovákság „erősen keverék faj”, de alaprétege nem cseh, ez a nyelv, irodalom idegen a számára. Ezt kívánta azután bizonyítani a társadalmi élet, a nyelvészet, a lelki sajátságok, az antropológia, a szellemi hagyományok, különösen a folklór alapján.

A hungarofil lapokkal szemben jóval több szlovák sajátosság jelent meg, és súlyponteltolódás is megfigyelhető a magyar regionális sajtóban, melyből öt nyugat-felföldi hetilapot – *Nagyszombat és Vidéke* (Nagyszombat, a Függetlenségi Párt orgánuma); *Nyitravármegye* (Nyitra, a Nemzeti Munkapárt irányvonala); *Nyitramegyei Szemle* (Nyitra, eredetileg a Katolikus Néppárt irányvonala, a háború alatt már lojalis ellenzéki); *Liptó* (Liptószentmiklós, kormánybarát); *Vágvölgyi Lap* (Trencsén, a Nemzeti Munkapárt irányvonala) – érdemes kiemelni.⁷⁵

Kezdetben a hagyományos szlovákkép élt itt is: a derék, lojalis és passzív tót nép/nemzetiség, valamint a hazaáruló pánszlávok (a Szlovák Nemzeti Párt vezérkara, általában a nemzeti ideológiát, kultúrát, politikát képviselő szlovákok) szembeállítása. Mintegy összefoglalta ezt a *Nyitravármegye* egy 1914. december 4-én megjelent cikke: „a sok nemzetiség közt a magyarság szívéhez talán a tótság férközött a legközelebb annyira, hogy szinte alig lehet őket elválasztani tőlünk. [...] A szavaim igazságát talán a legszebben igazolhatom, ha a nyitramegyei tótjainkra utalok. Megmutatták, hogy magyarok tudnak lenni, de azok is akarnak maradni nemcsak békében, de a háborús élet közepette is. Felajánlják segítségüket, odaadják életüket, vérüket a közös ellenséggel szemben. [...] Hisz a tót is magyar. Századokon át él együtt velünk, századokon keresztül eszi kenyerünket, lakik a mi földünkön, századokon át részesül a mi oltalmunkban. [...] A pánszlávizmus üres jelszó, mely nem fog félrevezetni tótjaink közül senkit sem.”⁷⁶

Ez az örökölt kép azonban fokozatosan két új vonással is bővült. A magyarbarát lapok szerint éppen a háború fejezte be az előző nemzedékek egységesítő munkáját, az egész országot átfogó magyar nemzet megteremtését és a pánszlávizmust elutasító tót nép/nemzetiség mint aktív közösség megjelenését.

1917 májusa után a szlovákság már nem a magyar nemzet része, hanem egyediséggel bíró nemzetiség, entitás, a Szlovák Nemzeti Párt vezérkara pedig legitim képviselő; a szlovákokat cseh asszimiláció, egyedi vonásaik elvesztése fenyegeti, amivel vezetőiknek fel kell vennie a harcot. E fordulat országon kívüli, nemzetközi okai: a párizsi Csehszlovák Nemzeti Tanács fokozódó tevékenysége, aminek köszönhetően az antant 1917 elején háborús céllá nyilvánította a *csehszlovákok* felszabadítását; továbbá a Birodalmi Tanács cseh képviselőinek említett államjogi nyilatkozata.⁷⁷

Jellemző a *Liptó* egy 1917. december 30-i reagálása a franciaországi csehszlovák hadsereg megalakítására: „Azt hisszük, hogy a tótokat mindenképpen és minden-

74 Csehek-e a tótok? Magyar Figyelő 7. (1917) 23., 313.

75 A kérdés tárgyalásánál az alábbi átfogó tanulmányra támaszkodtam: *Vörös László*: „A leghazafiasabb magyarok” vagy „egy szabad nemzet”? A szlovákok szociális reprezentációi a magyar sajtóban 1914–1918 között. *Kor/ridor* 1. (2014) 3. sz. 25–60.

76 *Nyékhegyi István*: Nyitramegyei tótok. Idézi: *Vörös L.*: i. m. (75. jz.) 43.

77 *Vörös L.*: i. m. (75. jz.) 25–60.

áron a csehek kompromittálják, hogy így dokumentálják azt a hazugságukat, miszerint a csehek és a tótok egy nemzetet alkotnak. [...] A tótságnak ez a szerepeltetése itt bent az országban nagyon kellemetlen következményekkel járhat, ha a tótság vezetői a leghatározottabban nem fognak tiltakozni a cseh árulók ezen taktikája ellen.⁷⁸ A nyomásgyakorlás a háború utolsó évében folytatódott, mint a lap egy 1918. márciusi 31-i cikke is tükrözi: „Célszerű és okos dolog volna, ha [...] a tót nemzeti-ségi párt a passzivitást elhagyná és a csehekkel szemben elfogadná azt az állást, melyet a tót nemzetiségnek sajátos és különálló egyénisége megkövetel. Ez az aktivitás egyedül jelenthet a tótságra nézve szebb és jobb jövőt.” A vezetők hallgatása viszont úgymond csak ellenszenvet és türelmetlenséget okozhat.⁷⁹

BARNA ÁBRAHÁM

SLOVAK PRESS AND GOVERNMENT PRESS POLICY IN THE YEARS OF THE GREAT WAR

The present study aims to give an overall picture of the situation, frameworks and possibilities of Slovak press during the First World War. In the first part it characterizes the Slovak political factors both in emigration and home, in Hungary, afterwards it evaluates the leading newspapers and magazines in the last peace years (77 in Hungary, about one hundred in America). The second part analyzes the war situation. It summarizes the global consequences of warfare: rising prices, shortage of raw materials, military service of journalists and redactors as well as common political restrictions (limitation of freedom rights, censorship, suppression of given non-desired newspapers). After this it takes an overview on the strategies and solutions of the government in connection with Slovak press life: prohibitions, gaining majority ownership over the given newspapers and influencing some more conciliatory Slovak politicians in the interest of a Hungarophile orientation, pressing them to publicate articles written in loyal spirit with some limited, moderate demands, not exceeding the limits of the Nationality Law (1868). In the last part the study presents the image of Slovaks and the rule of the Hungarian state idea (i. e. of the theory of the united Hungarian political nation) both in Slovak Hungarophile newspapers and in Hungarian county weeklies. In these organs Slovaks have successively appeared as a separate nation – from an ethnic point of view – with their merits in the defence of the fatherland, and their leaders have no longer been considered as traitors, but rather as legitimate representants whose duty has been to protest again the unification plans and activity of the emigration and the Czech politicians at home.

78 Megjegyzések. A cseh-tót brigád. Idézi: *Vörös L.*: i. m. (75. jz.) 49–50.

79 Passzivitás vagy aktivitás. Idézi: *Vörös L.*: i. m. (75. jz.) 51.

VARGA ZSUZSANNA

Földreformok a II. világháború után Közép- és Kelet-Európában

Európa középső és keleti területein¹ a 20. század történetét végigkísérte a földtulajdon-viszonyokba való ismétlődő állami beavatkozás.² Az I. és a II. világháborúnak is fontos szerep jutott e folyamatban, hiszen mindkettőt földreformok követték. A jelen tanulmányban a földreform fogalma alatt olyan törvényileg szabályozott folyamatot értek, amely a tulajdoni vagy használati viszonyok megváltoztatása révén módosítja az adott földbirtokstruktúrát.³

Előzmények: a két világháború között

Az I. világháborút követően Európa keleti felében lezajlott földreformok beilleszkedtek egy általános európai folyamatba.⁴ A legradikálisabb földreformokra ott került sor, ahol felbomlottak a korábbi birodalmak, s a központi hatalom meggyengült.⁵ Az újonnan létrejövő vagy területileg ekkor megerősödő államok a földre-

1 A történeti szakirodalomban többféle elnevezés használatos a térség megjelölésére. A nyugati szerzők általában Kelet-Európaként nevezik, a térség kutatói viszont használják a Közép-Európát, a Közép-Kelet-Európát és a Kelet-Közép-Európát is. A jelen tanulmányban a Közép- és Kelet-Európa kifejezést használom, mivel Németország keleti felére (a későbbi NDK-ra) is kiterjed a vizsgálatom Bulgária, Csehország, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország, valamint Románia mellett.

2 *Berend T. Iván–Ránki György*: *Economic Development in East–Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. Columbia University Press, New York–London, 1974. 186–195., 343–346.; *Richard J. Crampton*: *Eastern Europe in the twentieth Century and After*. Routledge, London–New York, 1997. 31–35., 211–215.; *Erik Mathijs*: *An historical overview of Central and Eastern European land reform*. In: *Political Economy of Agrarian Reform in Central and Eastern Europe*. Ed. Johan Frans Maria Swinnen. Ashgate, Aldershot, 1997. 33–54.

3 Létezik szűkebb értelmezése is a fogalomnak, eszerint a földreform célja a szétaprózott birtokstruktúra problémáinak orvosolása s egy kiegyenlítettebb, hatékonyabb birtokrendszer előmozdítása. Vannak olyan szerzők is, akik olyan tágan értelmezik a földreformot, hogy még a kollektivizálást és az 1990 utáni privatizációs folyamatokat is beleértik.

4 *Robert Bideleux–Ian Jeffries*: *A History of Eastern Europe. Crisis and Change*. 2. ed. Routledge, London–New York, 2007. 351–363.; *Paul Brassley*: *Land reform and reallocation in interwar Europe*. In: *Contexts of Property in Europe. The Social Embeddedness of Property Rights in Land in Historical Perspective*. Ed. Rosa Congost–Rui Santos. Brepols, Turnhout, 2010. 145–164.

5 Európában a legradikálisabb földreformokra az Orosz Birodalomból kiszakadó, ekkor önálló Észtszországban, Lettországban és Litvániában került sor. Észts- és Lettországban a mezőgazdasági terület több mint felét, Litvániában közel egyharmadát osztották szét. *Brassley, P.*: i. m. (4. jz.) 146–147.

formnak – az idegen nemzetiségű földbirtokos réteg tulajdontól való megfosztása révén – fontos szerepet tulajdonítottak a nemzetépítés folyamatában.⁶

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása révén létrejövő, illetve területileg megnagyobbodó államok közül a legnagyobb méretű földreformra Romániában került sor, ahol a mezőgazdasági terület 20,7%-át osztották szét. Csehszlovákiában ez az arány megközelítette a 16%-ot. Közös vonás, hogy az idegen etnikumú (német, magyar) földbirtokosok földjét vették igénybe, s a juttatásnál is érvényesült a nemzetiségi szempont.⁷ Hasonló tendencia figyelhető meg a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban (1929-től Jugoszlávia) is, ahol 1919. február 25-én jelent meg a földreform-rendelet.⁸ Ezt Szerbián kívül mindenütt alkalmazták, s eleinte főleg a Horvátországban található magyar nagybirtokokat érintette.⁹ Az egykori Szerbiában – csakúgy, mint Bulgáriában – azért nem volt szükség földreformra, mert a 19. század második felében az oszmán birtokok felosztásával a kisparaszti gazdaságok váltak dominánssá.¹⁰

Az Elbától keletre a nagybirtokrendszer a két világháború közötti időszakban két helyen maradt fenn változatlanul. Egyrészt Németország keleti tartományaiban (a porosz junkernagybirtok), másrészt Magyarországon. A nemzeti arisztokráciák hatalmi súlya mindkét helyen jelentős maradt, így meg tudták védeni érdekeiket, s ellenálltak a földtulajdonviszonyok átalakításának.¹¹ Magyarországon 1921-ben került ugyan egy szerény, a mezőgazdasági terület 6%-át érintő földreformra, de ez nem módosította érdemben a rendkívül aránytalan birtokstruktúrát.¹²

6 *Anu-Mai Köll: Agrarianism and Ethnicity.* In: *History and Culture of Economic Nationalism in East Central Europe.* Ed. Helga Schultz–Eduard Kubü. Berliner Wissenschafts-Verlag, Berlin, 2006. 141–160.

7 *Berend T. I.–Ránki Gy.:* i. m. (2. jz.) 188–191.; *Simon Attila–Kovács Attila: Gazdaság és nacionalizmus. Földreformok az utódállamokban.* In: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* Szerk. Bárdi Nándor–Fedinec Csilla–Szarka László. Teleki László Alapítvány, Bp., 2008. 118–123.

8 *A. Sajti Enikő: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947.* Bp., 2004.; *Srdan Milošević: The Agrarian Reform – A 'Divine Thing'. Ideological Aspects of the interwar agrarian reform in the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovans/Yugoslavia.* In: *Transforming Rural Societies. Agrarian Property and Agrarianism in East Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries.* Ed. Dietmar Müller–Angela Harre. (Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes 2010.) Studien Verlag, Innsbruck–Wien–Bozen, 2011. 47–62.

9 Az 1930-as években is folytatódott a földreform, ekkor elsősorban Bosznia–Hercegovinában és Macedóniában. *Milošević, S.:* i. m. (8. jz.) 57–59.

10 Érdekes, hogy Bulgáriában olyan erős volt az Alekszandr Sztambolszkij vezette agrárpárt, hogy 1921-ben elfogadtak egy földreformtörvényt. Ez azonban mindössze a mezőgazdasági terület 4%-át érintette. *John D. Bell: Peasants in Power. Alexander Stambolijski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899–1923.* Princeton University Press, Princeton (N. J.), 1977.

11 *Brassley, P.:* i. m. (4. jz.) 146–150.; *Püski Levente: Az agrárkérdés a harmincas évek Magyarországon nagybirtokos nézőpontból.* In: *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben.* I. Szerk. Püski Levente–Timár Lajos–Valuch Tibor. KLTE, Debrecen, 1999. 115–122.

12 A 100 katasztrális holdon (kh), azaz 57 hektáron (ha) felüli birtokokhoz tartozott továbbra is a mezőgazdasági terület 40%-a. A tanulmány további részében a könnyebb összehasonlíthatóság érdekében mindig hektárban adom meg az adatokat. *Nagy József: Földbirtok-politika Magyarországon a két világháború között.* EKF Líceum Kiadó, Eger, 2003. 99–111.

Sajátosan alakult a lengyel földreform sorsa. Lengyelországban a földreform-törvény 1919. július 10-én született és a következő évben hozott újabb törvénnyel lett hatályos. 1921 után azonban a végrehajtás igencsak lelassult, és 1925 végén újabb törvényre volt szükség a végrehajtás újraindításához. Majd ismét megakadt, mivel Piłsudski 1926-os hatalomra kerülése után kiegyezett az arisztokráciával, s így Lengyelországban jelentős maradt a nagybirtok aránya.¹³

Szemponatok

Ezen előzmények ismeretében nem meglepő, hogy a II. világháború végéhez közeledve sokan gondolták úgy a térség országaiban: a földkérdés még nincs megoldva. A jelen tanulmányban az 1944 utáni földreformokat kronologikus rendben követem nyomon. Az elemzés szempontrendszerét a haszonélvezők–vesztesek fogalompár köré építettem. Minden egyes ország esetében megvizsgálom, hogy milyen társadalmi csoportokat fosztottak meg tulajdonuktól. A háborús bűnösök közé milyen nemzetiségek kerültek még a németen kívül? Az arisztokrácia és a nemesség mellett veszített-e földet az egyház vagy éppen a módosabb birtokos parasztság? Habár a szakirodalomban épp a statisztikai adatoknál van a legnagyobb eltérés, igyekszem bemutatni a földreformok mértékét. Mindenütt a mezőgazdasági területre vonatkozóan adom meg az adatokat. Arra is kiterjed a vizsgálat, hogy a termőföldön kívül érintette-e a reform a birtokok készleteit, felszerelését, épületeit. Sőt utalok azokra az esetekre is, ahol a földbirtokosokat személyi szabadságukban is korlátozták. A haszonélvezők oldalát vizsgálva elsősorban arra koncentrálok, hogy a paraszti társadalom mely csoportjait részesítették előnyben a földosztásnál: megfigyelhető-e a föld nélküli mezőgazdasági munkások pozitív diszkriminációja? Kitérek arra, hogy mennyi volt az átlagos juttatás, s az átlag mögé tekintve a regionális különbségekre is utalok. Fontos megvizsgálni: a juttatott föld magántulajdonba került vagy hosszú távú haszonbérletbe, netán rögtön állami tulajdonba? Ugyancsak nagy jelentőséggel bír az a szempont, hogy kik hajtották végre a földosztást és maguk a földigénylők részt vettek-e.

Lengyelország

A győztes nagyhatalmak a jaltai találkozón a háború utáni politikai berendezkedést Közép- és Kelet-Európában a demokratikus politikai erők legszélesebb koalíciója révén képzelték el. Az ügynevezett népfrentkormányok megalakulásukkor bevetették programjukba a földreformot is.¹⁴ Legkorábban Lengyelországban került erre

13 *Norman Davies: God's Playground. A History of Poland. II. 1795 to the Present.* Columbia University Press, New York, 2005. 291–321.

14 *Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története. I. Magvető– Magyar Füzetek, Bp.–Párizs, 1991. 10–14.; Mark Pittaway: Eastern Europe 1939–2000.* Arnold, London, 2004. 37–39.; *Joseph*

sor. A Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság (PKWN) 1944. július 22-i lublini programja már tartalmazta a földreform szükségességét.¹⁵ A kommunista párt (PPR) siettetett leginkább a földreformot, hogy lépéselőnyt szerezzen a londoni emigráns kormánnyal szemben, amelynek élén a nagy népszerűségnek örvendő parasztpárti politikus, Mikołajczyk állt. A kommunista taktika részét képezte az is, hogy a földosztás koncepciójának kialakításába bevonták a velük együttműködni hajlandó parasztpártiakat. A híres, két világháború közti parasztpárti politikus, W. Witos öccse, A. Witos körül létrejövő Wola Ludu csoportosulás azon a véleményen volt, hogy a földhivatalokra és azok személyzetére, tehát a szakemberekre kell bízni a földosztás irányítását. Azt is hangsúlyozták, hogy nemcsak a föld nélküli mezőgazdasági munkásoknak kell földet juttatni, hanem a birtokos parasztságnak is. A kommunistáknak fenntartásaik voltak, de végül is a népfrontpolitika jegyében elfogadták ezeket a szempontokat.¹⁶

1944. szeptember 6-án jelent meg a rendelet, amely kimondta az 50, illetve 100 hektárnál nagyobb birtokok felosztását. Az 1. paragrafus hangsúlyozta: „Lengyelország agrárrendszere egészséges és erős mezőgazdasági üzemeken fog alapulni, amelyek jól jövedelmeznek és birtokosaik magántulajdonában vannak.” Ennek fontos üzenete volt: a felparcellázott föld az új birtokosok magántulajdona lett. Ilyen módon is enyhíteni akarták a parasztság gyanakvását, hiszen a kommunistákról köztudott volt magántulajdon-ellenességük.¹⁷

A fentebb említett kétfajta birtokhatár azzal függött össze, hogy a rendelet különbséget tett egyrészt Lengyelország középső és keleti részei, másrészt a nyugati területek (a poznańi, pomerániai és sziléziai vajdaságok) között.¹⁸ A középső és keleti területeken, ha a földbirtok mezőgazdasági területe meghaladta az 50 hektárt, az e feletti részt felosztották. Nyugat-Lengyelországban viszont csupán a 100 hektárnál nagyobb birtokokhoz nyúltak hozzá, tekintet nélkül arra, hogy mekkora volt a mezőgazdaságilag művelhető részek nagysága.¹⁹ Az itteni lengyel földbirtokosok tehát előnyben részesültek a régi Lengyelországban élő földbirtokosokhoz képest; ez volt a jutalmuk, amiért ellenálltak az elnémetesítésnek.

A rendelet a német állampolgárok és a német nemzetiségű lengyel állampolgárok javairól – csakúgy, mint a háborús bűnösöknek és árulóknak nyilvánított

Rothschild: Return to Diversity. A Political History of East Central Europe since World War II. 3. ed. Oxford University Press, Oxford, 2000. 75–78.

15 *Krystyna Kersten: The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943–1948.* University of California, Berkeley, 1991. 62–74.

16 *Andrzej Korbonski: Politics of Socialist Agriculture in Poland: 1945–1960.* Columbia University Press, New York–London, 1965. 74–80.

17 *David Mitrany: Marx Against the Peasant. A Study in Social Dogmatism.* 2. ed. Collier Books, New York, 1961.

18 Lengyelország a II. világháború és a Szovjetunió nyugati terjeszkedése következtében közel 180 000 négyzetkilométert veszített keleten, míg cserébe nyugaton több mint 100 000 négyzetkilométer területet kapott, melyet „Visszaszerzett Területek”-nek nevez a szakirodalom.

19 *Dariusz Jarosz: The Collectivization of Agriculture in Poland: Causes of Defeat.* In: *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements.* Ed. Constantin Iordachi–Arnd Bauerkämper. CEU Press, Bp.–New York, 2014. 114–115.

személyekéről – úgy rendelkezett, hogy teljes egészében el kell kobozni azokat. A földosztásnál előnyben részesültek a lengyel hadsereg katonái, valamint a háborúban és az ellenállásban elesettek családjai. A katolikus egyház birtokait a földreform nem érintette.²⁰

A földreformrendelet kihirdetése után azonban nem úgy alakultak az események, ahogy azt a kommunisták remélték. A vidéki lakosság óvatos és tartózkodó volt, nem mertek földet igényelni. Magatartásuk érthető, hiszen ekkor még nem dőlt el, hogyan alakulnak Lengyelország határai, ráadásul azt is tudni lehetett, hogy a londoni kormány nem ért egyet adott formájában a földreformmal. Félő volt, hogy később visszavonják. A lakosság hezitáló magatartását a kommunisták azzal magyarázták, hogy a földhivatalok nem képviselik megfelelően a földreform ügyét, szabotálják a végrehajtást. A kommunista párt nyomására A. Witos október 10-én kénytelen volt lemondani. Ezzel a kommunisták kezébe került a kezdeményezés, akik így visszatértek eredeti elképzelésükhöz, azaz szakértők nélkül, az érintettek részvételével létrejövő földosztó bizottságokra akarták bízni a földosztást. Ez olyan túlkapásokhoz vezetett, hogy maga az országos pártvezetés volt kénytelen többször figyelmeztetni a helyi pártaktivistákat. Például azért, mert csak a mezőgazdasági munkásoknak akartak földet juttatni, a már földdel rendelkezőket pedig kihagyták a földosztásból.²¹

Amikor 1945 júliusában Mikołajczyk, a Lengyel Parasztpárt vezetője visszatért Londonból Lengyelországba, s a Mezőgazdasági Minisztérium vezetője lett, sok földbirtokos érezte úgy, hogy a jogtalanul elvett földjeiket visszaperelhetik a bíróságon.²² A kommunistáknak ez jó alkalmat adott, hogy a földhivatalok mellett Mikołajczykot is megvádolják, hogy a „reakció” oldalán áll. 1945. szeptember folyamán a rendőrséget is felhatalmazták, ahol szükséges, akadályozza meg, hogy a törvénytelenül igénybe vett földet elvegyék az új birtokostól. Hasonló folyamat játszódott le Magyarországon is 1945 őszén, amint erről majd később lesz szó.²³

A földreform második fázisát a „Visszaszerzett Területek” betelepítése jelentette. A kitelepített németek helyére a nyugatukrán és nyugatbelorusz területekről, valamint a Szovjetunió területéről érkeztek lengyelek.²⁴ Ennek köszönhető, hogy a térségben lezajlott földreformok közül a lengyel volt a legnagyobb volumenű: Lengyelország mezőgazdasági területének majdnem a felét osztották fel.

20 Amíg a kommunisták nem számoltak le a Parasztpárttal és a Szocialista Párttal, addig nagyvonalúak voltak a katolikus egyházzal. Az egyházi birtokok kisajátítására csak 1950 márciusában került sor. *Rothschild, J.*: i. m. (14. jz.) 86–89.

21 *Antony Polonsky–Boleslaw Drukier*: *The Beginnings of Communist Rule in Poland*. Routledge & Kegan Paul, London–Boston–Henly, 1980. 411–423.

22 *Longina Jakubowska*: *Patrons of History. Nobility, Capital and Political Transition of Poland*. Ashgate, Farnham–Burlington (Vermont), 2012. 93–138.

23 *Nigel Swain–Zsuzsanna Varga*: *Postwar land reforms in comparative perspective. Öt Kontinens. Az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék Tudományos Közleményei 11.* (2013) 1. sz. 141–158.

24 Erre a célra egy külön minisztérium jött létre, amely kommunista irányítás alatt állt, élén Gomulkával. *Anne Applebaum*: *Vasfüggöny – Kelet-Európa megtörése 1944–1956*. Libri, Bp., 2014. (eredeti kiadás: 2012) 270–271.; *Rothschild, J.*: i. m. (14. jz.) 82–83.

A szakirodalomban többféle adatot találhatunk a földreformmal kapcsolatban. Egy 1947. július 17-én lezárt statisztika szerint 5,6 millió hektár földet osztottak fel, és egész Lengyelországban összesen 880 000 parasztcsalád kapott földet, de még így is csak minden ötödik kisparaszti család tudta kiegészíteni birtokát. A legfrissebb angol nyelvű szakirodalomban az szerepel, hogy mintegy 6 millió hektárt osztottak fel, melyből több mint 4 millió az újonnan megszerzett területeken helyezkedett el.²⁵ A korábban német földtulajdon aránya a térség összes földreformja közül Lengyelországban volt a legmagasabb. A földhöz juttatott családok számát 1 millióra becsülik. Közülük 380 ezer gazdasága a régi Lengyelország területén volt, 620 000 pedig a „Visszaszerzett Területeken” jött létre.²⁶ A betelepített lakosság azonban sokáig nem érezte magáénak sem a földet, sem a házat, amit kapott. Ez érthető is, ha belegondolunk, hogy az NSZK egészen 1970-ig nem ismerte el Lengyelország új nyugati határait.

Az újonnan létrejövő gazdaságok átlagos mérete 6,9 hektár volt, a birtokkiegészítés mérete pedig 1,9 hektár. Az átlagadatok mögött nagy regionális eltérések találhatók. Miközben a régi Lengyelországban a földreform 3–5 hektáros törpebirtokokat hozott létre, melyek életképtelenségét előre lehetett látni, addig az újonnan megszerzett nyugati területeken megpróbálták stabilabb rendszert teremteni. Itt az átlagos juttatás 7–15 hektár között mozgott, ami már racionálisabb gazdálkodást tett lehetővé.²⁷ A földhöz juttatottak a többi országhoz hasonló mértékű árat fizettek: egyévnnyi termés értékét 10–20 évre elosztva.

A földreform során nemcsak a földet kobozták el, hanem az épületeket is.²⁸ A földbirtokosok viszont nem váltak jogosulttá közvetlen kárpótlásra. Mindössze arra tarthattak igényt, hogy kapjanak egy kis gazdaságot, amely nem képezte részét a kisajátított birtoknak, vagy pedig választhattak egy előre megszabott összegű nyugdíjat.²⁹

Magyarország

Magyarországon az 1944. december 2-án megalakult antifasiszta egységfront, a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front (MNFF) programjába – számos, a nemzet további sorsát alakító kérdéssel együtt – bekerült a „széleskörű földreform” is.³⁰ Az MNFF-be tömörült pártok mind ellenzéki oldalon politizáltak a két világhábo-

25 *Jarosz, D.*: i. m. (19. jz.) 117–119.

26 Uo. 117.

27 *Włodzimierz Brus*: Postwar reconstruction and socio-economic transformation. In: *The Economic History of Eastern Europe, 1919–1975*. Ed. Michael Charles Kaser–Edward Albert Radice. Clarendon, Oxford, 1986. 592–593.

28 A nemesi kúriákat, kastélyokat a falusi közösségek kulturális és szociális célra igénybe vehették. Az épületállomány későbbi sorsával Maciej Rydel foglalkozott behatóan.

29 *Jakubowska, L.*: i. m. (22. jz.) 93–138.

30 *Magyarországi pártprogramok 1944–1988*. Összeáll., szerk., bev., jegyz. Balogh Sándor–Izsák Lajos. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2004. 9–13.

rú közötti időszakban, de társadalmi bázisuk és támogatottságuk nagysága között jelentős különbségek voltak. Ez azonban kevésbé tükröződött az új törvényhozó és végrehajtó hatalom összetételében. A Magyar Kommunista Párt (MKP), melynek mindössze 3 ezer fős tagsága volt 1944 végén, a Vörös Hadsereg támogatásának köszönhetően az ideiglenes törvényhozó hatalomban 39%-os, míg a 900 ezer fős tagságot tömörítő Független Kisgazdapárt csak 19%-os képviselőre jutott. A Dálnoki Miklós Béla vezetésével megalakuló kormányban a kisgazdák ugyanúgy két tárcát kaptak, mint a szociáldemokraták és a kommunisták. Ráadásul a stratégiai fontosságú földművelésügyi tárca élére nem kisgazda politikus, hanem a kommunista Nagy Imre került.

Nem volt ez véletlen. 1944 őszén, miután a Vörös Hadsereg magyar területre lépett, az MKP moszkvai emigrációban tartózkodó vezetői (Rákosi Mátyás, Gerő Ernő stb.) a hazatérésre készülve megbízták az agrárszakértőnek számító Nagy Imrét azzal, hogy dolgozzon ki egy radikális földreformprogramot. A tervezetet a sztálini vezetéssel is egyeztetették.³¹ Az MKP vezetése tudatában volt annak, hogy az 1919-es Tanácsköztársaság idején végrehajtott földnacionalizálás miatt a parasztság bizalmatlan irántuk. Azt tervezték, hogy megegyeznek a szegényparasztságot képviselő Nemzeti Parasztpárttal, s majd a parasztpárt terjeszti elő a kommunista földreformtervezetet. Ez meg is történt 1945. január 14-én. Ezzel a taktikai lépéssel egyrészt az volt a cél, hogy a földreform kommunista koncepcióját olyan politikai erő hozza nyilvánosságra, amely élvezi a szegényparasztság és a földnélküliek szimpátiáját, másrészt pedig az, hogy az igen jelentős tömegbázissal és régóta kidolgozott földreform-elképzelésekkel bíró Független Kisgazdapárt lépéshátrányba kerüljön.³²

A meginduló vitákban – hasonlóan, mint Lengyelországban – két koncepció rajzolódott ki: az egyiket a gazdasági hatékonyság, a másikat a társadalmi igazságosság szempontjai jellemezték. A kisgazdapárt vezetői a gazdasági hatékonyságot, a versenyképes mezőgazdaságot szem előtt tartva a földosztást főleg agrárszakemberekből és birtokos parasztokból álló testületekre kívánták bízni. A végrehajtást több évre tervezték, a juttatásoknál előnyben kívánták részesíteni a már birtokkal rendelkezőket, a megváltást pedig a föld forgalmi értéke közelében akarták megállapítani. A kommunista–parasztpárti elgondolás viszont a mezőgazdasági munkások, uradalmi cselédek, továbbá birtokok kiegészítése céljából az 5 hektáron aluli törpe- és kisbirtokosok földhöz juttatására helyezte a hangsúlyt. Tehát a föld-

31 A program főbb elemei így összegezhetők: kártalanítás ellenében kisajátítandó a nemesi birtok 57 hektár (100 kh), a paraszti birtok 115 hektár (200 kh) feletti része. Földhöz juttatandók: a mezőgazdasági munkások és uradalmi cselédek, továbbá birtokok kiegészítése céljából a törpe- és kisbirtokosok. A földreform végrehajtása a földigénylőkből alakult földosztó bizottságok feladata. *Rainer M. János*: Nagy Imre 1896–1953. Politikai életrajz. II. 1956-os Intézet, Bp., 1996. 161–182., 267–281.

32 *Donáth Ferenc*: Egy elkésett program. *Agrártörténeti Szemle* 6. (1962) 1–2. sz. 282–287.; *Nigel Swain*: The Fate of Peasant Parties during Socialist Transformation. In: *Bauerngesellschaften auf dem Weg in die Moderne: Agrarismus in Ostmitteleuropa 1880 bis 1960*. Ed. Angela Harre–Helga Schultz. Harrassowitz, Wiesbaden, 2010. 163–176.

igénylők minél szélesebb körének földet kívánt juttatni, tekintet nélkül a kellő szakértelem, gazdasági felszerelés hiányára. A társadalmi igazságtétel szempontjaiból következett az is, hogy a földreform végrehajtását a földigénylőkből alakult földosztó bizottságok feladatává akarták tenni.³³

A két koncepció közötti vitát végül a szovjet beavatkozás döntötte el. A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke, Vorosilov marsall 1945. március 13-án közölte a kormány képviselőivel, hogy a földreformot azonnal végre kell hajtani.³⁴ Katonai szempontokra hivatkozott: a gyors földosztással elő akarták segíteni az ország nyugati felében még harcoló magyar hadsereg felbomlását, s így a Vörös Hadsereg veszteségeinek mérséklését. A földosztásról szóló 600/1945. M. E. sz. rendelet március 17-én jelent meg, a törvény (1945. évi VI. tc.) elfogadására pedig csak fél évvel később került sor.³⁵

A földosztás végrehajtása során az ország mezőgazdasági területének 34,5%-a cserélt gazdát. Ráadásul nemcsak a föld, hanem a kisajátított birtokokhoz tartozó felszerelések, berendezések, épületek, vetőmag és takarmány igénybevételére is sor került. A hazaárulók, nyilasok, háborús és népellenes bűnöket elkövetők földjét megváltás és a birtok nagyságára tekintet nélkül elkobozták.³⁶ Névleges megváltás ellenében kisajátították a paraszti birtokok 115 hektár (200 kh) és a nemesi birtokok 57,55 hektár (100 kh) feletti részét.³⁷ Kivételt az antifasiszta ellenállásban részt vevők képeztek, mivel ők 172,65 hektárt (300 kh) tarthattak meg. Különleges

33 *Donáth Ferenc*: Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947. Akadémiai, Bp., 1969. 61–84.

34 *Nagy Ferenc*: Küzdelem a vasfüggöny mögött. I. Európa, Bp., 1990. 143–146.; *Rákosi Mátyás*: Visszaemlékezések 1940–1956. I. Napvilág, Bp., 1997. 170.

35 Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei. 1944. december 23.–1945. november 15. Szerk., jegyz., bev. Szűcs László. Magyar Országos Levéltár, Bp., 1997. 284–285.

36 Arról, hogy a földreform milyen szerepet játszott a Magyarországon élő német kisebbség kollektív felelősségre vonásában, bővebben ld.: *Marchut Réka*: Töréspontok. A Budapest környéki németiség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948). MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont–Magyar Történelmi Társulat–Budaörsi Passió Egyesület, Bp.–Budaörs, 2014. 148–167.; *Ritter György*: „Itt csak a vagyon köllött”. A földreform és következményeinek élménye az észak-dunántúli németek emlékezetében. In: *Föld – Parasztság – Agrárium. Tanulmányok a XX. századi földkérdésről a Kárpát-medencében*. Szerk. Varga Zsuzsanna–Pallai László. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Hajdúnánás, 2015. 249–269.; *Tóth Ágnes*: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései. BKMÖL, Kecskemét, 1993. 51–86.

37 A két kategória a tulajdonos származása alapján különült el, amelynek megállapítása számos visszaélésre adott lehetőséget a végrehajtás során. Ahol az igénybe vehető föld nem bizonyult elegendőnek az igények kielégítésére, ott a paraszti birtokot önkényesen nemesinek nyilvánították, s így feleslegesen kellett meghagyni a tulajdonosnak. Rosszabb esetben háborús bűnösnek nyilvánították, s akkor az egész birtok elkobozhatóvá vált. A kisczardapárt 1945. őszi választási győzelme után számos pert indítottak a jogtalanul kisajátított birtokok tulajdonosai. Bővebben ld.: *Varga Zsuzsanna*: Az 1945-ös földreform korrekciója – lent és fent. In: „A birtokolt föld... a szabadság maga.” Szerk. Fűrj Zoltán–Jávör András. Debreceni Egyetem Agrártudományi Centrum, Debrecen, 2005. 179–192.

esetet képezett a katolikus egyház, mely az ország legnagyobb földbirtokosa volt. 496 081 hektár földbirtokvagyonából 90%-ot kárpótlás nélkül osztottak ki.³⁸

Az összességében igénybe vett 3 222 800 hektár közel 60%-át 642 342 igényjogosult – döntően mezőgazdasági bérmunkások és törpebirtokosok – között osztották szét, míg a maradék 40% (főleg erdő- és legelőterület) állami, községi vagy szövetségi tulajdonba került. Ilyen módon az állam is nagy haszonélvezője lett a földreformnak.

Az új tulajdonosok átlagosan alig 3 hektárt kaptak. Az 1945 előtti birtokstruktúra súlyos belső aránytalanságai tehát megszűntek, ugyanakkor a 2,87 hektár (5 kh) alatti birtokkategória megnövekedésével az életképtelen gazdaságok száma gyarapodott. A földosztás során azonban nem tudták az összes földigényt kielégíteni: több mint 300 ezer fő – jogosultsága ellenére – nem részesült a földjuttatásból.³⁹

Románia

Romániában a Groza-kormány 1945. március 6-án alakult meg, s már március 22-én elfogadták, a rákövetkező napon pedig ki is hirdették a földbirtokrendezésről szóló új agrártörvényt (187/1945. törvény). A kisajátítandók körét a következőképpen határozta meg a törvény: a háborús bűnösök, a hitleri Németországgal kollaborálók, a német és magyar nemzeti kisebbségek, valamint azon földtulajdonosok, akik 1944. augusztus 23. után külföldre menekültek. Továbbá volt még egy fontos csoport: az 50 hektárnál több földterülettel rendelkezők (ez alól kivételt képeztek az alapítványi és kolostori tulajdonban levő földek). A román földbirtokosok jogosultak voltak kárpótlásra az 50 hektár feletti földterületeikért. A földhöz juttatottnak egyévnyi termés értékét kellett megfizetniük 10–20 év alatt.⁴⁰

A román kommunista párt már az 1944. évi programjába bevette az 50 ha feletti birtokok kisajátítását és kiosztását a földnélküliek és törpebirtokosok között. Ezzel elsősorban a vidéki támogatottságukat akarták növelni a parasztság szegény-paraszti és bérmunkás tömegei között, s ilyen módon is igyekeztek megcáfolni azt a félelmet, hogy a szovjet kolhozrendszer bevezetésére törekszenek.⁴¹

A kisajátítás 143 219 tulajdonost érintett, összesen közel 1,5 millió hektár vált szétoszthatóvá, ennek körülbelül egynegyede német tulajdon volt. Földet a föld nélküli napszámosok és az 5 hektár alatti törpebirtokosok igényelhettek. A cseh-

38 *Szakács Sándor*: A földosztástól a kollektivizálásig, 1945–1956. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. Szerk. Gunst Péter. Napvilág, Bp., 1998. 330–343.

39 Uo.

40 *Vincze Gábor*: Gazdaságpolitika vagy kisebbségpolitika? Az 1945-ös romániai földreform a Groza-kormány kisebbségpolitikájának tükrében. Magyar Kisebbség 4. (1996) 6. sz. <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&lapid=5&cikk=m960427.html>.

41 *Vladimir Tismaneanu*: Stalinism for All Reasons. A Political History of Romanian Communism. University of California Press, Berkely, 2003. 90.

szlovák földreformhoz hasonlóan a végrehajtás kisebbségellenes volt.⁴² Végül is 1,1 millió hektár földet (az ország mezőgazdaságilag hasznosítható területének 8%-át) osztottak szét közel 800 000 parasztcsalád között. Az átlagosan juttatott föld mérete nem haladta meg az 1,3 hektárt.⁴³ A fennmaradó majd 400 000 hektár pedig az Állami Földalapba került, melyből állami gazdaságokat, kísérleti gazdaságokat hoztak létre, de gyári munkásoknak is juttattak parcellákat.⁴⁴

A fenti adatokból is látszik, hogy nem a gazdasági hatékonyság vezette a földreformot, hiszen az még tovább növelte a már meglévő szétaprózottságot. A földreform után több mint 3 millió parasztgazdaság osztozott a közel 10 millió hektárnyi szántóföldön, olyan módon, hogy az összes paraszti gazdaság több mint felének 3 hektár alatti, 76%-ának 5 hektár alatti, 94%-ának 10 hektár alatti volt a földbirtoka.⁴⁵

Az 1945. évi romániai földreform sajátossága, hogy a későbbiekben még két kisajátítási hullám követte. De mielőtt ezekre áttérnék, érdemes megemlíteni, hogy a mezőgazdasági földterületek adásvételét már 1947 nyarán állami engedélyhez kötötték. Ekkortól kezdve a vásárló már csak román állampolgár lehetett.⁴⁶

Miután a királyt 1947 decemberében lemondásra kényszerítették, 1948-ban államosították a királyi család birtokait. Ugyanebben az évben, augusztus 3-án államosították a felekezeti iskolák földjeit, november 8-án pedig a magánegészségügyi intézmények birtokait. 1948. december 2-án sor került a görögkatolikus egyház földjeinek elkobzására.⁴⁷

A kisajátítás az 1949. március 2-án kiadott 83. sz. rendelettel folytatódott, amely kimondta az 50 hektár feletti birtokrészek elkobzását. A mintegy 6200 birtokot érintő intézkedésekkel azokat a nagybirtokokat is elkobozták, amelyeket az 1945-ös törvény mint mintagazdaságokat érintetlenül hagyott. Nemcsak a földet vette el az állam, hanem az épületeket, a mezőgazdasági felszerelést, az állatáló-

42 *Marchut Réka*: Az 1921. évi erdélyi agrárreform és annak magyar fogadtatása (1919–1922). In: *Föld – Parasztság – Agrárium* i. m. (36. jz.) 113–133.; *Dietmar Müller–Alina Bojincă*: Die juristische und geodätische Administration des Eigentums an Grund und Boden in Rumänien im 20. Jahrhundert. In: *Transforming Rural Societies* i. m. (8. jz.) 32–36.

43 Jelentékeny eltérések mutatkoztak azonban az ország egyes területei között. Erdélyben és a Bánátban, ahol a legtöbb kisajátítás történt, az átlagos juttatás 1,7 és 2,4 hektár között mozgott. Ezt csak Dobrudzsa túlra felül, ahol közel 3 ha volt a juttatás. Az ország más területein többnyire az 1 hektárt sem érte el a juttatott föld.

44 *Brus, W.*: i. m. (27. jz.) 590. Az adatokat Dumitru Sandru 2005-ben románul megjelent földreformkönyvére (*Az 1945-ös földreform Romániában*) hivatkozva idézi *Gail Kligman–Katherine Verdery*: *Peasants under Siege. The Collectivization of Romanian Agriculture, 1949–1962*. Princeton University Press, Princeton–Oxford, 2011. 106.

45 *Berend T., I.–Ránki, Gy.*: i. m. (2. jz.) 346.

46 *László Márton*: Földtulajdon-viszonyok megváltoztatása Maros megyében/Maros tartományban 1947–1959 között. In: *Föld – Parasztság – Agrárium* i. m. (36. jz.) 345–365.

47 *Linda Miller*: Law and Propaganda: Rural Land Ownership, Collectivization and Socialist Property in Romania. In: *Transforming Peasants, Property and Power. The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949–1962*. Ed. Constantin Iordachi–Dorin Dobrinu. CEU Press, Bp.–New York, 2009. 85–86.

mányt és a birtokosok banki megtakarításait is.⁴⁸ Ezt az államosítást a legnagyobb titokban készítették elő, hogy meglepetésként érje a birtokosokat. Az érintett gazdaságokat rendőri egységek szállták meg, melyek széles körű felhatalmazással rendelkeztek. Az említett 83. sz. rendelet kimondta: abban az esetben, ha a tulajdonos ellenáll az államosításnak vagy elrejtí javait, akkor büntetésképp 5 és 15 év közötti kényszermunkára ítéltető, a teljes vagyonekobbzás mellett. A tulajdonuktól megfosztott birtokosokat a családjaikkal együtt az ország más területeire deportálták, kényszerlakhelyre telepítették, ahol házi őrizet alá kerültek. Akik nem tartózkodtak az otthonukban, amikor a rendelet hatályba lépett, akkor kerültek házi őrizetbe, amikor a rendőrség rájuk talált. Fontos hangsúlyozni, hogy maga a rendelet nem tartalmazta a lakhelyről való eltávolítás és házi őrizet alá helyezés lehetőségét, tehát ez az intézkedés a korabeli jogi szabályozás szerint is törvénytelen volt. (Jóval később, 1950 októberében történt meg a hiányzó jogszabály megalkotása.)

Az adatok igen nagy eltéréseket mutatnak abban a tekintetben, hogy a deportálások hány személyt érintettek. Az állambiztonsági szervek korabeli adatai 2000 családról (3000 főről) tesznek említést. Henry Roberts történész az 1949. március 2–3-i deportálások áldozatait 17 000 főre becsüli. Egy másik történész, Dumitru Şandru szerint legalább 9000 nagybirtokost és gazdagparasztot deportáltak. Ezt a becslést arra alapozza, hogy az 50 hektár feletti magántulajdonú gazdaságok száma a Mezőgazdasági Minisztérium 1948. novemberi adatai szerint 7703 volt.⁴⁹

Az 1948. és 1949. évi kisajátítási intézkedések következtében összességében körülbelül 950 000 hektárnyi birtokot vett át a Mezőgazdasági és Nagybirtokok Minisztériuma.⁵⁰ Ezeket azonban már nem osztották szét a parasztek között, hanem ahol lehetséges volt, ott az állami gazdaság vette át, ahol ilyen nem volt, ott a község használatába került. Ez utóbbit csak átmeneti megoldásnak szánták, hiszen ekkor már tervbe volt véve a kollektivizálás.⁵¹

Csehszlovákia

Csehszlovákiában az 1945. április 5-én elfogadott kormányprogram a tiszta szláv nemzetállam megteremtésének érdekében célul tűzte ki a német és magyar kisebbség felszámolásának politikáját, valamint az új társadalmi, gazdasági és kulturális honfoglalás megvalósítását.⁵² A X. fejezet rendelkezett az „idegen elemek” (kisebbségek, kollaborálók) kiiktatásáról a cseh és szlovák gazdasági életből, vala-

48 *Constantin Iordachi–Dorin Dobrinu*: The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949–1962. In: *The Collectivization of Agriculture* i. m. (19. jz.) 253–254.

49 Uo. 255–256.

50 A földdekekkel együtt az épületek az ott lévő élő és holt leltárral együtt állami tulajdonba kerültek.

51 Az 1949. évi földtulajdonviszonyok módosítása a kollektivizálással is összefüggésbe hozható, ugyanis 1949. március 3–5-én a Román Munkáspárt Központi Bizottságának plenáris ülésén meghirdették az ország kollektivizálását. *Kligman, G.–Verdery, K.*: i. m. (44. jz.) 103–108.

52 *Adrian Arburg*: Die Tschechoslowakei von 1945 bis 1953. Politische, demographische und wirtschaftliche Transformation. Grin, München, 1999. 12–13.; *Gaucsik István*: Lemorzsolódó ki-

mint gazdasági jelenlétük, befolyásuk megszüntetéséről, a XI. fejezet pedig a földbirtokreform fő irányelveit tartalmazta. A magán- és jogi személyektől elkobozott földtulajdon kezelésére állami földalap létrehozását ígérte a kormányprogram. A mezőgazdasági vagyona vonatkozó elkobzási javaslatokat a helyi és járási nemzeti bizottságok adták ki, melyeket a földművelésügyi megbízottak testületének illetékes szervei vizsgálták meg és hagytak jóvá. A földosztás során előnyben részesítették a cseh, szlovák és ukrán parasztok, illetve mezőgazdasági munkások közül azokat, akik részt vettek az ellenállásban és a felszabadulás során is aktív szerepet játszottak. Ez a kedvezményezett csoport a felosztott birtokok igazgatására és a mezőgazdasági munkák hatékonyabbá tételére szövetkezeteket hozhatott létre. Az új földtulajdonosok a földilleték fizetése alóli könnyítésben részesülhettek és bizonyos esetekben mentességet is kaphattak.⁵³

Az 1945. június 21-i törvény az úgynevezett ellenséges tulajdonban álló földekre vonatkozott, azaz a Szudéta-vidék német földbirtokait, valamint a magyarok és a kollaborálással vádolt szlovákok birtokait érintette.⁵⁴ Érdemes rögtön hozzáfűzni, hogy a térség földreformjaihoz hasonlóan a földekkel és erdőkkel együtt a mező- és erdőgazdasági ipari létesítményeket és a kastélyokat is elkobozták – kompenzáció nélkül.⁵⁵

Míg a németek kollektív bűnösségét nagyhatalmi egyezmény mondta ki, addig a felvidéki magyarokat a prágai kormány tette kollektíven felelőssé Csehszlovákia felbomlásáért. A nyugati szövetségesek a magyarok egyoldalú kitelepítéséhez nem járultak hozzá, de a jogfosztó intézkedések miatt válságos helyzet alakult ki. 1946. február 27-én Magyarország olyan egyezményt kényszerült aláírni Csehszlovákiával, melynek értelmében a csehszlovák hatóságok annyi magyart távolíthattak el, ahány Magyarországon élő szlovák áttelepülni jelentkezett.⁵⁶

Össességében 1,8 millió ha mezőgazdaságilag hasznosítható földet koboztak el, melynek közel háromötödét cseh és szlovák kisbirtokosok és földnélküliek között osztották szét. A földművelésügyi megbízotti hivatal 1947-es statisztikai felmérése is mutatta, hogy az elkobzott földbirtokok tulajdonosai között elenyésző számban találhatunk cseheket és szlovákokat, döntő többségüket (99,4%) magyarok és németek tették ki.⁵⁷

sebbség. A csehszlovákiai magyarság jogfosztásának gazdasági háttere, 1945–1948. Kalligram, Bp., 2013. 83–141.

53 Szarka László: Jogfosztó jogszabályok Csehszlovákiában 1944–1949. Elnöki dekrétumok, törvények, rendeletek, szerződések. MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet–Kecskés László Társaság, Komárom, 2005. 45–47.

54 Uo.

55 A szeszfőzdeket, malmokat szövetkezeti formában hasznosították, akárcsak Magyarországon.

56 1948 áprilisáig több mint 70 000 szlovák hagyta el önkéntesen Magyarországot, ill. közel 70 000 magyart telepítettek ki Csehszlovákiából. Valójában ennél jóval nagyobb számban menekültek el magyarok. *Vadkert Katalin*: A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéről. Pozsony, Kalligram, 2001.

57 A szlovák hivatalok jelentései szerint 570 020 hektár földterületet koboztak el, melynek 47,37%-a mezőgazdasági föld, 52,63%-a erdőbirtok volt. Az elkobzott földvagyont százalékos megoszlása

A földreform adminisztratív és koncepcionális hiányosságai rányomták a bélyegüket a végrehajtásra. Így például visszatérő probléma volt, hogy a nemzeti bizottságok a parcellázásokat önhatalmúlag végezték, és gyakran nem állt érdekében a pontos adminisztráció. Ráadásul a vezetők úgy gondolták, hogy az elkobzott vagyonok községi és nem állami tulajdont képeznek. Komoly gondot okozott az iskolázatlan, képzetlen adminisztratív munkaerő. A szlovákiai földreform végrehajtását különösen kaotikussá tette, hogy az elkobzások végrehajtása előtt meg kellett határozni, hogy 1938. november 1-jén csehszlovák vagy magyar állampolgár volt-e az érintett. Sajátos helyzetet teremtett a zsidó mezőgazdasági tulajdon restitúciója, amelyet a 128/1946-os rendelet tett lehetővé.⁵⁸ A telekkönyvezés, a birtokok tehermentesítése állandó problémává vált.

A földreform kisebbségellenes jellege mellett érdemes utalni a politikai jelentőségére is, nevezetesen arra, hogy a két világháború között Csehországban igen befolyásos agrárpártot betiltották, s így a kommunisták igyekeztek politikai tőkét gyűjteni a földreform lebonyolítása révén, Szlovákiában viszont a Demokrata Párt növelte ezzel a támogatottságát.

Romániához hasonlóan Csehszlovákiában sem zárult le az 1945. évi rendelkezésekkel a földreform folyamata. A második szakaszra 1947 júliusában került sor, amikor a 147/1947-es törvény a birtokmaximumot vagy 250 ha összterületben, vagy 150 ha mezőgazdasági területben határozta meg. Ezzel az I. világháború utáni, 1919-es földreformot vették revízió alá, arra hivatkozva, hogy megszüntessék annak igazságtalan vonásait, s így orvosolják a földműves nép sérelmeit. Ekkor újabb 700–800 ezer ha területet vettek igénybe. Az egyházi földbirtokok nagyobbik részét e törvény alapján kobozták el.⁵⁹

Végül 1948 márciusában – rögtön a kommunisták 1948. februári hatalomátvételét követően – újabb földreformra került sor. Erről az 1948. március 21-én elfogadott 46. számú törvény rendelkezett, amely két részből állt: az 50 hektár feletti földek és a meg nem művelt földek állami kényszerfelvásárlását tartalmazta. Ekkor parasztszaládonként 50 hektárban rögzítették a földtulajdon felső határát.⁶⁰ A rendelet értelmében a gazdálkodást nem folytató földtulajdonosok családonként csak 4 hektárt tarthattak meg. A felvásárolt földekért kárpótlást kínáltak, de azok kifizetésére nem került sor, így gyakorlatilag elkobzásokról beszélhetünk. Ez az

a következő volt: magyarok 33,89%, németek 30,56%, árulók 24,90%, részvénytársaságok 10,63%. *Gaucsik István*: Földreform- és szövetkezetpolitika a szlovák nemzetépítés szolgálatában (1945–1948). In: *Föld – Parasztság – Agrárium* i. m. (36. jz.) 325–330.

58 Uo. 319–320.

59 *Jan Rychlik*: Collectivization in Czechoslovakia in Comparative Perspective. In: *The Collectivization of Agriculture* i. m. (19. jz.) 184–185.

60 *Popély Árpád*: Iratok a csehszlovákiai magyarság 1948–1956 közötti történetéhez. I. Válogatás a csehszlovák állami és pártszervek magyar kisebbséggel kapcsolatos dokumentumaiból / *Spisy k dejinám Maďarov v Československu v rokoch 1948–1956. I. Výber dokumentov československých štátnych a stranických orgánov o maďarskej menšine*. Fórum Kisebbségkutató Intézet / Fórum inštitút pre výskum menšín, Šamorja / Šamorín, 2008. 243–247.

eljárás tovább mélyítette az egyházak, főleg a katolikus egyház diszkriminációját.⁶¹ Így újabb 700 000 ha vált feloszthatóvá.

Összességében 4,2 millió hektárt érintett a három hullám (egyres források szerint 4,5 millió ha volt ez a szám), amelyből körülbelül 1,7 millió hektárt osztottak szét körülbelül 350 000 család között, melyek többsége föld nélküli volt.⁶² Az átlagosan juttatott föld több mint 4 ha volt családonként, ami lényegesen több, mint Romániában, Bulgáriában és Jugoszláviában. A cseh–német határ menti területeken pedig még ennél is magasabb volt a juttatás mértéke.

Az állam Lengyelországhoz és Magyarországhoz hasonlóan Csehszlovákiában is nagymértékben profitált az említett intézkedésekből. A 2,5 millió hektárra felduzzadó állami földalap túlnyomó része erdő volt.⁶³ A mezőgazdasági termelésre hasznosítható földeket pedig a csehszlovák kormány is állami gazdaságok létrehozására és a szövetkezetek támogatására használta fel.

Jugoszlávia

Jugoszláviát, mint közismert, a kommunista vezetés alatt harcoló partizánok szabadították fel. Nem véletlen, hogy 1945-ben a térségben a leggyorsabb baloldali fordulatot itt hajtották végre. Nem voltak többpárti parlamenti választások, így az óriási népszerűségnek örvendő Josip Broz Tito vezette Jugoszláv Kommunista Párt lett a hatalom korlátlan birtokosa. A háború idején a kommunisták megígérték a mezőgazdasági tulajdonviszonyok radikális átalakítását, ugyanakkor a pártvezetésén belül voltak hívei a mezőgazdaság gyors, szovjet mintájú kollektivizálásának is. Ezzel kapcsolatban a sztálini vezetés is türelemre intett, még nem tartotta időszzerűnek a mezőgazdaság átszervezését.⁶⁴

A demokratikus, föderatív Jugoszlávia 1945. március 7-én megalakult ideiglenes koalíciós kormánya két nappal később elfogadott deklarációjában kifejtette, hogy a legrövidebb időn belül hozzálátnak az agrárreformhoz és a kolonizációhoz. A jugoszláv ideiglenes nemzetgyűlés 1945. augusztus 23-án elfogadta az agrárreformról és a betelepítésről (kolonizáció) szóló törvényt, mely alapelveként rögzítette: „A föld azé, aki megműveli!” Ennek jegyében a rendelet különbséget tett azok között, akik maguk művelték a földjüket s azok között, akik bérbe adták. Az utób-

61 A 46/1948-as törvény a kisebb egyházi birtokok (plébániák, kolostorok, misealapok) elkobzásáról rendelkezett. *Ivan Petranský: Egyházpolitika Szlovákiában 1945–1948 között.* In: *Felekezetek, egyházpolitika, identitás / Konfessie, cirkevná politika, identita.* Szerk. Balogh Margit. Kosuth, Bp., 2008. 37.

62 Jan Rychlík adatközlése szerint, mely a harmadik szakasz eredményeit is tartalmazza, 1951. május 1-jéig Csehszlovákiában összesen 4 143 149 hektár földet, ebből 2 135 798 hektár mezőgazdasági földet konfiskáltak. *Rychlík, J.:* i. m. (59. jz.) 186–187.

63 *Berend T., I.–Ránki, Gy.:* i. m. (2. jz.) 344–345.

64 *Crampton, R. J.:* i. m. (2. jz.) 215–217.; *Geoffrey Swain–Nigel Swain: Eastern Europe since 1945.* 4. ed. Palgrave Macmillan, Houndmills, 2009. 24–25.

biak nem kaphattak kárpótlást.⁶⁵ Az agrárreformtörvény figyelemmel volt arra, hogy Jugoszlávia különböző történeti múlttal rendelkező országrészekből tevődött össze, ami nemzetiségi, vallási különbségek mellett nagy eltéréseket okozott az agrárviszonyokban is. Ezért úgy rendelkezett, hogy föderális egységenként külön-külön törvénnyel kell meghatározni a meghagyható földterület nagyságát, amely főfoglalkozású földművesek esetén 20 és 35 hektár között, a nem főfoglalkozásúak esetén 3 és 5 hektár között mozgott.⁶⁶

Az így kisajátított földterületekből hozták létre az agrárreform és a kolonizáció földalapját. Ebbe kerültek még a Német Birodalomtól és a német állampolgároktól elkobzott földterületek, valamint a háborús bűnösnek vagy népellenesnek nyilvánított személyektől – köztük jelentős számú magyartól – konfiskált birtokok is. Az agrárreform során kisajátították továbbá a bankok, vállalatok és egyéb jogi személyek földbirtokait, illetve az egyházak, kolostorok, vallási közösségek 10 hektárnál nagyobb földterületeit (kiemelt fontosságú intézmények, közösségek esetében csak a 30 hektár feletti birtokrészeket). Fontos hangsúlyozni, hogy a törvény szerint az államosított földterületen lévő épületek és berendezések, valamint a megműveléshez szükséges mezőgazdasági felszerelés is állami tulajdonba került. Míg a földmaximum fölé eső, államosított földterületre a törvény szimbolikus kártérítés kifizetését irányozta elő, addig az államosított épületekért, mezőgazdasági felszerelésért nem járt kártérítés.

A kisajátítások végeztével a szövetségi szinten létrehozott földalapba 1 647 000 hektár föld került, 38,73%-ban (637 939 hektár) a német kisebbségtől. Az igénybe vett terület közel felét, közel 710 ezer hektárt osztottak szét a földművesek között.⁶⁷ A Vajdaság adta a kiosztható területek legnagyobb hányadát, megközelítőleg 670 ezer hektárt, ami valamivel több mint 40%-át jelentette az agrárreform földalapjának.⁶⁸ Ez a terület Jugoszláviának a legjobb mezőgazdasági területeit foglalta magában. Gyakran úgy is emlegették, mint az ország éléskamráját.⁶⁹

A földreformból 180 000 törpebirtokos és 70 000 földnélküli részesült. Az átlagosan juttatott föld mérete 2,5 ha volt családonként. A juttatott föld az új birtokosok magántulajdonába került, de ahogy Molnár Tibor egyik tanulmányában utal rá:

65 *Melissa Bokovoy*: Peasants and Communists. Politics and Ideology in the Yugoslav Countryside, 1941–1953. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1998. 45–48.

66 Szerbia Népképviselőháza például 1945. november 14-én fogadta el az agrárreformról és a betelepítésről szóló törvényt, amely Szerbia mellett a Vajdaságra is érvényes volt. Ennek értelmében a Vajdaságban a földből élők 20, a nem főfoglalkozású földművesek 3 hektáron gazdálkodhattak tovább. Bővebben ld.: *Molnár Tibor*: Az 1945 utáni jugoszláv agrárreform és a kárpótlás jellemzői Zentán és környékén. In: *Föld – Parasztság – Agrárium* i. m. (36. jz.) 271–286.

67 *Molnár Tibor*: A titói Jugoszlávia első 10 éve a Tisza mentén. In: *A titói rendszer megszilárdulása a Tisza mentén (1945–1955)*. Szerk. A. Sajti Enikő–Juhász József–Molnár Tibor. Csongrád Megyei Levéltár–Vajdasági Magyar Művelődési Intézet–Zentai Történelmi Levéltár, Zenta–Szeged, 2013. 62.

68 *A. Sajti E.*: i. m. (8. jz.) 376–377.

69 *Kovács Teréz*: Az 1945 utáni jugoszláv agrárpolitika hatása a délvidéki magyarokra. In: *Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében*. Szerk. Schlett András. Szent István Társulat, Bp., 2012. 138–140.

„Jellemző volt, hogy a tulajdonjog megváltozását a telekkönyvben nem vezették át, ez később sok esetben nehézségekhez vezetett, különösen a visszaszármaztatási eljárások során.”⁷⁰

Fontos megemlíteni, hogy jelentős eltérések voltak a juttatás mértékét illetően az egyes országrészek között. Ez szorosan összefüggött azzal, hogy a földreform összekapcsolódott egy nagyszabású belső telepítéssel, azaz kolonizációval. Az említett átlag többnyire csak birtokkiegészítést jelentett. Nagyobb földet kaptak azok, akik vállalták az áttelepülést Bosznia, Montenegró, Szerbia és Dalmácia szegényebb területeiről a Vajdaságba és a Száva völgyébe, ahol 367 000 ha egykori német és magyar tulajdonú földet osztottak szét 65 000 család között, ami majdnem 6 hektáros átlagos juttatást eredményezett. Az ide betelepítettek (kolonisták) az ország elmaradottabb vidékeiről érkeztek és rendszerint „népfelszabadító háborús” múlttal rendelkeztek. A kiosztott földterületek egyharmada nekik jutott.⁷¹

A polgári ellenzék és az egyházak menet közben is számos kritikát fogalmaztak meg az agrárreformmal kapcsolatban. Az egyik fontos probléma, amit szóvá tettek, hogy a királyi Jugoszláviában végrehajtott földreformhoz hasonlóan az 1945. évi agrárreformtörvény végrehajtása során is kihagyták a nemzeti kisebbségeket a földjuttatásból.⁷²

Németország keleti része

Németország keleti tartományaiban, akárcsak Magyarországon, igen magas volt az arisztokrata nagybirtokok aránya a két világháború közötti időszakban.⁷³ Ez a terület a nagyhatalmak megállapodásának köszönhetően szovjet megszállás alá került. A moszkvai emigrációban élő német kommunisták már a II. világháború alatt foglalkoztak a földreform tervével, s erről folyamatosan egyeztettek a szovjet vezetőkkel. A gazdasági szempontok egyre inkább a hatalompolitikai célok mögé szorultak.⁷⁴ 1944-től maga Sztálin is bekapcsolódott a koncepció kialakításába.

70 *Molnár T.*: Az 1945 utáni jugoszláv agrárreform i. m. (66. jz.) 280.

71 *Brus, W.*: i. m. (27. jz.) 590.

72 Az érintettek korabeli tapasztalataiba betekintést nyújt az alábbi tanulmány: *Kovács Csaba*: Fordulat után: a jugoszláviai földkérdés a sajtóban és a visszaemlékezések tükrében. In: *Föld – Paraszt – Agrárium* i. m. (36. jz.) 287–312.

73 *Adolf Weber*: Umgestaltung der Eigentumsverhältnisse und der Produktionsstruktur in der Landwirtschaft der DDR. In: *Materialien der Enquete-Kommission „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland”*. II/4. Nomos–Suhrkamp, Baden-Baden, 1995. 2837–2843.

74 A párt agrárszakértője, Edwin Hoernle 1942-ben vetette papírra első javaslatait. Ekkor még a föld nacionalizálását tervezte egy állami földalap létrehozásával. Ugyanakkor többféle üzemformával képzelte el a német agrárgazdaság jövőjét, melyben a kisparaszti gazdaságoknak, a parasztnak szövetkezeteinek és az állami mintagazdaságoknak is szerep jutott. 1944 februárjában az SZKP utasítására a német kommunista párt létrehozott egy munkacsoportot, hogy kidolgozza a szovjet megszállási zóna berendezkedésének politikai, gazdasági, társadalmi rendszerét. Központi jelentőségűnek számított a paraszt- és agrárkérdés, de konkrétumok még ekkor sem körvonalazódtak.

1945 első felében ez a folyamat még intenzívebbé vált.⁷⁵ Néhány nappal azelőtt, hogy a párt 1945. június 11-én nyilvánosságra hozta programját, még Moszkvában kellett egyeztetniük személyesen Sztálinnal.⁷⁶

Az újjáalakuló pártok közül elsőként a német kommunista párt (KPD) hozta nyilvánosságra programját, melyben a legsürgősebb feladatok között szerepelt a nagybirtok (úgynevezett junkerbirtok) felszámolása élő és holt felszerelésével együtt.⁷⁷ A másik három létrejövő pártnak – Szociáldemokrata Párt (SPD), Liberális Demokrata Párt (LDP), Kereszténydemokrata Unió (CDU) – nem voltak ilyen konkrét tervei a földreformra, de a kárpótlás mellőzésével nem értettek egyet, s gazdaságossági szempontokat is felvetettek.

A három nagyhatalom potsdami konferenciáján Sztálin csalódottan tapasztalta, hogy nem tudta kellően érvényesíteni a szovjet jóvátételi követeléseket. S bár a tanácskozáson nem vetődött fel a kérdés, Sztálin úgy döntött, késlekedés és a nyugatiakkal való egyeztetés nélkül végrehajtja a német földreformot.⁷⁸ Ezt részint erődemonstrációnak szánta, részint pedig tesztelni akarta a nyugati szövetségeseiket is. Szerepet játszott az is, hogy ekkorra szembesülni kellett azzal, hogy a kommunisták felhívásának hatására nem indultak meg vidéken a spontán birtokelkobzások.⁷⁹ Kiderült tehát, hogy törvényi szabályozás nélkül nem fog megindulni a nagybirtokok felosztása. S bár a német kommunisták csak 1946-ra tervezték a földreformot, hogy ne veszélyeztessék az őszi munkálatokat, 1945 nyarán kapkodva megindultak a viták a reform sarokpontjairól.

A július 31-ére összeállított és Sztálin elé terjesztett javaslat 8671 darab 100 ha feletti birtok kisajátítását irányozta elő, ami az ország mezőgazdasági területének körülbelül 30%-át jelentette. Egyúttal az elkobzás kiterjedt a magas rangú náci vezetők és háborús bűnösök birtokaira is. Az egyházi birtokokat viszont érintetlenül hagyták. A végrehajtást helyi földreformbizottságokra bízták.⁸⁰

A legújabb levéltári kutatások nyomán jól nyomon követhető a szovjet beavatkozás nemcsak az időzítést, hanem a birtokhatárokat illetően is. 1945 nyarán a KPD felvetette, hogy a gazdagparasztság esetében 50 ha legyen a felső határ. Ezt a

Andreas Dix: „Freies Land”. Siedlungsplanung im ländlichen Raum der SBZ und frühen DDR 1945 bis 1955. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2002. 107–117.

75 „Nach Hitler kommen wir”. Dokumente zur Programmatik der Moskauer KPD-Führung 1944/45 für Nachkriegsdeutschland. Hrsg. Peter Erler–Horst Laude–Manfred Wilke. Berlin, 1994.

76 Az említett találkozóra 1945. június 4-én került sor. Wilhelm Pieck – Aufzeichnungen zur Deutschlandpolitik 1945–1953. Hrsg. Rolf Badstübner–Wilfried Loth. Berlin, 1994. 50–52.

77 *Jochen Laufer*: Die UdSSR und die Einleitung der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone. In: „Junkerland in Bauernhand”? Durchführung, Auswirkungen und Stellenwert der Bodenreform in der Sowjetischen Besatzungszone. Hrsg. Arnd Bauerkämper. Steiner, Stuttgart, 1996. 21–35.

78 *Mary Fulbrook*: The Divided Nation. Fontana History of Germany, 1918–1990. Fontana, London, 1991. 132–134.

79 Die Bodenreform in der SBZ nach sechzig Jahren. Wolfgang Leonhard im Gespräch mit Jens Schöne. Deutschland Archiv 38. (2005) 813–820.

80 *Elke Scherstjanoi*: SED-Agrarpolitik unter sowjetischer Kontrolle, 1949–53. Oldenbourg, München, 2007. 47–57.

javaslatot a szovjet hatóságok egyértelműen elvetették. Sőt olyan nézettel is lehet találkozni, mely szerint egyenesen Sztálin döntött a 100 hektáros felső határ mellett, mert úgy vélte, hogy így csak feleannyi ellenséget szereznek a német kommunisták, mint az 50 ha esetén.⁸¹

Végül 1945. szeptember 3-án jelent meg a földreformrendelet Halléban.⁸² Mivel ez tartományi szinten keletkezett, így csak a mai Szászország-Anhaltra vonatkozott. A későbbiekben aztán a szovjet megszállás alá került többi tartományban is hasonló rendelkezések születtek azzal a céllal, hogy felszámolják a feudális junkernagybirtokot. A folyamat radikalizmusát jól mutatja, hogy a nagybirtokosok nem tarthattak meg semmit sem a birtokaikból. Ráadásul e réteg nem egyszerűen csak a vagyonát veszítette el, hanem többnyire a lakóhelyéről is eltávolították. A szovjet tanácsadók kezdetől azon a nézeten voltak, hogy izolálni kell őket. Az igazoló eljárások során gyűjtőtáborokba, majd egykori koncentrációs táborokba viték a nagybirtokosokat. Sokszor az volt a hivatkozási alap, hogy szabotálták a betakarítást stb. Sok esetben be is börtönözték őket.⁸³

Az elkobzott nagybirtokokból állami földalapot képeztek, s ebből osztottak a földigénylőknek egyéni használatra földeket. Ezt rögzítették ugyan a telekkönyvben, azonban mégsem jelentett tulajdonjogot. (Németül így nevezték: *vererbbares Eigentum*.) A kiosztott föld ugyanis nem volt öröklődő, de az utódoknak át lehetett adni, ha azok vállalták a gazdálkodást. A földreform során kiosztott földet nem lehetett sem eladni, sem bérebe adni, sem elzálogosítani. A gazdálkodást abbagyni úgy lehetett, ha a birtokos talált egy másik úrgazdát, aki átvette a gazdaságot.⁸⁴

A földreform a mezőgazdasági összterület 30%-át érintette. Egyes adatok szerint 2,2 millió ha-t majd 560 ezer igényjogosult között osztottak szét, míg más összegzések szerint 1947. október 1-jéig több mint 3 millió ha került be az állami földalapba. Ennek 75%-a a kisajátított nagybirtokokból származott, körülbelül 10% korábbi állami birtokból, s kevesebb mint 4% a 100 ha alatti magánbirtokból. A kétharmad részét felosztották a földigénylők között: az 503 466 igényjogosult közül 1945 végéig 350 277 fő kapott földet. Az új gazdaságok száma 1950-re elérte a 210 ezret.⁸⁵

81 Die UdSSR und die deutsche Frage 1941–1948. Dokumente aus dem Archiv für Außenpolitik der Russischen Föderation. II. Hrsg. Jochen P. Laufer–Georgij P. Kynin. Berlin, 2004. 96–98.; *Wladimir S. Semjonow*: Von Stalin bis Gorbatschow. Ein halbes Jahrhundert in diplomatischer Mission, 1939–1991. Nicolai, Berlin, 1995. 237–239.

82 *Manfred Wille*: Die Verabschiedung der Verordnung über die Bodenreform in der Provinz Sachsen. In: „Junkerland in Bauernhand“? i. m. (77. jz.) 87–102.

83 *Martin Holz*: Evakuierte, Flüchtlinge und Vertriebene auf der Insel Rügen 1943–1961. Böhlau, Köln, 2003. 193–213.

84 Ezzel tulajdonképpen az 1917-es szovjet gyakorlatot vették alapul. 1917-ben a Szovjetunióban nacionalizálták a földet, s azt a parasztok örökös használatra egyéni művelésbe kapták. *Marcus Mollnau*: Die Bodenrechtsentwicklung in der SBZ/DDR anhand der Akten des Zentralen Parteiarchivs der SED. Berlin Verlag, Berlin, 2001. 71–105.

85 *Arnd Bauerkämper*: Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur. Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg 1945–1963. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2002. 239–245.

A földhöz juttatottak kötelesek voltak megváltást fizetni, ami kedvezően volt megszabva. Egyévnyi rozstermés árát (200 és 300 birodalmi márka közötti összeget) kellett szegényparasztoknak 10 év, mezőgazdasági bérmunkásoknak pedig 20 év alatt törleszteni. A kommunisták arra helyezték a hangsúlyt, hogy a földosztás révén létrejött földhasználati jog biztosabb alapot nyújt az egyéni gazdálkodáshoz, mint a hagyományos földtulajdonjog. Ráadásul az induló gazdaságot nem terhelte magas megváltási ár sem, s később se kellett attól tartani, hogy megemelik a bérleti díjat.⁸⁶

Bulgária

Időrendben legkésőbb Bulgáriában került sor földreformra. Ahogy már az I. világháború utáni földreformok kapcsán is volt róla szó, itt a kisparaszti gazdaságok domináltak: az 1930-as évek közepén 30% az 5 ha alatti kategóriába, 68,4% pedig az 5 és 50 ha közötti kategóriába tartozott. Az 50 hektárnál nagyobb birtokok tehát mindössze a mezőgazdasági terület 1,6%-át tették ki,⁸⁷ így nagyon kevés szétosztható föld állt rendelkezésre a II. világháború végén.

Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a bolgár kommunisták már 1944/1945 fordulóján kísérletet tettek a szovjet kollektív gazdálkodás meghonosítására. Ekkor azonban még nem a kolhoz típust preferálták, hanem az úgynevezett alacsonyabb típusú szövetkezeteket (bolgár nevük: Trudovo Kooperativno Zemedelso Stopanstvo, = TKZS), ahol bizonyos közös munkavégzés mellett a tagok megtarthatták földjük tulajdonjogát. A földet a szövetkezet közösen használta, s ezért bérleti díjat fizetett a tagoknak. Az ilyen szövetkezetek szervezése már 1944 végén megkezdődött, a kormányrendelet pedig 1945. április 15-én jelent meg.⁸⁸ A belpolitikai küzdelmek azonban 1945 során megmutatták, hogy a szovjet mintájú kollektív gazdálkodás nem bír vonzerővel a parasztság körében.⁸⁹

Az agrárreform kidolgozása végül 1945 végén kezdődött meg, s egy viszonylag rövid parlamenti vita után 1946. március 12-én fogadták el a törvényt, amely azon az elven alapult, hogy „a föld azé legyen, aki megműveli”. Ennek jegyében újraszabályozták a birtokmaximumot. Míg a Sztambolszkij-féle 1921-es törvény azok számára, akik saját maguk művelték a földet, 30 hektárban húzta meg a felső határt, most

86 *Jonathan Osmond*: From Junker estate to co-operative farm: East German agrarian society 1945–1961. In: *The workers' and peasants' state: communism and society in east Germany under Ulbricht, 1945–1971*. Ed. Patrick Major–Jonathan Osmond. Manchester University Press, Manchester–New York, 2002. 135–139.

87 *Berend T., I.–Ránki Gy.*: i. m. (2. jz.) 188–191.

88 *Mihail Gruev*: Collectivization and Social Change in Bulgaria, 1940s–1950s. In: *The Collectivization of Agriculture* i. m. (19. jz.) 333–334.

89 1945-ben mindössze 382 szövetkezeti gazdaság (TKZS) jött létre, s a számuk 1946-ban is csak 480 volt. Uo. 334. *Klaus Roth–Petrov Petăr*: Gefangen in der Tradition? Genossenschaften und bäuerliche Mentalitäten in Bulgarien. In: *Bauerngesellschaften auf dem Weg in die Moderne* i. m. (32. jz.) 195–207.

ezt lecsökkentették 20 hektárra. Kivételt a Romániától visszaszerzett Dél-Dobruzsza képezett, ahol továbbra is 30 ha maradt a határ. Azok a parasztek, akik nem maguk művelték meg a földet, csak 5 hektárt tarthattak meg a sík vidékeken, míg másutt 3 hektárt. Az említett birtokhatár fölötti földeket kisajátították, s a tulajdonosok kárpótlásban részesültek, melynek mértékét az állam határozta meg. Általában ez az érték 10–15%-kal alacsonyabb volt, mint a piaci ár, a földminőséget figyelembe véve. Mindösszesen 1 hektár értékét kapták meg a tulajdonosok készpénzben, a többit 15 év alatt államkötvényben.⁹⁰ Azon esetekben, ahol a birtok több mint 40%-át bérbe adták, 10 hektárban határozták meg a felső határt.⁹¹

Tekintettel arra, hogy Bulgáriában volt a térségben az egyik legkiegyenlítettebb birtokstruktúra, nem igazán volt kitől elvenni a földet. Számítások szerint körülbelül 1 millió hektárra lett volna szükség a földéhség enyhítéséhez, a valóságban körülbelül 56 400 hektárt vettek el 3600 birtokostól. Ehhez jött még az egyháztól, az önkormányzatoktól, oktatási intézményektől elkobzott föld, amivel együtt összesen 243 781 hektár állt rendelkezésre.⁹² Tehát alig negyede a fentebb említett 1 millió hektárnak. Az adatok itt is mutatnak eltérést: a földreformtörvény értelmében ugyanis 295 497 hektárt vettek igénybe. Más törvények révén az állam megszerzett még további 284 252 hektárt, így tehát összességében közel 580 000 hektárt. Viszont ebből alig 130 000 hektárt osztottak szét 127 604 törpebirtokos között, ami átlagosan 1 ha juttatást jelentett.⁹³ Ez különösen akkor tűnik kevésnek, ha tudjuk, hogy az 1934-es birtokösszeírás adatai szerint több mint 450 000 paraszt lett volna jogosult, vagyis a jogosultak csak 30%-a kapott ténylegesen földet.⁹⁴ Még ha az összes igénybe vett földet közvetlenül a paraszteknek adták volna, akkor sem lett volna elég, mivel 120 000 gazdaság tartozott az 1 ha alatti kategóriába. Ahhoz, hogy ezek életképes birtokká váljanak, legalább 4 hektárt kellett volna kapniuk. S ugyanakkor semmit se kaptak volna azok, akik 1 hektárnál többel, de 5 hektárnál kevesebbel rendelkeztek.

Az összes elkobzott föld négyötödét, mintegy 200 000 hektárt osztottak ki 120 000 család között.⁹⁵ A maradék egyötöd az állami tulajdonú földalapba került. A bolgár törvény kilátásba helyezett valami szerény kárpótlást az érintett birtokosok részére, melynek egy részét a földhöz juttatottakra terheltek.

Az elkobzott földet törpebirtokosok között osztották ki vagy szövetkezeteknek adták. Ahol helyi szinten túl kevés szétosztható föld állt rendelkezésre, ott

90 1949 után a kártalanítás fizetését megszüntették.

91 *Brus, W.*: i. m. (27. jz.) 589.

92 *Gruev, M.*: i. m. (88. jz.) 336.

93 Több földet osztottak ki a jobb adottságokkal rendelkező mezőgazdasági vidéken, mint a hegyes-dombos vidékeken.

94 Vladimir Migeve adataira hivatkozva közöl statisztikát a bolgár birtokstruktúra 1926 és 1953 közötti átalakulásáról az alábbi tanulmány: *Demeter Gábor*: A bolgár kollektivizálás ellentmondásai. In: Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában. Szerk. Horváth Sándor–Ö. Kovács József. MTA BTK TTI, Bp., 2015. 386.

95 A kiosztott föld mértékét illetően elég nagy a bizonytalanság a szakirodalomban, mivel azokat a gazdaságokat is feltüntették az új birtokosok között, akik rögtön csatlakoztak a TKZS-hoz.

ugyanis szövetkezetet alapítottak, s az igénylők közösen kapták meg a földet. A TKZS-k 135 538 ha földet kaptak, míg további 192 000 ha jutott az állami gazdaságoknak és más állami intézményeknek. A fennmaradó területet az állam bérbé adta. Megváltási díjat nem kellett fizetni. Azok a háztartások, amelyek 5 hektárnál kevesebb földdel rendelkeztek (Dobrudzsában 8 hektárnál kevesebbel), igényt tarthattak földjuttatásra, de előnyt élveztek azok, akik mezőgazdasági szövetkezetekhez tartoztak.

A földreform óriási népszerűségnek örvendett a kisbirtokosok nagy tömegei miatt, pedig – mint láttuk – a mértéke jóval elmaradt a többi térségbeli ország földreformjától: a mezőgazdaságilag hasznosítható terület mindössze 7%-át érintette, míg Magyarországon 34,5%, Lengyelországban 25%, Romániában 14% és Cseh-szlovákiában 38% volt ez az arány.

A földreform lebonyolítása során is igyekezett a kommunista párt előmozdítani a kollektív gazdálkodást. Erre számos megoldást dolgoztak ki. Így például azok a földhöz juttatottak (maximum 5 hektárig), akik csatlakoztak a TKZS-hoz, mentesültek a megváltás fizetésétől. Továbbá garantálták számukra, hogy a szövetkezetbe való belépés után 0,5–1 ha területet a továbbiakban is megtarthatnak egyéni használatban.⁹⁶ Mindemellett közvetett kényszerítő módszerek is megjelentek, ilyen volt a tagosítás. Tehát azoknak a parasztnak a földjét, akiknek a földje közel esett a TKZS területéhez, betagosították a közös területbe, s a csereingatlan többnyire távolabbi és rosszabb minőségű volt. A II. világháború elején bevezetett kötelező beszolgáltatási kvótákat is megemelték az egyénileg gazdálkodók esetében, s a jegyre kapható árucikkekhez is kevésbé jutottak hozzá. Ezek az intézkedések szintén azt mutatják, hogy Bulgáriában a földreform inkább csak propagandaeszköz volt, s a kormányzat, ahol lehetett, lassította a végrehajtást, s közben inkább a kollektív gazdálkodás felé igyekezett terelni a gazdálkodókat. Ekkor még a szovjet vezetés itt is – akárcsak Jugoszláviában – mérséklésre intette a helyi kommunista vezetőket.⁹⁷

*

Habár az I. és II. világháború utáni földreformokat többnyire külön-külön szokták elemezni, a jelen tanulmány rámutat, hogy milyen szoros összefüggés van közöttük. Azokban az országokban, ahol a nagybirtokok túléltek az I. világháború utáni földreformhullámot, ott 1945-ben nagy volt a társadalmi nyomás a felosztásukra. Ezt a társadalmi feszültséget használta ki a Szovjetunió arra, hogy a földreform révén megnövelje a helyi kommunista pártok népszerűségét. A szovjet megszálló hatóságok hatást gyakoroltak a koncepció kialakítására, sőt volt, ahol az időzítésbe is beavatkoztak. E mögött néha katonai szempontok is meghúzódtak, de többnyire

⁹⁶ Gruev, M.: i. m. (88. jz.) 337.

⁹⁷ Karl-Eugen Wädekin: The Early Postwar Period in Eastern Europe. In: *Uő: Agrarian Policies in Communist Europe. A Critical Introduction.* Allanheld Osmun–Martinus Nijhoff, The Hague–London, 1982. 31–34.

a kommunista pártok támogatottságát akarták növelni, különösen a vidéki lakosság körében. A lakosság bizalmának megnyerését szolgálta az is, hogy a juttatott föld többnyire az új birtokosok magántulajdonába került.

A nagybirtok felszámolása 1944 után radikálisabban ment végbe, mint az I. világháborút követően. Ez megmutatkozott abban, hogy nagyon gyorsan hajtották végre, amit elősegített az is, hogy a földosztást a földigénylőkből alakult helyi szervekre bízta. Nemcsak a földet osztották szét, hanem a birtokhoz tartozó készleteket, felszerelést és épületeket is, ami sok esetben maga után vonta a nagybirtokosok elleni erőszakos cselekményeket. A legújabb kutatások bebizonyították: nem csak a legyőzött országok arisztokratái szenvedtek el ilyen atrocitásokat.

A földreformok haszonélvezői többnyire a paraszti társadalom legszegényebb, bérmunkás vagy törpebirtokos rétegeiből kerültek ki. Ugyanakkor azt is fontos hangsúlyozni, hogy minden korábbinál nagyobb haszonélvezője lett a földreformoknak az állam. Nagy kiterjedésű erdő- és mezőgazdasági területek kerültek állami tulajdonba.

Ha egy-egy országban a haszonélvezők és vesztesek nemzetiségi összetételét is megvizsgáljuk, megállapítható, hogy sok helyütt visszaköszött az I. világháború utáni gyakorlat, tehát az idegen etnikumú földtulajdonosoktól vették el a földet. A II. világháború utáni földreformok legfőbb kárvallottjai a németek voltak, akiket kollektív bűnösnek nyilvánítottak. Nemcsak a német földbirtokosok sorsa pecsétlődött meg, hanem a német parasztoké is. Azokban az országokban viszont, ahol nem volt, vagy nem volt elegendő német vagy más idegen etnikumú tulajdonos, ott már a parasztság felső, jómódú rétegei is a vesztesek közé kerültek.

Amint már szó volt róla, sokféle érdek szötte át ezeket a földreformokat: a társadalmi elégedetlenség lecsendesítése, politikai erőviszonyok befolyásolása, nemzetállam-építés erősítése. Jóval kevesebb szó esik a gazdasági vonatkozásokról. Köztudott, hogy a háború óriási emberi és anyagi veszteségeket okozott az agrárszférában. A föld magántulajdonba adása viszont óriási erőket szabadított fel a parasztságban, s így a háború utáni kormányzatok gyakorlatilag rájuk hárították az újjáépítés terheit a mezőgazdaságban. Hosszabb távon azonban nyitott maradt a kérdés, hogy miként lehet életképpé tenni az újonnan létrejött – többnyire 5 hektár alatti – kisgazdaságok millióit.

Amikorra azonban ez a kérdés napirendre került volna, megváltozott a nemzetközi politikai légkör. A hidegháború éleződésével Sztálin számára kockázati tényezőként jelent meg a közép- és kelet-európai országok Szovjetuniótól eltérő gazdasági és társadalmi berendezkedése. A sztálini vezetés az 1940-es évek végén kiadta az utasítást a helyi kommunista pártoknak: minél gyorsabban fel kell számolni az egyéni parasztgazdaságokat, azaz kollektivizálni kell a mezőgazdaságot. A Jugoszláv Kommunista Párt Kominformból való 1948. júniusi kizárása után nyilvánvalóvá vált: minden szatellitország számára kötelező a feladat.⁹⁸

98 *Nigel Swain*: Eastern European Collectivisation Campaigns Compared, 1945–1962. In: *The Collectivization of Agriculture* i. m. (19. jz.) 497–534.; *Stefano Bottoni*: A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig. MTA BTK TTI, Bp., 2014. 74–78.

ZSUZSANNA VARGA
LAND REFORMS IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE
AFTER WORLD WAR II

The present study examines the land reforms in the countries of Central and Eastern Europe after 1944 in a chronological order. In each case it looks at the social groups which in any given country were deprived of their landed wealth. It aims to establish which national groups alongside the Germans were treated as war criminals, and whether the church and the wealthy peasantry lost land in the same way as did the nobility and the aristocracy. The analysis also covers the question of whether the reform affected only the arable or the supplies, equipment and buildings as well. Looking at the side of the beneficiaries, the main question is which groups within the peasantry were favoured when land was distributed: can a positive discrimination be detected in favour of the landless agrarian employees? Examination of average allotments reveal the regional differences. The study also investigates the question of whether the distributed land became private property or long-term lease, or was transformed immediately into state ownership. Finally, attention is paid to those who carried out the distribution of land, and to the question of whether the claimants themselves took part in the process.

Jogi műveltség, történetírás és kancellária a 14. századi Magyarországon

Korai történeti irodalmunk Nagy Lajos kori összefoglalásának legelső szövegtanúja a *Képes Krónika*. A magyarországi műhelyben készült, gazdagon illuminált díszkódexben olvasható krónika szövegét 1358-ban szerkesztette meg szerzője, akinek kiléte éppúgy évszázados történeti viták tárgya, mint elődje, P. mester személyazonossága. Szerzőnk – a *gesta* író Névtelennel szemben – semmit sem árul el magáról, így a megoldáshoz vezető út még göröngyösebbnek tűnik. Noha Baranyai Decsi János fenntartotta egy bizonyos Márk emlékeztétét, akinek műve állítása szerint forrásul szolgált Thuróczy *Chronicájához*, ez az utalás oly halvány, hogy a szóban forgó krónikaszerkesztést aligha köthetjük minden kétséget kizáróan a Baranyai Decsi és Toldy Ferenc nyomán Jakubovich Emil által ajánlott Kálti Márk személyéhez. Érdemes megszívlelnünk Kristó Gyula szavait, aki Küküllei János ürügyén megjegyezte, hogy középkori szövegeink szerzőinek neve igen esetlegesen maradt fenn, s amit tudunk, az alkalmasint a véletlennek köszönhető; ha ugyanis a *Dubnici* és a *Budai Krónika*-hoz hasonlóan Thuróczy is elvetette volna Küküllei *gestájának prologusát*, amelyben a szerző önmagát megnevezi, aligha tudnánk, hogy a munka valójában kitől származik;¹ a szerző műveltségének forrásait, valamint tevékenysége színhelyét: Nagy Lajos kancelláriáját azonban minden kétséget kizáróan meg tudnánk határozni pusztán a *gesta* stílusa és tartalma alapján. Az alábbi vizsgálódás során az utóbbi úton kívánok elindulni, hogy – egy eddig nem azonosított olvasmányélményén keresztül – ne csak a *Képes Krónika* szerkesztő-szerzőjének környezetéhez juthassunk közelebb, hanem újabb színekkel gazdagodhassanak ismereteink krónikaírás és kancellária Mályusz Elemér által feltárt kapcsolatairól.

Kálti Márk szerzőségével kapcsolatban Karsai Géza fogalmazott meg kétségeket 1963-ban megjelent tanulmányában.² Kimutatta, hogy a Joachim Leibitzer (1566–1623) történeti művében olvasható *chronica Marciana* forrásmegjelölés a szerző által felhasznált *Szepesszombati Krónikában* eredetileg Troppai Márton krónikájára (*cronica Martiniana*) vonatkozott. Véleménye szerint a szepesi szászokkal élénk kapcsolatokat ápoló Baranyai Decsi egy a Leibitzer-féle krónikával rokon mű alapján állította, hogy a Thuróczyét megelőző történeti összefoglalás

1 *Kristó Gyula*: Utószó. In: Küküllei János: Lajos király krónikája – Névtelen szerző: Geszta Lajos királyról. Osiris, Bp., 2000. (Millenniumi Magyar Történelem. Források) 93.

2 *Karsai Géza*: Névtelenség, névretés és szerzőnév középkori krónikáinkban. Századok 97. (1963) 666–677.

egy bizonyos Márk munkája volt. A *Szepesszombati Krónika* és Leibitzer krónikájának összefüggése kétségtelen, ám Kristó Gyula és Tarnai Andor jogosan mutatnak rá, hogy Karsai adós maradt annak igazolásával, hogy Baranyai Decsi vajon valóban a szepességi krónikákban megőrzött magyar történeti hagyományban ismerte-e fel Thuróczy forrását.³ Ám míg Kristó a korábbi irodalom álláspontját fogadta el, s nézete szerint a 14. századi krónikaszintézis (nem feltétlenül a *Képes Krónika*) szerzője valóban Kálti Márkkal lehet azonos, addig Tarnai Andor – érvelése hiányosságai ellenére – Karsainak adott igazat. Tarnai az első fejezet idézetei (Petrus Comestor, Nicolaus de Lyra) alapján csak annyit tart megállapíthatónak, hogy franciás műveltségű íróról van szó, aki a királyi udvar közvetlen közelében működött.⁴

Elsősorban e francia orientáció alapján merült fel legutóbb, hogy a *Képes Krónika* szerkesztője nem más, mint maga Küküllei János, akire kétségkívül jelentős hatással voltak a francia szellem alkotásai.⁵ A két *prologus* felütése emellett valóban rokon jegyeket mutat, hiszen Isten mindenhatóságát egyaránt a földi királyokra vonatkoztatják, s mindketten az uralkodói hatalom égi eredetét hangsúlyozzák. Aligha lehetnének azonban különbözőbbek a két előszóban felhasznált kútfők, az idézett tekintélyek nyomán kibontakozó érvelés, s maga a gondolatmenet záró következtetés – amint erre még visszatérek.

Mályusz Elemér is egyetértett a Márk személyét illető ellenvetésekkel, ám Domanovszky Sándor nyomán ő nem az Anjou-udvar berkeiben kereste a szerkesztőt. A *Képes Krónika* konzervatív, a korai középkor királyeszményét felidéző előszava véleménye szerint szerzetes-író tollán formálódott, legvalószínűbben egy ferences barátén, akinek rendje a 14. század első felének hazai historiográfiájában kulcsszerepet játszott.⁶ A ferences bibliamagyarázó Nicolaus de Lyra (†1349) Tarnai Andor által kimutatott ismerete⁷ szintén Mályusz elgondolása mellett szól.

Magában a *Képes Krónika prologus*ában olvashatjuk, hogy az előszó tételmondata (*énáltalam kormányoznak a királyok*) a Példabeszédek könyvének nyolcadik fejezetéből származik. Az ezután következő szakasz forrását nem jelölte meg a szerző – eszerint: „Dicsőséges az Isten az ő szent helyén, csodálatos fenségében, kimondhatatlan bölcsességének mélysége semmiféle korlátok közé zárva, semmiféle határok közé szorítva nincs; igazságos ítéletű döntéseivel irányítja az eget és a földet egyaránt. S bár valamennyi szolgáját felmagasztalja, fenséges jutalmakkal ékesíti, s az égi boldogság birtokosává teszi, mégis, hogy az arra méltókat méltóképpen jutalmazza, magasabb méltóságok jelvényeivel tünteti ki, és a jutalmak bőségesebb áradatával halmozza el azokat, akiket erre méltóbbnak lát, s

3 Kristó Gyula: Anjou-kori krónikáink. Századok 101. (1967) 480–484; Tarnai Andor: A Képes Krónika forrásaihoz. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk. Horváth János–Székely György. Akadémiai, Bp., 1974. 209.

4 Tarnai A.: i. m. (3. jz.) 211.

5 Holler László: Ki állította össze a Képes Krónikát? Egy új hipotézis. Irodalomtörténeti Közlemények 107. (2003) 210–242.

6 Mályusz Elemér: Krónika-problémák. Századok 100. (1966) 744–746.

7 Tarnai A.: i. m. (3. jz.) 204–208.

akiket nagyobb érdemeik fénye ajánl” (ti. a magyar királyokat).⁸ Az idézett részt szó szerint ugyanígy találjuk meg VIII. Bonifác *Liber Sextus* néven ismert, 1298-ban kiadott dekretálé-gyűjteményében (lib. III., tit. 22.),⁹ de szerepel már abban az 1295. szeptember 20-i pápai bullában is, amelynek címzettje a ferencesek általános rendfőnöke (*minister generalis*), Raimundus Gaufredi volt.¹⁰

Képes Krónika

„Per me reges regnant” ait dominus Deus per sapientem Salomonem Proverbiorum VIII-o capitulo. „*Gloriosus Deus in sanctis suis*” in maiestate mirabilis, cuius ineffabilis altitudo prudentie nullis inclusa limitibus, nullis terminis comprehensa, recti censura iudicii celestia pariter et terrena. Et si cunctos eius ministros magnificet et altis decoret honoribus et celestis efficiat beatitudinis possessores, illos tamen, ut dignis digna rependat, potioribus attollit insigniis dignitatum et premiorum uberiori retributione prosequitur, quos digniores agnoscit et commendat ingentior excellentia meritorum, prout apparet luculentissime in extollentia regum illustrium et victoriarum exercitio celebrissimarum per reges Hungarorum patrarum.

Liber Sextus

„*Gloriosus Deus in sanctis suis*” in maiestate mirabilis, cuius ineffabilis altitudo prudentie nullis inclusa limitibus, nullis terminis comprehensa, recti censura iudicii celestia pariter et terrena disponit. Et si cunctos eius ministros magnificet et altis decoret honoribus et celestis efficiat beatitudinis possessores, illos tamen, ut dignis digna rependat, potioribus attollit insigniis dignitatum et premiorum uberiori retributione prosequitur, quos digniores agnoscit et commendat ingentior excellentia meritorum.

Az utóbbi dokumentumban a pápa arról rendelkezett, hogy a ferencesek évente *officium duplex* keretében emlékezzenek meg a tizenkét apostol, a négy evangélista, valamint a négy egyháztanító, Nagy Szent Gergely, Szent Ágoston, Szent Ambrus és Szent Jeromos ünnepéről. Egy a pápa által hamarosan elmozdított generálisnak szóló szigorú üzenet kivételével a *Liber Sextus*ban szóról szóra ugyanez az utasítás olvasható, amely ezúttal azonban már a keresztény egyház egészére érvényes. A *Képes Krónika* előszavába utat találó emelkedett stílusban megfogalmazott passzus, amely ott a magyar királyok *virtusára* vonatkozik, itt még Isten szentjeinek kiemelkedő érdemeit dicséri. Úgy vélem, hogy az újonnan felfedezett forrásszöveg kontextusa segítségünkre lehet a hazai krónika *prologusának* értelmezésében is. A *prologus* szerint ugyan a magyar királyok különös érdemeinek jutalma elsősorban katonai győzel-

8 *Scriptores rerum Hungaricum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapestini, 1937–1938. I. 239–241. A fordítás Bollók János munkája ld. *Képes Krónika*. Osiris, Bp., 2000. (Millenniumi Magyar Történelem) 7.

9 *Corpus iuris canonici*. I–II. Ed. Aemilius Friedberg. Lipsiae, 1879–1881. II. col. 1059–1060.

10 *Ferdinand Marie Delorme*: Bulle du pape Boniface VIII élevant au rit double les fêtes des Apôtres, des Évangélistes et des quatre Docteurs de l’Église latine (20 sept. 1295). *La France Franciscaine* 8. (1925) 451–454.

meikben nyilvánul meg, e győzelmek legfőbb gyümölcse azonban a békesség gyönyörűsége és a bőség nyugalma; mindezt pedig az tette lehetővé, hogy a magyar királyok valamennyi királynál jobban félték az Urat. Az Isten előtt megkülönböztetett módon kedves magyar uralkodók erényeire és jutalmára helyezett hangsúly alighanem a „magyar szent királyok” (*sancti reges Hungariae*) Anjou-korban megszilárduló kultuszát¹¹ volt hivatott alátámasztani. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy szerzőnk egy szenttisztelethez kapcsolódó szöveget idézett, hogy fő mondandóját a kitűzött célhoz méltó ünnepélyes bevezetéssel alapozza meg.

Aligha mellékes kérdés, hogy szerzőnk honnan vette a kérdéses idézetet: közvetlenül VIII. Bonifác bullájából vagy – közvetett módon – inkább a pápai dekretálgyűjteményből? Az első lehetőség ugyanis inkább egy ferences kötődésű író irányába mutatna, míg a második esetben egy kánonjogban jártas világi pap szerzőségére kellene gondolnunk. Tekintettel arra, hogy a ferences rendfőnökek címzett eredeti pápai levél egyedül az avignoni ferences kolostor levéltárában maradt fenn,¹² nem valószínű, hogy szövege Magyarországon ismertté válhatott. A *Liber Sextus* azonban bizonyosan szerves részét képezte az itáliai egyetemek kánonjogi karain pallérozódó magyar klerikusok tanulmányainak. Magát a kánonjogi gyűjteményt a hazaiak által is nagy számban látogatott bolognai egyetem felkérésére állította össze az intézmény egykori diákja, VIII. Bonifác pápa.¹³ A *Liber Sextust* az 1298. március 3-án kiadott pápai bulla tette nyilvánossá, s a gyűjteményt az egyházfő hamarosan a bolognai és a párizsi egyetem részére is megküldte. Tudjuk, hogy Telegdi Csanád esztergomi érsek unokaöccse, Vásári Miklós – aki a királyi kápolna jogász körének kimagasló egyénisége volt, s később maga is érsek lett – kánonjogi kéziratokat vásárolt, amikor 1343-ban elkísérte Nagy Lajos édesanyját, Erzsébet királynét itáliai útjára – köztük a *Liber Sextust* is.¹⁴ E Padovában őrzött kézirat (Biblioteca Capitolare Ms. A 24) címlapján Szent István legendájának négy jelenete látható, míg a képek két oszlopa között futó függőleges szalagon a magyar szent királyok: István, Imre és László arcképei sorakoznak. Könnyen lehet, hogy maga Vásári adta a megbízást az itáliai miniátornak, s az ő sugallatára jelenhetett meg a kódexben a magyar szent királyok kultuszának éppen megszilárduló ikonográfiai programja is.

A kánonjogi gyűjteményt azonban Magyarországon is olvasták a 14. században: erről tanúskodik a nagyszombati prépostság 1360–1370 között keletkezett könyvjegyzéke, amely szerint a helyi plébánosok sűrűn kikölcsönözték a *Liber*

11 E tisztelet emlékeiről ld. *Klaniczay Gábor*: Az Anjouk és a szent királyok. In: „Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Szerk. Tüskés Gábor. Magvető, Bp., 1986. 68–71., ill. részletesebben *Klaniczay Gábor*: Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar diasztikus szentkultuszok és európai modellek. Balassi, Bp., 2000. 270–273.

12 *Delorme, F. M.*: i. m. (10. jz.) 453–454.

13 *Leonard E. Boyle*: Liber Sextus. In: New Catholic Encyclopedia. Washington D. C., 1967. VIII. 696.

14 *Gerevich Lászlóné*: Vásári Miklós két kódexe. Művészettörténeti Értesítő 6. (1957) 133–137. Ld. még *Hoffmann Edit*: Régi magyar bibliofilek. Magyar Bibliophil Társaság, Bp., 1929. (Reprint Wehli Tünde előszavával és jegyzeteivel: Bp., 1992.) 221.

Sextus az intézmény könyvtárából.¹⁵ A kötet megvolt a pozsonyi káptalanban,¹⁶ s talán a nagybányai városi iskolában is.¹⁷ A budapesti Egyetemi Könyvtár középkori kódextöredékei között a *Liber Sextus* három 14. századi kézírata különböztethető meg, amelyek közül egyet nagy valószínűséggel valóban Magyarországon használtak.¹⁸ A központi szemináriumi könyvtárban és a soproni gyűjteményekben mindössze egy-egy 14. századi töredék található, ám ezek hazai használata nem igazolható.¹⁹ Mindazonáltal nincs ok, hogy komoly kételyeink merüljenek fel a *Liber Sextus* széles körű magyarországi ismeretével kapcsolatban. 1265 óta önálló magyar *natio* állt fenn a bolognai egyetemen, s már a század utolsó negyedében számos kancelláriai és főesperesi pozíciót jogvégzett – elsősorban kánonista – klerikus töltött be Magyarországon.²⁰ Minden jel arra mutat, hogy az idegen földön diákoskodó hallgatók lemásolták vagy megvásárolták a legfontosabb jogi könyveket: így kerülhetett a pozsonyi káptalan könyvtárába a bolognai egyetem 14. századi statútumainak 1347 után másolt kódexe is.²¹ Az itáliai egyetemeken nem egyszer választottak magyar rektort az Itálián kívülről származó diákok: Dörögdi Miklós, későbbi kápolnaispán és egri püspök 1316-ban, Jakab nógrádi főesperes pedig, aki hazájába visszatérve az esztergom-szenttamáshegyi prépostság élén állt, 1321-ben töltötte be ezt a hivatalt Bolognában. Ugyancsak bolognai rektor volt Uzsa János veszprémi kanonok 1343 előtt, majd Szepesi János dobokai főesperes és titkos kancellár 1386 előtt;²² Kanizsai János későbbi esztergomi érseket pedig 1367 körül választották rektorra a padovai egyetemen.²³

Bónis György szerint az Anjou-kor világlátott jogi doktoraival – a 13. század második felével ellentétben – immár nem az egyre világiasabbá és professzionáli-

15 Bónis György: Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1972. 26.

16 Knauz Nándor: A pozsonyi káptalannak kézíratai. Strigoni, 1870. 15–16., no. 13.

17 Legalábbis erre utal az az ausztriai Sankt Florian-monostor könyvtárában őrzött kézirat (III. 3.), amelynek kötéstartalójába egy Theodoricus nevű nagybányai iskolamestert érintő közjegyzői iratot fűztek, ld. Hazai és külföldi könyvtári búvárlatok. Magyar Könyvszemle 8. (1883) 212. A kódex leírását ld. Albin Czerny: Die Handschriften der Stiftsbibliothek St. Florian. Linz, 1871. 238–239. Az irat kiadását ld. Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. II. 1342–1390. Hrsg. Franz Zimmermann–Carl Werner. Hermannstadt, 1897. 626–628., no. 1230.

18 Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis. I. Ed. Ladislaus Mezey. Akadémiai, Bp., 1983. (Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae 1.) 110–114., no. 99., no. 101.

19 Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Seminarii Cleri Hungariae Centralis. Ed. Ladislaus Mezey. Akadémiai, Bp., 1989. (Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae 1.2.) 69–70., no. 66.; Madas Edit: Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Sopron. Akadémiai, Bp., 2006. 92–93., no. 71.

20 Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Akadémiai, Bp., 1971. 23.

21 Békefi Remig: A bolognai jogi egyetem XIV. és XV. századi statútumai. MTA, Bp., 1901. (Értekezések a történeti tudományok köréből XIX/7.)

22 Veress Endre: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864. MTA, Bp., 1941. 19–34.

23 Uő: A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai (1264–1864). Bp., 1915. 3–4.

sabbá váló kancellárián, hanem a királyi kápolnában találkozhatunk, amely az uralkodó egyetemet végzett diplomatáit tömörítette.²⁴ Jó okkal kereshetnénk a *Képes Krónika* szerzőjét ebben a környezetben, ám óvatosnak kell lennünk, hiszen a határ – legalábbis ami a hivatalnokok képzettségét illeti – korántsem volt olyan éles a két intézmény között, amint azt Bónis állította. Mindezt éppen a kancelláriai hivatalt betöltő Küküllei János esete példázza legszemléletesebben, aki széles körű olvasottsága alapján akár a *capella regia* munkatársa is lehetett volna. Nagy Lajos *gesta*írója alighanem legista műveltséggel is rendelkezett, legalábbis erre utal művének 9. *caputja*, amely – bár nem kizárt, hogy közvetett módon – a justinianusi *Novellae Constitutiones* című gyűjtemény 69. *constitutióját* idézi.²⁵ Küküllei a következőképpen tereli a szót Lajos király öccse, András herceg meggyilkolására e fejezetben: „űgyszólván semmi sem marad meg önmagában állandónak, hanem mindig szalad az idő sok változást görgetve, amit nem könnyű előre látni, sem megjövendölni, és semmi sincs, ami ne érezné a változandóságot”.²⁶ A rezignált élettapasztalatot egy Seneca-idézettel teszi még nyomatékosabbá, megjegyezve, hogy a háború éppen a béke közepén szokott feltámadni.²⁷

Küküllei

Postea vero, brevi tempore decurso, *quia nihil pene in seipso manet stabile, sed currit tempus, semper multas evolvens immutationes, quas neque providere facile est, neque predicere*, et nihil est, quod mutabilitatem non sentiat, et bellum in media pace consurgit [...].

Novellae Constitutiones

Sed omnes oboediant legi et succumbentes iustitiae sanctioni honorent eam et per omnia habeant fortem, non solum in semet ipsos respicientes, sed etiam in futuras successiones, et scientes *quia nihil paene in semet ipso manet, sed currit natura semper multas evolvens mutationes, quas neque providere facile est neque predicere*, Deo solummodo et imperatore sequente Deum haec gubernare mediocriter et mansuete valente.

E sokrétű műveltség alapján valóban eljátszhatnánk azzal a gondolattal, hogy a Képes krónika szerzője Küküllei Jánossal azonos. A két mű *prologusai*-ban hasonló alapgondolattal találkozunk, ám a különbségek még hangsúlyosabbak: a *Gesta* szerzője nem az istenfélelmet, a királyi alázatot emeli ki, hanem a „jó hír illatát” kereső uralkodó világi eszményképét tartja szem előtt, aki dicső

24 Bónis Gy.: A jogtudó értelmiség i. m. (20. jz.) 42.

25 Corpus iuris civilis. III. Recognovit Rudolf Schöll–Wilhelm Kroll. Berolini, 1895. 353.

26 Pars tertia Chronicae Hungarorum de Ludovico rege a Ioanne archidiacone de Kikullew composita. In: Scriptores Rerum Hungaricarum veteres ac genuini. I. Ed. Johannes Georgius Schwandtner. Vindobonae, 1746. (= Küküllei) 223. A magyar fordítás Kristó Gyula munkája, ld. Küküllei János: Lajos király krónikája i. m. (1. jz.) 18.

27 Ad Lucilium Epistulae Morales. II. London, 1920. (The Loeb Classical Library) 434., lib. XIV., epist. 91.

tettei révén válik alkalmassá Isten dicséretére.²⁸ Írói egyénisége gyökeresen eltér a névtelenség homályában maradó krónikaszerzőétől: az önmagát büszkén megnevező Küküllei nem prédikációt ír, amelyben kizárólag egyházi szerzőket idéz, hanem Arisztotelészre, Nagy Sándorra és Vegetiusra hivatkozik – igaz, közvetett vagy éppenséggel kevésbé hitelt érdemlő forrásokból merít. Kétségtelen, hogy mindkét író az Anjou-udvar királyeszményét visszhangozza, s – véleményem szerint – a *Képes Krónika prologusa* éppúgy a magyar szent királyok kultuszára utal, mint Küküllei előszava, amely nem felejt el megemlíteni, hogy Lajos e szent királyok törzsökéből sarjadt. Am a korszellemet tükröző alapanyagot aligha önthették volna eltérőbb formába szerzőink, akiknek azonosságát a fentiek alapján kizártnak tartom.

Mint láttuk, a *Képes Krónika prologusának* írója vélhetően nem a ferenceseknek írt 1295. évi bullából, hanem a három évvel később kiadott *Liber Sextus*ból idézett. Talán megkockáztathatjuk, hogy – konzervatív eszményei és egyházas műveltsége ellenére – a szerző mégsem ferences szerzetes, hanem az egyházjogban jártas világi klerikus volt; a magyar kolostorok lakóit ugyanis Fülöp fermói püspök és bíboros-legátus kiközösítés terhe mellett eltiltotta a jogi stúdiumoktól.²⁹ Azt sem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a *Képes Krónika* szerkesztője a legfrissebb párizsi teológiai irodalmat, Nicolaus de Lyra egzegetikai munkáját (*Postilla litteralis in vetus et novum testamentum*, 1322–1331) is ismerte, amely arról tanúskodik, hogy írónk a szent tudományban is alapos jártassággal rendelkezett. A korszak Párizsban tanuló magyar teológushallgatói elsősorban ágostonos remeték voltak, s igen közel álltak a királyi udvarhoz.³⁰ Frankói/Szigeti István Nagy Lajos diplomatája volt, előbb nyitrai püspök, majd kalocsai érsek, s 1379-től címzetes jeruzsálemi pátriárka. 1377 és 1379 között – saját kiadványai alapján – főkancellári tisztséget viselt, ami arra utalhat, hogy jogi stúdiumokat is folytatott. Tudjuk azt is, hogy Szigeti teológiai művek szerzője volt: nevéhez egy elveszett vagy lap pangó Petrus Lombardus-kommentárt köt az irodalom.³¹ A váradi egyházmegyéből – talán a váradoszai ágostonos rendházból – származó Miklós fia Miklós a párizsi egyetem teológiai karának *lectora* volt, s a magyar királyi pár közben járt *baccalaureusi* kinevezéséért VI. Ince pápa előtt 1353-ban. Tudjuk, hogy Miklós más tudományterületen is jártasságot szerzett (*in aliis studiis exercitatus*), nem lehetetlen, hogy éppen a jogtudományban.³² Szigeti István 1366-ban rendtársa és a

28 Hogy e szemlélet korántsem valamilyen korai humanizmus tanúja, hanem igit-végig a magyar középkorban gyökerezik ld. *Kurcz Ágnes*: Anjou-kori történetíróink kérdéséhez. Irodalomtörténeti Közlemények 68. (1964) 358–362.

29 *Bónis Gy.*: A jogtudó értelmiség i. m. (20. jz.) 27.

30 A párizsi magyar ágostonos diákokról ld. *Gábrriel Asztrik*: Magyar diákok és tanárok a középkori Párizsban. Egyetemes Philologiai Közlöny 62. (1938) 187–190. Feltételezett hatásokról a kancellária fejlődésére ld. *Kumorovitz Lajos Bernát*: A királyi kápolnaispán oklevéladó működése (A királyi kancellária fejlődése a 14. és 15. század fordulóján). Regnum 5. (1942–1943) 490.

31 Életrajzára ld. *Udvardy József*: A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526). Köln, 1991. 232–242.

32 Ld. Gábrriel Asztrik recenzióját Veress Endre egyetemtörténeti adattáráról: Egyetemes Philologiai Közlöny 67. (1943) 98. A recenzió írója hibásan azonosítja az Ágoston-rendi testvért Miklós fia Miklós királynevei ajtonállómesterrel, aki a Gábrriel által említett házassági szerződésben tanú-

királyi kápolna tagja: Verebélyi Péter párizsi *lector magisteri* fokozatszerzését elősegítendő fordult V. Orbán pápához. Nem lehetetlen, hogy a *Képes Krónika* szerkesztőjét e Párizsban teológiai műveltséget szerző, világi közegben is biztonságosan mozgó szerzetesek körében kell keresnünk.³³

Miként Kristó Gyula rámutatott, a kancellárián működő Küküllei pápai oklevelek formuláit is beépítette saját formanyelvébe.³⁴ A Kristó által példaként említett

ként szerepel – e dokumentum tehát nem hozható fel érvként a Párizsban tanult ágostonos remete jogi képzettsége mellett.

33 Nem mehetek el még egy körülmény mellett, amely igen csábító feltevésre ad lehetőséget, ám önmagában alighanem kevés, hogy erős érvet kovácsolhassunk belőle. A három ágostonos közül Szigeti István 1367 őszén az Itáliába visszatérő V. Orbán környezetében tartózkodott. Az Ágoston-rendi főpap nemcsak a kalocsai érseki *pallium*áért utazott Rómába, hanem – miként a pápa október 1-jén kelt leveléből kiderül – egyúttal diplomáciai küldetést is teljesített. Az újdonsült érseket 1368 februárjának (azaz húsvét második vasárnapján, április 16-án) még mindig az Örök Városban találjuk: közvetlenül ezután fordult hozzá a domonkosok generálisa tanácsért egy igen nevezetes ügyben, amelyre Udvardy József hívta fel a figyelmet, ld. *Udvardy J.*: i. m. (31. jz.) 235–236. 1368 elején V. Orbánnak az Aquinói Szent Tamás testereklyéjéért folytatott vetélkedésben kellett igazságot tennie. A *doctor angelicus* maradványai állítólag elővigyázatosságból kerültek a fossanovai ciszterciektől Onorato Caetanihoz, Fondi grófjához, aki az ereklyét most a domonkosoknak készült visszaadni. A ciszterciek elérték, hogy V. Orbán nekik ítélje a testet, ám a domonkosok generálisa a pápát szüntelenül döntése megváltoztatására kérte. Az említett februárvasárnapon a generális ismét elutasító választ kapott, s ekkor kérte ki Szigeti István tanácsát. A magyar szerzetes-főpap jámbor sugallatára számos misét celebráltak Rómában a szent rendalapítók emlékére, s a generális arra kérte a rend provinciálisait, hogy tartományaikban cselekedjenek Szent Tamás tiszteletére ugyanígy. Az imák nem maradtak hatástalanok: a pápa rövidesen a domonkosoknak ítélte az anyagi doktor ereklyéjét, amely a rend toulouse-i kolostorának templomába került. Az esetről skolasztikus-elemző módszerrel beszámoló szemtanú, Raymundus Hugonis domonkos szerzetes szerint többek között azért, mivel ez volt a teológiai fakultással is rendelkező toulouse-i egyetem hivatalos temploma, amely igazán méltóvá tette, hogy a szent teológus maradványait befogadja. A generális környezetéhez tartozó Raymundus beszámolója (*Historia translationis corporis ecclesiae doctoris divi Thomae de Aquino*, BHL 8161., Acta Sanctorum Martii. I. Parisiis et Romae, 1865. 723–731.; a kiadás alapjául szolgáló 15. századi kézirat az interneten is tanulmányozható: Bibliothèque municipale de Toulouse Ms. 610., http://numerique.bibliothèque.toulouse.fr/ark:/74899/B315556101_MS0610 [letöltés: 2015. augusztus 24.]) a toulouse-i translatio dokumentumait is megőrizte. Az itt olvasható, 1368. augusztus 31-én kelt pápai bulla (Ms. 610. ff. 54–55.; AA SS Mart. I. 731–732.) a toulouse-i érseknek szól, aki egyúttal az egyetem kancellári tisztségét is betöltötte, s akit a pápa az ereklye méltó fogadására kért fel. A Szent Tamás toulouse-i tiszteletéről rendelkező bulla *arengája* éppen azt a részt idézi a *Liber Sextus*ből, amelyet a *Képes Krónika* előszava. Csábító a lehetőség, hogy a *translatio* római előzményeiben szerepet kapó Szigeti István, aki egykor maga is a toulouse-i egyetem tanára volt, a pápai bulla megszövegezésében is részt vehetett, ám mindez aligha maradhat több pusztán feltevésnél. – Nem találok több pápai dokumentummal, amely hasonló módon méltóvá tette a *Liber Sextus*ből, ám Arnold beneventói érsek (1332–1344) 1338. augusztus 25-én kelt bullája, amely Szent Bertalan helyi kultuszáról rendelkezik, ugyancsak a kánonjogi forrás vonatkozó fejezetéből kölcsönözte bevezető sorait, ld. Acta Sanctorum Augusti. V. Parisiis et Romae, 1868. 66.

34 *Kristó Gyula*: A Küküllei-előszó szövegpárhuzamai pápai oklevelekben. In: *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. Szerk. Erdei Györgyi–Nagy Balázs. Bp., 2004. (Monumenta Historica Budapestinensia 14.) 213–215. „Rex regum et dominus dominantium uni-

1335. évi XII. Benedek-bulla sztereotip mondata már korábban is felbukkant Magyarországon, méghozzá I. Károly egy 1323-ban kelt adománylevelében.³⁵ A heiligenkreuzi ciszterciekhez szóló királyi oklevél szövegezése ráadásul jóval közelebb áll Küküllei előszavához, mint a bulláé. A szóban forgó formula kétségkívül a pápai kancelláriából terjedt el, ám a kérdéses kifejezések valójában már IV. Orbán pápa (1261–1264) leveleiben is olvashatóak, s a 14. század elejére már minden bizonnyal a formulagyűjtemények szerves részét képezték.³⁶ Ugyancsak izgalmas a *Képes Krónika Liber Sextus*ből átemelt passzusának magyarországi utóélete; figyelemreméltó jelenség, hogy a krónika összeállítása után három évtizeddel a kérdéses szöveg oklevélformulaként is feltűnt, méghozzá Zsigmond király uralkodásának első éveiben, egy nagyon is jól körülhatárolható forráscsoportban. Befejezésül ezeket a korai Zsigmond-okleveleket teszem vizsgálat tárgyává.

A kancelláriai munka és a krónikaírás összefonódásáról írt művében Mályusz Elemér bemutatta, hogy a Küküllei rendelkezésére álló vagy éppen általa fogalmazott oklevelek *narratiói* hogyan váltak saját történeti előadása részévé, miként azt is, hogy Thuróczy hogyan építette be krónikájába a Zsigmond-kori kancellárián írt terjengős oklevelek sztereotip megfogalmazású hősi elbeszéléseit.³⁷ Bartoniek Emma utalt a *Képes Krónika prologus*ának és a birtokadományozás terminológiájának hasonlóságaira is, ám a közvetlen összefüggés elkerülte figyelmét.³⁸ Lehetőséges, hogy a *Liber Sextus*ből merített szöveg a krónikától függetlenül formularizálódott, s vált a hazai okleveles gyakorlat részévé; ám tekintetbe véve a *Képes Krónika* kiemelkedő szerepét az udvari-kancelláriai történeti tudat alakításában, valamint a kérdéses szakasz hiányát korábbi okleveleinkben, úgy vélem, hogy az alábbi *arengák* mintája közvetlenül a *Képes Krónikából* származik. Annál is inkább, mivel Küküllei előszavát bizonyosan ismerték a kancellárián, miként azt két Kanizsaiak részére kibocsátott oklevél (1397. december 8., 1401. február 17.) szövege igazolja.³⁹

Az első általam ismert *arenga* egy 1387. szeptember 26-án kelt dokumentumban, egy privilegiális oklevélben olvasható, amely az eredetileg június 2-án kelt

verse terre, qui supra cuncta tenet in excelsis imperium, dat esse rebus, et dispensat, prout vult culmina dignitatum, et sapientia et fortitudo eius sunt.” Küküllei 213.

35 „[...] supra cuncta tenet imperium in excelsis, que dat esse rebus, per quem reges regnant.” Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Typ. Univ., Budae, 1829–1844. (= CD) VIII/2. 416., no. 191.

36 „Celestis altitudo potentie supra cuncta tenens in excelsis imperium, sic dat esse rebus, et dispensat ineffabili providenta munera gratiarum: sic etiam creaturarum condiciones et stats ordinat, prout vult variat et disponit, quo din horum consideratione sensus hominis habetatur [...]” Veterum scriptorum et monumentorum historicorum, dogmaticorum, moralium amplissima collectio. II. Ed. Edmond Martène–Ursinus Durand. Parisiis, 1724. col. 1251.; „Verum existimantes non esse mirandum in summi conditoris operibus, qui supra cuncta tenens in excelsis imperium, dat esse rebus, et dispensat prout vult munera gratiarum [...]” Uo. col. 1255.

37 Mályusz Elemér: Királyi kancellária és krónikaírás a középkori Magyarországon. Akadémiai, Bp., 1973.

38 Bartoniek Emma: A magyar királyválasztási jog a középkorban. Századok 70. (1936) 384–385.

39 Mályusz E.: Királyi kancellária i. m. (37. jz.) 91–92.

adománylevelét átírása mellett az illetékes váradi káptalan iktatólevelének átírását is tartalmazza.⁴⁰ Az adományosok az év tavasza óta immár magyar királyként uralkodó Zsigmond leghűbb támogatói, a Losonci testvérek: László, István és Albert, akik az év első felében múlhatatlan érdemeket szereztek a Horvátiak fogságába esett Mária királynő kiszabadításának előkészítésében. A VIII. Bonifác nevéhez köthető szövegekben eredetileg még Isten szentjeire vonatkozó mondatot, amely a *Képes Krónika* előszavában már az Istennek különösen kedves magyar királyokat jellemezte, most az uralkodó által rendkívül nagy becsben tartott hívek hiúságát legyezgethette.⁴¹ A privilegiálist alighanem ünnepélyes keretek között, a nagypécsettől megerősítve állították ki, talán Diósgyőrben, ahol a király éppen ekkoriban pihente ki a nyár délvidéki háborúinak fáradalmait.⁴²

A további eseteket hasonló körülmények között ártírt és kiállított adománylevelekben találjuk. 1388. január 8-án, minden bizonnyal Budán kelt az a privilegiális, amely a Zsigmond korai uralmának legfontosabb támaszaként ismert Kanizsai János esztergomi érsek és kancellár öccsének érdemeit jutalmazta.⁴³ Tizenegy nappal később, Budán írták át – a kancelláriai jegyzet alapján – Zsigmond személyes parancsára az élete alkonyán királyi jutalomban részesülő Toldi Miklós egy évvel korábbi adománylevelét, s itt szintén olvasható a kérdéses *arenga*.⁴⁴ Mályusz Elemér megfigyelése szerint 1388-ban Toldi egyenrangú személynek számított Ilosvai Leusták főajtónálló-mesterrel és olyan nevek viselőivel, mint Perényi Miklós és Rozgonyi Simon, s kétségtelenül a fiatal uralkodó környezetéhez tartozott.⁴⁵ Az országos méltóságoktól távol maradó Toldi aligha lehetett olyan mértékben Zsigmond hasznára, mint a liga nagy bárói családjai, a Losonciak vagy a Kanizsaiak, ám hírneve és tekintélye miatt kijárt neki a megkülönböztetett tisztelet; arról nem is beszélve, hogy az egykori itáliai zsoldosvezér méltó megbecsülése az új király tekintélyét is emelte. Toldi kitüntetett helyzetét véleményem szerint a nem mindennapi *arenga* is jelzi.

A következő dokumentum majd két évvel később, 1389. december 15-én kelt, s ugyancsak egy a régi és az új hatalom közti átmenetet jelképező személy családja, Lackfi István nádor és unokatestvérei részére állították ki.⁴⁶ 1390. feb-

40 Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez. I. 1214–1457. Szerk. Varjú Elemér. Bp., 1908. (= Bánffy oklevéltár) 408–411., no. 291. Az eredeti oklevél kiadását ld. uo. 389–395.

41 „Grata subditorum obsequia grata debent premia reportare et precipue regie interest sublimitati, ut suos ministros magnificet et eximiis decoret honoribus, illos tamen, ut dignis condigna rependat, bravia potioribus attollat insigniis, dignitatum et premiorum uberiori retributione prosequatur, quos digniores agnoscit et ingentior recomendat excellentia meritorum.” Uo. 408.

42 *Engel Pál–C. Tóth Norbert*: Itineraria regum et reginarum (1382–1438). Bp., 2005. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam I.) 58.

43 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL-OL) Diplomatikai Levéltár (= DL) 7307.; Zsigmondkori Oklevéltár (= ZsO) I. 1387–1399. Összeáll. Mályusz Elemér. Bp., 1951. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II.: Forráskiadványok I.) 20., no. 207.

44 Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I. 1. Oklevelek 1229–1441-ig. Bp., 1919. 157–160.

45 *Mályusz Elemér*: A Toldi-monda történeti alapja. Hadtörténeti Közlemények 25. (1924) 15–16.

46 DL 7253; ZsO I. 2–3., no. 24.

ruár 8-án két privilegiális oklevél *arengájában* is feltűnik a vizsgált idézet: az egyik Losonci István macsói bánnak szól,⁴⁷ míg a másik Szécsényi Frank országbírónak és fivérének, Simonnak biztosította Tapolcsány várát és városát.⁴⁸ Zsigmond ekkor Váradon tartózkodott, a nevében kelt privilegiálisok talán itt keletkeztek. Ismét a Kanizsaiaknak szól az 1390. április 17-i adománylevél, amelyben a király János érseknek és rokonainak adta a Sopron megyei Rov várát, s amelynek május 23-i ünnepélyes átírásában is találkozhatunk a szóban forgó szövegrészlettel.⁴⁹

A „megörökölt” méltóságviselők, a Zsigmondot megválasztó bárói liga tagjainak privilegiálisai mellett csupán egyetlen esetet találtam, amikor az idézet a király egy szabadon kiválasztott hívének szóló adománylevélben jelenik meg. Az adományos nem más, mint Zsigmond jövőendő apósa, Cillei Hermann, akinek 1397. augusztus 17-én kelt oklevelét egy évvel később, 1398. szeptember 9-én írta át a kancellária Visegrádon, *ad literatorium mandatum domini regis*.⁵⁰ A Hermann érdemeit hosszan részletező oklevélben a fogalmazó felidézte az adományos testvére, Vilmos segítségét a törökök elleni 1392. évi hadjáratban, s magának Hermannnak a nikápolyi csata után tanúsított hűségét is.

Látható, hogy a privilegiálisok a liga befolyására támaszkodó Zsigmond adományozási politikájába illeszkednek, amely a királyi hatalom rovására borította fel az ország birtokstruktúráját.⁵¹ A nagypecsétet őrző Kanizsai János érsek, aki maga is e politika irányítója és haszonélvezője volt, illetve hivatalának munkatársai aligha véletlenül nyúltak vissza az Anjou-kori történeti művek, a *Képes Krónika* és Küküllei bevezetőihez, hogy a folytonosság hangsúlyozásával az adományok jogosságát alátámasszák. Az adománylevelekben felbukkanó formula VIII. Bonifác pápa dekrétumszövegének egyetlen évszázad alatt végbement evolúciójáról tanúskodik: a megfogalmazás, amely a *Liber Sextus*ban a szent apostolok, evangélisták és egyháztanítók, majd a Képes krónika előszavában egy talán Párizsban diákoskodó, teológiában és egyházbizományban egyaránt jártas szerző tollán a magyar szent királyok dicsőségét hirdette, Zsigmond kancelláriáján immár a hűséges bárók érdemeinek jelképes jutalmaként köszön vissza.

47 Bánffy oklevéltár I. 422.

48 DL 7554.

49 CD X/1. 586.

50 MNL-OL Diplomatikai Fényképtár 258 330.; CD X/2. 423–429.

51 *Engel Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)*. Akadémiai, Bp., 1977. (Értekezések a történeti tudományok köréből 83.) 31–33.

DÁNIEL BÁCSATYAI
LEGAL EDUCATION, HISTORIOGRAPHY AND CHANCELLERY
IN 14TH-CENTURY HUNGARY

The lavishly decorated *Illuminated Chronicle* is a remarkable artefact of 14th century Hungarian historiography. Recapitulating earlier, mostly lost historical works, the text of the chronicle was compiled around 1358 by an anonymous author. While it is beyond doubt that the chronicle's individual sources show a French intellectual impact, it is still open to discussion whether the compiler was a high-rank secular cleric, often identified with the Székesfehérvár canon Márk Kálti, with lively connections with the Angevin court or, as Elemér Mályusz thought, a member of a monastic order (most probably a Franciscan friar).

In this paper I demonstrate that the work's prologue contains a lengthy quotation from pope Boniface VIII's decretal collection, the *Liber Sextus*, which might shed some light upon the author's learning. Promoting the cult of the apostles, the evangelists and the doctors of the Church, the elevated preamble of the decree was borrowed by the chronicler to laud the virtues of the pious kings of Hungary. My first proposal is the following: the passage was specifically selected by the author to maintain the political ideology of the Angevin dynasty, the cult of the *sancti reges Hungariae*. Although such awareness of the canon law makes it unlikely that our compiler was a Franciscan friar, his thorough familiarity with the recent Parisian theological literature (Nicolaus de Lyra) suggests that the legal aspect of his studies was less significant. 14th-century Hungarian theologians pursuing their studies in Paris belonged exclusively to the Augustinian Order and maintained intimate relationship with the royal court. Stephanus de Insula, their most significant representative, even held the office of archchancellor (1377–1379), which might indicate his earlier legal education. My second proposal is that the compiler of the *Illuminated Chronicle* should be searched in this intellectual environment. An abbreviated form of the quotation found its way to the chancellery of king Sigismund too. These charters of donation fit smoothly into the royal policy of Sigismund's early reign, when the king made immense concessions to the aristocracy of the late Angevin kings. The passage, however, which used to praise the glory of the saints of God, then that of the kings of Hungary, now started to feed the vanity of the barons of Sigismund.

VADAS ANDRÁS

Terminológiai és tartalmi kérdések a középkori malomhelyek körül*

A malmokkal kapcsolatos jogi és más kérdések iránt visszatérő érdeklődést mutat a nemzetközi kutatás és részben a hazai is. Ez ugyanakkor nem azt jelenti, hogy a középkori malmok és malomjog körüli kérdések tisztázottak lennének. Az alábbiakban egy eddig alig kutatott problémára térünk ki: a *malomhely* fogalmának értelmezési lehetőségeire.

Hamar csalódás éri a kutatót, ha a Kárpát-medencei vízimalmokkal foglalkozó különböző tanulmányokban a *locus* (ritkábban *fundus*) *molendini* szókapcsolat definícióját keresi, s nem kerül sokkal közelebb a megoldáshoz akkor sem, ha a fogalom jelentését a nemzetközi szakirodalom alapján igyekszik vizsgálni.¹ Ez meglepőnek tűnhet annak fényében, hogy a középkori hazai okleveles anyagban nagy gyakorisággal fordul elő a kifejezés. Malomhelyek említésével persze legtöbb esetben mint a birtokhoz tartozó haszonvételek felsorolásának egy elemével találkozunk, de, akár csak a középkori magyar okleveles anyagot tekintve, jogügyletek elsődleges vagy egyik tárgyaként is százas nagyságrendben felbukkannak.

Elképzelhető persze, hogy azért nem foglalkozik vele a történeti kutatás, mert a fogalom jelentése magától értetődő. Tringli István egy rövid, kiváló tanulmányában azzal az egyszerű értelmezéssel dolgozik, miszerint: „az oklevelekben igen gyakran előforduló malomhely (*locus molendini*) olyan helyet jelentett, ahol egykoron malom állt és az épület újjáépítésével vagy helyrehozatalával újra malmot lehetett üzemeltetni”.² Az utóbbi évek kutatása Tringli ezen definícióját látszik elfogadni,³ s az azóta született, malmokkal és malomhelyekkel foglalkozó

* Jelen tanulmány a Közép-európai Egyetem (CEU) Medievisztika Doktori Programjában készülő doktori dolgozatom egy alfejezete. Ezúton köszönöm témavezetőmnek, Szende Katalinnak a dolgozat egy korábbi változatához tett számos kiegészítését, pontosítását.

1 A legfontosabb kivételek: *Ingo Herbert Kropač*: Mühlen und Mühlenrecht in der Steiermark während des Mittelalters. Doktori értekezés. Universität zu Graz, Graz, 1982. 40–41.; *Reinhard Härtel*: Von Wasser- und Mühlenrecht im Hochmittelalter. In: *Recht und Geschichte. Festschrift Hermann Baltl zum 70. Geburtstag.* Hrsg. Helfried Valentinič. Leykam, Graz, 1988. 221.; *Mathieu Arnoux*: Les moulins à eau en Europe occidentale (IXe–XIIe siècle). Aux origines d’une économie institutionnelle de l’énergie hydraulique. In: *L’acqua nei secoli altomedievali.* Spoleto, 12–17 aprile 2007. I. Fondazione Centro italiano di studi sull’alto Medioevo, Spoleto, 2008. 715–720. Ld. még: *Ryszard Kiersnowski*: Znaki graniczne w Polsce średniowiecznej. *Archeologia Polski* 5. (1960) 267.

2 *Tringli István*: A magyar szokásjog a malomépítésről. In: *Tanulmányok a középkorról.* Szerk. Neumann Tibor. PPKÉ, Bp.–Piliscsaba, 2001. (Analecta Medievalia 1.) 252.

3 *Pl. Gulyás László Szabolcs*: A mezővárosi önkormányzat funkciói és társadalmi háttere a középkori Hegyalján. Doktori értekezés. Debreceni Egyetem, Debrecen, 2008. 144.; *Keglevich Kristóf*:

tanulmányok közül kevés tett kísérletet arra, hogy definiálja, mit érthettek a középkori írásbeliségben malomhely alatt. Kőfalvi Tamás egy, a pécsváradi konvent hiteleshelyi okleveles anyagának malom- és malomhely- említéseit feldolgozó tanulmányában a *locus molendini*t egy modern hasonlattal egyfajta „építési telekként” definiálta. Kőfalvi egy alább tárgyalandó 1469. évi kiadvány alapján jutott erre a következtetésre, ugyanakkor megjegyzése, miszerint „a malomhely nemcsak »jogi« de »területi értelemben is jól körvonalazott« fogalom volt”, ebből az esetből nem vezethető le, legalábbis semmiképpen sem magyarázat nélkül.⁴

Tringlin és Kőfalvin kívül a hazai jog- és technikátörténeti irodalomban öt általam ismert kutató foglalkozott valamelyest azzal, hogy az oklevelek alapján valójában mennyire magától értetődő a *locus molendini* szókapcsolat jelentése. Az első közülük Degré Alajos, akinek 1939-ben megjelent, a középkori halászlaj joggal foglalkozó, méltatlanul keveset forgatott monográfiája, ha csak egy jegyzet erejéig, de megemlékezik a problémáról.⁵ Egy helyütt, ahol Degré az egyes birtokok tartozékait sorolja fel, a felsorolás elemei között természetesen kitér a malmokra és malomhelyekre. Utóbbi kapcsán arra hívja fel a figyelmet, „hogy e malomhelyek alatt csak egyszerűen malomépitésre alkalmas helyeket értettek, vagy malomépitési jogosultságot, azt külön vizsgálat tárgyává kellene tenni”. Ha választ nem is ad, utal rá, hogy szerinte miről lehet szó: „Ez utóbbi [azaz a malomépitési jogosultság] mellett szól, hogy a malomhelyeket a tartozékfelsorolások rendszerint malmokkal együtt említik, sőt ilyen kifejezés is előfordul.”⁶ Szintén felveti a *locus molendini* szókapcsolat értelmezésének problémáját Holub József 1963. évi, Zala megye középkori vízrajzát összefoglaló kismonográfiájában. Holub arra mutat rá, hogy az oklevelek malomhely- említései általában nem egy konkrét épület elpusztult helyét jelentik, inkább egy bizonyos – esetenként eltérő méretű – földterületet, az ahhoz vezető malomutat és magát az építmény lehetséges helyét.⁷ Holub még egy fontos megállapítást tesz: ha az adott oklevél egy elpusztult malommal kapcsolatos jogügyletet kívánt rögzíteni, az építmény elhagyott, elpusztult

A garamszentbenedeki bencések és Újbánya polgárai a 14. század közepén. In: Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor–Péterfi Bence–Vadas András. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2012. 144.; *Ferenczi László*: Molendinum ad aquas calidas. A pilisi ciszterciák az állítólagos „Fehéregyházán”. Történeti topográfiai és tájrégészeti kutatás a pilisi apátság birtokán. *Studia Comitatusia* [Ú. F.] 1. (2014) 146.

4 *Kőfalvi Tamás*: Malmok és malomhelyek a pécsváradi konvent hiteleshelyi gyakorlatában. In: *Studia Professoris – Professor Studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Almási Tibor–Draskóczy István–Jancsó Éva. MOL, Bp., 2005. 158.

5 *Degré Alajos*: Magyar halászlaj jog a középkorban. Sárkány Ny., Bp., 1939. (A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Jogtörténeti Szeminárium Illés József Szemináriumának kiadványai 5.) 83.: 48. jz.

6 Uo.

7 *Holub József*: Zala megye középkori vízrajza. Zala megye Tanácsa, Zalaegerszeg, 1963. (A Göcseji Múzeum közleményei 23.) 48–49. A malomutakra ld.: *Magdolna Szilágyi*: On the Road. The History and Archaeology of Medieval Communication Networks in East-Central Europe. *Archaeolingua*, Bp., 2014. (Series Minor 35.) 152–154.

voltára általában külön kitért. Hasonlóan vélekedik a kérdésben Jankovich Dénes is, aki egy, a Körös-vidék középkori vízrajzával foglalkozó írásában utal rá, hogy az oklevelekben megjelenő malomhely egyaránt jelenthetett elpusztult malmot, illetve malomépitésre alkalmas telket.⁸

A negyedik szerző, Vajda Tamás az elmúlt tíz esztendőben számos tanulmányban foglalkozott a középkori hazai malmok problémájával.⁹ Vajda egyfelől az Árpád-korra vonatkozó oklevéltárak anyagát vizsgálva értekezett a vízimalmok Kárpát-medencei elterjedésének kérdéséről, másrészt az Anjou-kori oklevéltár kötetekre alapozva összegyűjtötte a 14. század első felének malom- és malomhely- említéseit. Bár az általa közreadott gyűjtés alapvető jelentőségű a hazai vízimalmok és malomhelyek kutatásában, Vajda alig-alig foglalkozik utóbbiak kérdésével. Kiadott munkáiban egy helyütt, az Árpád-kori vízimalmok terjedése kapcsán mutat rá, hogy a *locus molendini* fogalom jelentése hogyan kristályosodik ki a 13. századra, s válik a malomhelyek jelölésére használt egyedüli terminussá. Ugyanakkor azzal, hogy mit érthettek a középkorban e kifejezés alatt, csak egy 2011-ben tartott, sajnálatos módon azóta is publikálatlan előadásában foglalkozott röviden. Vajda ezen előadásában a mellett érvelt, hogy az általa vizsgált okleveles anyag több, alapvetően eltérő malomhely-értelmezéshez szolgáltat alapot. Egyrészt megkülönböztethetünk malomhelyeket, amelyeken állt korábban malom – a *locus molendini* ez esetben tulajdonképpen nem jelent mást, mint egy malom helyét (*genitivus possessivus*). Másfelől szerinte bizonyos esetekben a *locus molendini* malom építésére alkalmas helyet (*genitivus explicativus*) jelentett. Utóbbihoz Vajda azt is hozzáteszi, hogy az ilyen jelentéshez kapcsolódóan a diplomák általában ezen alkalmas helyeken engedélyezik malom felépítését. Végül megkülönböztet egy olyan csoportot, amely esetben a terminus azt a helyet jelenti, amelyen a malom állt. Ez esetben a *locus molendini* nem a malom készülségére utal, hanem egyszerűen birtokjogi értelemben szerepel adott oklevélben.¹⁰ Egy 2003-as írásában még egy megfigyelést tesz, amelyre alább visszatérünk, miszerint a malomhelyekre akkor utalnak oklevelek, ha „a malom helyszínének tágabb környezete és a malom tulajdonosa eltér egymástól”.¹¹ Végül külön említést érdemel a régész

8 Jankovich B. Dénes: Adatok a Körösvidék középkori vízrajzához és a vizek hasznosításához. Békés Megyei Múzeumok Közleményei 16. (1996) 340.

9 Ld. az alább hivatkozott írásokat, ill. Vajda Tamás: Újabb adatok Árpád-kori vízimalmokról. In: Középkortörténeti tanulmányok 5. Az V. Medievisztikai PhD-konferencia. Szerk. Révész Éva–Halmágyi Miklós. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2007. 211–245.; *Uő*: 1326 és 1344 közötti okleveles adatok a hazai vízimalmokról. In: Középkortörténeti tanulmányok 7. A VII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2011. június 1–3.) előadásai. Szerk. P. Kiss Attila–Piti Ferenc–Szabados György. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2012. 375–410.

10 Vajda Tamás: Természeti adottságok szerepe és a környezetátalakítás mértéke középkori vízimalmoknál. Előadás az ESEH magyarországi csoportjának 2. minikonferenciáján. Szeged, 2011. november 5. Ezúton köszönöm Vajda Tamásnak, hogy előadásának vázlatát rendelkezésemre bocsátotta.

11 Vajda Tamás: Hazai vízimalmok 1301–1325 közötti okleveles adatai. In: Középkortörténeti tanulmányok. A III. Medievisztikai PhD-konferencia Szeged, 2003. május 8–9. Szerk. Weisz Boglárka. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2003. 212–213.

K. Németh András egy tanulmánya, aki a Tolna megye középkori és kora újkori malmait és malomhelyeit számba vevő írásának elején kitér utóbbiak kérdésére, idézi Holub, Tringli és Vajda tanulmányait, ugyanakkor az ezek közötti viszonylag éles különbségekre nem reflektál, és arra jut, hogy „a malomépítésre alkalmas helyeket akkor is pontosan számon tartották, ha valamilyen oknál fogva éppen nem állt rajta működő malomépület”.¹² (A teljesség kedvéért jegyezzük meg, hogy egy, a Bánát vízhasználatával foglalkozó írásában Livia Magina a malomhelyet, különösebb indoklás nélkül, ’malom építésére alkalmas hely’-ként azonosította.)¹³

Összességében, bár a hazai kutatásban felmerült, hogy a *locus molendini* fogalom tisztázásra szorul, erre nemigen történtek eddig jelentősebb kísérletek. Egy-egy kivétellel a hazai történész- és régészszakma alapvetően elfogadja azt az okleveles anyag vizsgálata alapján kissé leegyszerűsítőnek tűnő álláspontot, miszerint a malomhely: hely, ahol malom állt (vagy, ritkábban, ahol malom épülhet).

Malomépítési jog és malomhely

Tringli István fent idézett, igen alapos tanulmányában részletesen kitért arra, hogy milyen középkori szokásjogi szabályozás létezett a malmok létesítésére.¹⁴ Kimutatja egy 1401. évi, a gúti (ma Mala és Velika Harazgyivka, Ukrajna) malom kapcsán kialakult per elemzése alapján, hogy a 15. század elejére kialakult szokásjog létezett a malmok állításával kapcsolatban.¹⁵ A példaszerűen elemzett per és Verbőci szokásjogi összefoglalója viszonylag jól körvonalazzák, hogy a középkori Magyar Királyságban milyen szabályok szerint lehetett új malmot létesíteni egy adott folyón.

A malomépítés alapvetően földesúri jog volt. Egy új malom saját birtokon történő létesítésének az alapvető feltétele – természetesen a hidrológiai és topográfiai adottságokon túl – az volt, hogy az építmény másnak kárt ne okozzon. A gúti malomper egészen világosan fogalmazza meg ezt az elvet: „malmokat úgy kell építeni, hogy azok sem egyik, sem másik félnek kárt ne okozzanak” (*molendina taliter*

12 K. Németh András: Vizek és vízgazdálkodás a középkori Tolna megyében. I. Vízimalmok. A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 35. (2013) 123.

13 Livia Magina: Molendinis, Piscinis et Piscaturis: The Utilisation of Water Resources in the Banat in the Medieval and Early Modern Periods. In: Government and Law in Medieval Moldavia, Transylvania and Wallachia. Ed. Martyn Rady–Alexandru Simon. UCL School of Slavonic and East European Studies, London, 2013. (Studies in Russia and Eastern Europe 11.) 65.

14 Tringli I.: i. m. (2. jz.)

15 Uo. 258–260. Az esetre ld.: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL-OL), Diplomatikai Levéltár (= DL) 70 718., 1401. január 25. Regesztáját ld.: Zsigmondkori oklevéltár. I–XII. (1387–1425) Szerk. Mályusz Elemér et al. Akadémiai–MOL, Bp., 1951–2013. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II.: Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49., 52.) (= ZsO) II. 99. 839. sz., ill. A Perényi család levéltára 1222–1526. Szerk. Tringli István. MOL–MTA TTI, Bp., 2008. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II.: Forráskiadványok 44.) 128. 223. sz.

debeant edificari, quod preiudicium uni per aliud non inferatur).¹⁶ A „másik” kifejezés alatt, ahogyan erre Tringli rámutat, ’másik malom’ értendő, de mint arra szintén ugyanő hívja fel a figyelmet, ez az elv érvényesült bármilyen más kár okozására is, azaz ezt a szokásjogi normát kiterjesztették a malom által a másik földjén vagy bármilyen építményben okozott kár esetére is. A késő középkori okleveles anyagban legalább annyiszor találkozunk utóbbival, azaz földeken okozott károkkal, mint a másik malmában okozott károkkal. Persze legtöbbször e károk erősen kapcsolódtak egymáshoz – a túlzottan magasra épített malomgátak nemcsak a folyón álló másik malom vagy malmok működését befolyásolták, de nemegyszer annyira visszaduzzasztották a folyók vizét, hogy különösen árvízkor, amikor a gátak gyakran nem bírták a víz nyomását, a vizek jelentős területeket öntöttek el.¹⁷

Bár nagy számban találkozunk hasonló malomperekkel a középkorban, az a korai Árpád-kortól kezdve valóban általánosnak tekinthető, hogy szabad malomépítési joga volt a földesuraknak.¹⁸ A malom a birtok vizeihez kapcsolódó legfontosabb haszonvételek közé tartozott, ezért általában felsorolták a birtok tartozékai között, s ugyanígy tettek a malomhelyek esetében is. Kimutatható, hogy e felsorolásokba gyakran akkor is bekerültek a malmok és malomhelyek, ha ekkor (még) egyik sem létezett adott földbirtokon.¹⁹ Felmerül a kérdés, hogy amennyiben a malomállítási joga természetes, elidegeníthetetlen eleme volt egy birtok tulajdonjának, miért volt szükség a malomhelyek rögzítésére az egyes adásvételi szerződésekben. Márpedig úgy tűnik, ennek feltétlenül volt valamilyen jelentősége, hiszen százszám találunk hasonló eseteket a középkori magyar okleveles anyagban. A következőkben a mellett igyekszünk érvelni, hogy a malomhelyek megjelenése az egyes birtokok tartozékfelsorolásaiban erősen kapcsolódik a vízhasználathoz kötődő, s véleményünk szerint valamikor az Anjou-kor első felében már alighanem kialakult szokásjoghoz.

Főleg a kiadott középkori magyar okleveles anyag alapján igyekszünk minél pontosabban definiálni, mit értettek a középkor egyes szakaszaiban „malomhely” alatt. Ezt két irányból közelítjük meg, egyrészt górcső alá vesszük a ’malomhely’ jelentésű fogalmak megjelenését az Árpád-kori okleveles anyagban, azaz arra igyekszünk rámutatni, hogyan és körülbelül mikor egységesült a vonatkozó terminológia. Ezt követően tanulmányunk második, terjedelmesebb részé-

16 MNL-OL DL 70 718.

17 A gátak magasságának problémája visszatérő eleme a középkori malompereknek. Pl.: MNL-OL DL 31 222., 70 170., 15 070., 15 098., 15 133., 15 344., 103 566. Ezen és további esetekre később külön tanulmányban igyekszünk kitérni. Erről újabban: *Vajda Tamás: Vízimalmok építésével előidézett, mesterséges áradások a középkori Magyarországon*. In: Középkortörténeti tanulmányok 8. A VIII. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2013. június 17–19.) előadásai. Szerk. Tóber Márta–Maléth Ágnes. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2015. 347–362.

18 A földesúri malomjogra általában ld. *Vajda Tamás: Földesúri jogok és kötelezettségek a középkori vízimalmok körül*. In: *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. századig*. Szerk. Horváth Gergely Krisztián. Balassi, Bp., 2014. 79–110.

19 Ehhez ld.: *Vajda Tamás: Okleveles adatok Árpád-kori vízimalmainkról*. In: *Medievisztikai tanulmányok. A IV. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2005. június 9–10.) előadásai*. Szerk. Marton Szabolcs–Teiszler Éva. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2005. 195–197.

ben csoportosítjuk a 14–16. századi malomhely- említéseket azok tartalma szerint, hogy azután megérthessük, a szókapcsolat milyen jelentésekben fordul elő az Árpád-kor utáni időszak okleveles anyagában, s ennek mi a viszonya a malomépítésre vonatkozó normákkal.

Korai malomhelyek – az első említések és a terminológiai egységesülés

Érdeemes lehet górcső alá venni, hogy mikor és milyen formában jelenik meg a hazai okleveles gyakorlatban a malomhely fogalma. Különösen annak fényében lehet ez érdekes, hogy az első ismert említések általában hamis vagy legalábbis erősen interpolált oklevelekből származnak. Fontos kiemelni, hogy amikor korai malomhelyekről van szó, a néhány fennmaradt oklevél szinte egyike sem a később általánossá váló *locus molendini* szókapcsolatot használja, a helyettük előforduló kifejezések általában egyértelművé teszik, hogy egyszerűen olyan földről van szó, amelyen malom áll, vagy amely alkalmas ilyen építmény számára. Ez érdekes lehet annak fényében, hogy például a 10–11. századi császári diplomákban, sőt, ha csak egy esetben, de Arnulf keleti frank király diplomájában is találkozunk a kifejezéssel.²⁰

Malomhely első ismert magyar okleveles említése a zselicszentjakabi (Kaposzentjakab, ma Kaposvár része) 1061. évi, erősen interpolált alapítólevélben található.²¹ A zselicszentjakabi alapítólevél hosszú historiográfiájának tárgyalására e sorokban nincs lehetőségünk, ami szempontunkból fontos, hogy az oklevél több átíráson, kivonatoláson esett át (1257, 1374, 1377, 1432, 17. század), ennek megfelelően számos interpolált szakaszt tartalmaz.²² A diplomában annak kiállítója, Ottó somogyi ispán, a későbbi nádor,²³ számos egyéb birtok mellett *Kesis* faluban „egy malmot, malomkövel és azt a földet is, amely ugyanazon malomhoz tartozik” (*in villa Kesis molam cum molario et terram ad eandem molam pertinentem*) az apátságnak adományozott.²⁴ Vajda Tamás a terminussal kapcsolatban arra a követ-

20 Kropač, I. H.: i. m. (1. jz.) 40–41., ill. Härtel, R.: i. m. (1. jz.) 221. Arnulf időszakára: *Berent Schwineköper*: „Cum aquis aquarumque decursibus” – Zu den Pertinenzformeln der Herrscherurkunden bis zur Zeit Ottos I. In: Festschrift für Helmut Beumann zum 65. Geburtstag. Hrsg. Kurt-Ulrich Jäschke. Thorbecke, Sigmaringen, 1977. 37., 56.

21 *Diplomata Hungariae antiquissima (accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia)*. I. (1000–1131). Ed. Georgius Györfy. Academia Scientiarum Hungarica, Budapestini, 1992. (= DHA) 170–174. 50/II. sz. Az oklevél kritikájához ld. még: *Kumorovitz L. Bernát*: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. „Pest” legkorábbi említése. Tanulmányok Budapest Múltjából 16. (1964) 43–83., a szöveg korábbi kiadása uitt: 53–56.

22 *Kumorovitz L. B.*: i. m. (21. jz.) 52.

23 Uo. 47–50.; *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája, 1000–1301. História-MTA TTI, Bp., 2011. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) 15., 191., 340.

24 DHA I. 173. Malomhelyre vonatkozó passzust tartalmaz az oklevélhez folytatólagosan hozzáírt későbbi szakasz is: „Idem bonae memoriae vir dedit Sancto Jacobo alium locum Jana nominatum

zetetésre jut, hogy az a későbbi *locus molendini* kifejezés korai, archaikus formája lehet, amely a 13. századra eltűnik.²⁵ Valóban, a 13. század közepére, ha nem is válik egységessé a vonatkozó terminológia, a malom telkére, illetve a malomhelyre általában a *locus molendini* szókapcsolatot használják az oklevelek. Mégis éppen a 13. század közepén – abban az időszakban, amikor tudomásunk szerint először átírják (1257) a zselicszentjakabi alapítólevelet, még ismert és használt több, a *locus molendini* szókapcsolattól erősen eltérő formula is. Így például nem a később általánossá váló terminológiát használja az Albeus-féle összeírás sem.²⁶ Több, a győri káptalan által az 1260-as évtized közepén kiadott oklevél pedig vegyesen hol a későbbi *locus molendini*, hol pedig a *terra molendini* kifejezést használja.²⁷

A zselicszentjakabi oklevéllel kapcsolatos diplomatikai problémák ellenére összességében semmilyen elem nem utal arra, hogy a kifejezés ne lett volna része az oklevél 1061-ben kiadott eredeti szövegének. A kifejezés ugyanakkor semmiképpen sem tekinthető a későbbi malomhely-fogalom előzményének, ha a malomhelyet úgy definiáljuk, mint korábbi malom helyét, hiszen itt egyszerűen az éppen a birtokon álló malom telkét jelenti.

A zselicszentjakabi alapítólevél után időben következő diploma, amely malomhelyet említ, a veszprémi püspökség I. László által 1082. április 29-én kiadott hamis birtokösszeírása. Az oklevél hamis voltára a kutatás már régen felhívta a figyelmet, s miután az utóbbi időben Karlinszky Balázs meggyőzően bizonyította, hogy az oklevél az 1320-as évtized közepére datálható, a diplomát a legkorábbi malomhely-említések között semmiképpen sem tarthatjuk számon.²⁸ E birtokösszeírás egyébiránt már a később rögzült *locus molendini* formát használja.²⁹ A malomhely *locusként* való első említése 1138-ból származik, s a dömösi prépostság

cum saltu lignorum et cum terra ad unum aratrum pertinente, quatuor mansiones servorum, locum molae cum piscina.” A vonatkozó szöveghely: uo. 173–174. Az itt közölt fordítás: *Kanyar József*: Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Történelmi olvasókönyv. 2. bőv. kiad. Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 1989. 35.

25 *Vajda T.*: Okleveles adatok Árpád-kori i. m. (19. jz.) 196.

26 „[XL.] In predio Karalka [...] habent terram ad tria aratra, preter prata et feneta et pascua peccorum communiter cum villa et congruum locum aptum ad molendinum.” – A pannonthalmi Szent-Benedek-Rend története. I–XII/B. Szerk. Erdélyi László–Sörös Pongrácz. Stephaneum, Bp., 1902–1916. (= PRT) I. 771–787. 185. sz. A vonatkozó rész itt: 781.

27 MNL-OL DL 40 059. Kiadása: *(Ifj.) Kubinyi Ferencz*: Árpádkori oklevelek 1095–1301 / Codex Diplomaticus Arpadianus. [Osterlamm], Pest, 1867. (Monumenta Hungariae Historica I.) 46–50. 58–60. sz.

28 *Karlinszky Péter Balázs*: A veszprémi káptalan a középkorban. A veszprémi székeskáptalan középkori birtokai. Doktori értekezés. PPKE, Piliscsaba, 2013. 17–24.

29 „In predio Betereg, quod aliter Soył nominatur, habet ecclesia terram ad IIII aratra, V servos, III aratores, IIII vinitores; IX iobagiones, III molendina et unum vacuum locum molendini, prata eciam atque silvam. [...] In villa Vaschul habet ecclesia terram ad IX aratra, vineas X, servos VIII, yobag primos II, hospites iobag VII, aratores IIII^{or}, molendina III et I locum molendini.” – MNL-OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 200 611. Kritikai kiadását és kritikáját ld.: DHA I. 228–242. 81. sz. A vonatkozó szöveghely uitt: 237–238. Ezen említések valamilyen okból hiányoznak Vajda Tamás korai malom- és malomhelygyűjtéséből: *Vajda T.*: Okleveles adatok Árpád-kori i. m. (19. jz.) 207.

páratlanul adatgazdag, II. Béla által elrendelt birtokösszeírásában maradt fenn. Eszerint *est enim ibi* [Uten faluban] *molendinum et dua loca molendina*.³⁰ Az oklevelet, bár eredeti formájában nem maradt fenn – szövege egy 1329. január 20-ai átírásból ismert –, a kutatás vitán felül hitelesnek tartja.³¹ Hasonlóan ehhez, hiteles oklevélnek fogadhatjuk el Adorján fia István 1158 körül kelt diplomáját, amelyben István testvére, Euzidinus és annak fiai halála után a garamszentbenedeki bencések számára adományozta Barátka és Szántó birtokát, egy, az utóbbi földön, a Kompa folyón található malomhellyel egyetemben.³² Semmi okunk nincs rá, hogy a dömösi oklevél és Adorján fia István végrendeletének tartalmi hitelességét megkérdőjelezzük, mégis a *locus molendini* terminus ezt követően még hosszú ideig nem jelenik meg újra az okleveles gyakorlatban, csak a 13. század elejétől tűnik fel újra.

1211-ben a tihanyi apátság összeírásában megint más formában találkozunk malom építésére alkalmas hely említésével. *Lustah* birtok határainak leírása az alábbi módon kezdődik: „A Bolotyn [Bolatin tó], amelyből kifolyik a Foc-nak nevezett folyó, e kifolyástól [a folyó] egészében az egyházé. [Innen a folyó] dél felé tart, elér Lustah faluig, majd megkerüli a szigetet, amely szintén teljesen az említett egyházé, és malom számára alkalmas helyet alakít ki”.³³ Eszerint a Fok folyó által kialakított

- 30 Szabó Dénes örlőhely formában fordítja a terminust: *Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza*. Akadémiai, Bp., 1954. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 85.) 44–45. Ugyanitt Uten település helyét nem sikerült azonosítani Szabónak. Az oklevél teljes magyar nyelvű közlése: Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. rész. 1000-tól 1526-ig. Szerk. Lederer Emma. Tankönyvkiadó, Bp., 1964. 184–193. A vonatkozó szakasz uitt: 192.
- 31 MNL-OL DF 238 281. Mérvadó kiadása: *Szabó Dénes: A dömösi prépostság adománylevele* (1138/1329). I–III. Magyar Nyelv 32. (1936) 54–57., 130–135., 203–206. Az oklevél kutatás-történetének vázlatos összegzésére ld.: *Thoroczkay Gábor: A dömösi prépostság története az alapítástól I. Károly uralkodásának végéig*. Fons 19. (2012) 414–417.
- 32 „Item aliam possessionem Zanto in vicinato adiacentem cum LXXII mansionibus hospitum, et terram ad XL aratra, cum fenetis et aliis pertinentiis suis, et locum molendini super fluvium Cumpa, qui transit ipsas possessiones.” – Az oklevél jobb kiadásai: *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*. I–IV. Ed. Ferdinandus Knauz–Gabriel Dreska. Ae. Horák–Argumentum–Esztergomi Primási Levéltár, Esztergom, 1874–1999. (= MES) I. 116. 89. sz., ill. *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. I. Ed. Richard Marsina. Academia Scientiarum Slovaca, Bratislava, 1970. 79–80. 82. sz., regesztája: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke / Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. I–II/4. Ed. Szentpétery Imre–Borsa Iván. Akadémiai–MOL, 1923–1987. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II.: Forráskiadványok 9., 13.) (= RA) I/1. 31. 90. sz. A végrendeletre és a birtokokra legutóbb ld.: *Keglevich Kristóf: A garamszentbenedeki apátság története az Árpád- és az Anjou-korban 1075–1403*. Toefl Bt., Szeged, 2012. (Capitulum 8.) 65–66., 178–179., 193. A Bars vármegyei Szántóra: *Győrffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Akadémiai, Bp., 1963–1998. (= ÁMTF) I. 420., 474.
- 33 „Est Bolotyn, de quo egreditur fluvius, qui vocatur Foc; et ab egressu totus est ecclesie. Tendit autem ad meridiem et venit ad villam Lustah, circuitque insulam, que tota est prefate ecclesie, facitque loca molendinis apta.” – PRT X. 502–517. 8. sz. A vonatkozó részlet uitt: 516. Az oklevél szövegének fordítását ld.: *Kovács Éva: A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. Doktori értekezés. Debreceni Egyetem BTK, Debrecen, 2013. 34–53. A vonatkozó passzus uitt: 52. (a fordítás Szentgyörgyi Rudolf munkája). Fok és környékének középkori malmaira ld. még: *Kiss Andrea: „Rivulus namque, qui dicitur Fuk, fluens de prefato lacu” – Fok, Sár, Foksár*. In: *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében*. Szerk. Andrásfalvy Bertalan–Vargyas Gábor.

szigeten malomépitésre alkalmas helyek voltak, amelyek egyéb földek mellett szintén a tihanyi bencéseket illették. A szövegből két dolog viszonylag világosnak tűnik; az egyik, hogy itt nem állt az összeírás idején malom (s arra sem utal semmi, hogy valaha állt volna). Jelen vizsgálat szempontjából azonban alighanem fontosabb a másik, miszerint nem tűnik úgy, hogy bármilyen jogi vonatkozással bírt ez esetben a kifejezés. A határleírás ezen, nyilván jól azonosítható pontja egyszerűen csak olyan földrajzi helyzetet jegyzett le, amely lehetővé tette malom kialakítását.

1214-ben II. András megerősítette Boleszló váci püspöknek a leleszi konvent részére tett korábbi adományait. Az adományok között volt számos birtok és haszonvétel, köztük két malomhely is.³⁴ Bár az oklevél a 12. században már feltűnt formát használja – azaz a malomhelyeket a *locus molendini* szókapcsolattal jelöli –, e diploma is hamis (a korai hamis említések kérdésére alább még kitérünk). Ezzel szemben a vasvári káptalan kétségkívül hiteles, 1217. évi birtokösszeírásában két helyütt is találkozunk a malomhely *locus molendini* formájú említésével.³⁵ Borsmonostor 1225. évi adománymegerősítésében Szomód (*Zumuld*) birtokon, a tatai apát majorsága mellett összeírtak egy malmot, egy Rögös nevezetű erdőt, valamint további malomhelyeket.³⁶ 1237-ben (majd 1239-ben újra) IV. Béla megerősítette az esztergomi érsekséget Ság birtoklásában, amelyhez tartozott egy, az Ipolyon álló malomhely.³⁷ Ezen oklevelek már a később általánossá váló *locus molendini* szókapcsolatot használják. Ez továbbra sem jelenti ugyanakkor, hogy

PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék–L'Harmattan, [Pécs]–Bp., 2009. 49–64. Lusta birtokra: uo. 53., 59., ill. Kovács É.: i. m. (33. jz.) 190–191.

- 34 „Iuxta villam [Mager etiam] Wodazow dedit duo territoria cum duobus locis molendinorum” – Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Ed. Georgius Fejér. Typ. Universitatis, Buda, 1829–1844. (= CD) III/1. 153–163. Az oklevél kritikájára és legutóbbi közlésére ld.: *Érszegi Géza: A leleszi monostor alapítóleveléről*, 1214. Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv 16. (2003) 13–28., a vonatkozó rész itt: 24. Az oklevél regesztáját ld. még: RA I/1. 96–97. 295. sz.
- 35 „Predium Megehid nomine cum duobus locis molendinorum [...]. Habet insuper duo loca molendinorum super aquam Raba et piscinam unam cum duabus vineis in exitu porte civitatis, iuxta viam, qua pergitur ad Sanctum Gothardum” – kiadása: Árpád-kori új okmánytár / Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. I–XII. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. Eggenberger, Pest–Bp., 1860–1874. (= ÁÚO) VI. 383–385. 234. sz. Legutóbbi kiadását ld.: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I–V. Hrsg. Hans Wagner–Irmtraut Lindeck-Pozza. Böhlau, Graz–Köln–Wien, 1955–2000. (Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung) (= UB) I. 72–74. 105. sz. Regesztája: RA I/1. 105–106. 322. sz., utóbb pedig: *Kóta Péter: Regeszták a vasvári káptalan levéltárának okleveleiről* (1130) 1212–1526. Vas Megyei Levéltár, [Szombathely], 1997. (Vas Megyei Levéltári Füzetek) 12–13. 3. sz. Ld. ehhez még: *Vajda T.: Okleveles adatok Árpád-kori i. m.* (19. jz.) 197., 209. (Gely birtokon nem malomhelyek voltak, hanem két malom állt.)
- 36 „Contulit eciam in Zumuld terram arabilem et tria aratra et pratium, quod situm est iuxta grangiam, quam predicti fratres construxerunt iuxta pomerium et molendinum quod positum est iuxta grangiam abbatis de Thata et alium locum molendini ibidem et silvam, que vocatur Rugus, et vineam in Stanch” – kiadása: UB I. 102–109. 143. sz., itt: 106. Ehhez ld. még: *Kiss Lajos: Középkori földrajzi nevek magyarázata*. Magyar Nyelv 86. (1990) 169. [Rögös].
- 37 „[...] terram Sag, ad Castrum Hunth pertinentem, que potest sufficere usui duorum aratrorum et dimidii, et locum molendini super aquam Ipul et fenetum” – kiadása: ÁÚO VII. 32–33. 20. sz., regesztája: RA I/2. 192. 627. sz. Ld. ehhez: ÁMTF III. 240–242.; *Vajda T.: Okleveles adatok*

ekkorra kizárólagossá vált e forma alkalmazása az okleveles gyakorlatban. 1229-ben a pannonhalmi apátság és a székesfehérvári káptalan közötti jól ismert tizedper során összeírták utóbbi intézmény birtokait. Az oklevél következetesen a „hely a malom számára” formát használja (*locus ad molendinum*), nem pedig „malomhely”-et.³⁸ 1231-ben Béla ifjabb király engedélyt adott arra, hogy Izsák ispán a Rábca folyón Mihályiban négy malmot építsen az arra adott négy helyen. Cserébe Izsáknak vállalnia kellett, hogy az általa és az idegenek által okozott károkat a jövőben megtéríti.³⁹ A diploma kiadója ez esetben sem a *locus molendini* szókapcsolattal jelöli az adomány ezen elemét, a malomhelyek úgy jelennek meg mint „helyek, amelyek malom állítására alkalmasak” (*loca facta ad opus molendinorum*). 1239-ben egy Dénes nádor által kiállított, különböző szatmári földek körüli vitát lezáró bizonyosságlevélben igen sajátos kifejezéssel találkozunk több esetben is, amely mintha ötvözni próbálta volna a már meg-megjelenő *locus molendini* terminust a korábbi *locus ad molendinum* terminussal.⁴⁰

A 13. század közepéig keletkezett oklevelekkel kapcsolatban összességében kijelenthetjük, hogy bár már többször feltűnik a *locus molendini* terminus, még nem válik általánossá. A vizsgált oklevelek arra engednek következtetni, hogy az 1061. évi zselicszentjakabi alapítólevélben szereplő malomhely-fogalom nem azonosítható a későbbi oklevelek magyarra hasonlóan fordított fogalmával, ahogyan például az 1211. évi tihanyi összeírás passzusa is inkább jelent malom építésére alkalmas földet, mint bármi egyebet. Az 1138. évi dömösi és az 1156. évi Adorján

Árpád-kori i. m. (19. jz.) 210. 1239-ben a birtok újbóli megerősítésére: ÁÚO VII. 66–67. 45. sz., regesztája: RA I/2. 199–200. 654. sz.

38 „Preterea ecclesia habet quandam terram, que vocatur Inka, circumquaque metatam, fenetum sufficientem, loca apta ad stagna et ad molendina, silvas satis, de quantitate certificari non potuimus, quia incolis caret. In villa Kulked XX mansiones, terram ad XII aratra, fenetum cum arundineto quasi XL iugera, stagnum in I loco, et locum ad molendinum, silvam quasi L iugera.” – MNL-OL DF 206 903., kiadása: ÁÚO VI. 466–477. 295. sz., ill. kihagyásokkal: PRT I. 694–696. 107. sz., regesztája: RA I/1. 145. 451. sz.

39 „de quibusdam molendinis in flumine, quod vulgo Rabucha nuncupatur, constitutis, in loco, qui dicitur Michal; nos considerantes dicti comitis Isac, et patris eiusdem merita, et fidelitatem, necnon servicia plurima, et digna etiam remuneratione maiori, dictorum ioubagionum querimoniam et contentionem nolimus exaudire; donacionem locorum factam ad opus molendinorum a felicitis recordacionis Henrico rege, patruo nostro ratam habuimus et firmam; ita, quod liceat dicto comiti et heredibus eius in perpetuum sine aliqua contradictione in quatuor locis molendina edificare; sed cum loca predicta in confinio regni Hungarie sint [!] sita; volumus ut omne dampnum quod propter hoc regno nostro contigerit; sive per hos[tes irruent]es regno Hungarie, sive per infideles de dicto regno fugientes, nobis resarcire teneatur dictus comes.” – MNL-OL DL 61 131. Helyenként igen pontatlan kiadása: CD III/2. 254–255., regesztája: RA I/2. 183. 597. sz.

40 „et si ipsam terram a Pousa et Laurencio recipere non possent, nichilominus darent Ponetho locum molendini cum loco curie apto ad statum molendini, de suo iure proprio [...] idem Mathias et N[icholaus] statuisset dixerunt et dedisse Poneto locum molendini cum loco curie apto ad molendinum in superiori parte insule Mathie et Nicholai in angulatione fluvii Zomus” – MNL-OL DF 252 590. Rossz minőségű kiadása: CD IV/1. 167–169., jobb kiadása: ÁÚO XI. 309–310. 217. sz., regesztája: Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke. Szerk. Szöcs Tibor. MOL, Bp., 2012. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II.: Forráskiadványok 51.) 75–76. 62. sz.

fia István-féle oklevél mindenképpen kivételnek tekinthető, de ez esetekben sem tudjuk, hogy a szókapcsolat ugyanazt a jelentést hordozza-e, mint a középkor későbbi időszakában.

Érdekes ezek után feltenni a kérdést: a 13. századi malomhely-említések esetében előfordul-e, hogy bizonyítható valamilyen korábbi malomépítmény megléte? Ez a bizonyítás régészeti források híján szintén csak az okleveles anyag vizsgálata révén lehetséges.⁴¹ Megnyugtató választ akkor kapunk kérdésünkre, ha ugyanazon helyen egy, a malomhelyről szóló oklevélnél korábbi diploma malmot említ, vagy pedig ha a malomhelyre vagy malom számára alkalmas helyre utaló oklevél korábbi malmot vagy malominfrastruktúrát (malomút, -csatorna, -gát stb.) említ.

Sem a fent felsorolt korai malomhely-említések, sem az általam ismert, malomhelyet említő Árpád-kori oklevelek között nincs olyan eset, amely egy malomhelyen korábban működő malom létét igazolná minden kétséget kizáróan. A fordítottjára találunk példákat: nemegyszer előfordul, hogy malomhelyeken később felépült malmokat említenek diplomák. Így például az 1217-ben még két malomhellyel rendelkező Megyehíd faluban 1237-ben már két malom működött.⁴² Arra is van példa az Árpád-korban, hogy hosszú ideig nem épül (vagy épül újjá) malomhelyen malom, s több, időben akár viszonylag nagy eltéréssel keletkezett oklevél is csak *locus molendiniként* hivatkozik az adott helyre. Ilyen például a Vas megyei Rum falu esete: 1250-ben egy oklevél ugyan már említ malomhelyet Rumban, de ez a diploma hamisnak bizonyult.⁴³ 1263-ban egy biztosan hiteles oklevélben Rum birtokba iktatása során ismét említik a malomhelyet,⁴⁴ majd 1274-ben, amikor az elnéptelenedett falut újfent eladományozza IV. László a már korábban is részletezett malomhelyekkel.⁴⁵ A korábbi malominfrastruktúra említésére egyetlen példát találtunk a vizsgált Árpád-kori anyagban: 1256-ban a pécsváradi konvent egyik első fennmaradt hiteleshelyi kiadványa *Janus* birtok határjárása során feljegyez

41 Középkori hazai malmok feltárásaira ld.: *Vajda Tamás*: Régészeti adatok középkori malmainkról. In: Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia. Szerk. G. Tóth Péter–Szabó Pál. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2010. 307–318.; *Uő*: Árpád- és Anjou-kori vízimalmaink tájalakító hatása. In: *Micae mediaevales II. Fialat történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. Péterfi Bence et al. ELTE BTK Történettudományok Doktori Iskola, Bp., 2012. (Történettudományok Doktori Iskola – Tanulmányok, konferenciák 3.) 59–75. Tolna megyére fókuszálva: *K. Németh A.*: i. m. (12. jz.) 142–144.

42 Hazai okmánytár / Codex diplomaticus patrius. I–VIII. Kiad. Ipolyi Arnold et al. Sauerwein, Győr–Bp., 1865–1891. (= HO) IV. 20–22. 7. sz. Megyehídra: *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. MTA, Bp., 1894. 775.

43 ÁÚO VII. 308–309. 215. sz., regesztája: RA I/2. 289. 934. sz. Az oklevél hamis voltára: *Karácsonyi János*: A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. A Történelmi Tár 1908 évi számában megjelent „pótlások...”-kal kiegészítve. Aetas, Szeged, 1988. (Aetas Könyvek 1.) 22. 105. sz. Átírja ezt a hamis oklevelet IV. László hamis 1272. évi oklevele: RA II/1. 147. 2189. sz., majd mindezeket szintén IV. László alighanem úgyszintén hamis 1278. évi diplomája: RA II/2–3. 214. 2881. sz.

44 MNL-OL DL 47 722., kiadásai: ÁÚO VIII. 85–86. 58. sz.; UB I. 287–288. 424. sz.

45 MNL-OL DL 49 548., kiadásai: ÁÚO IX. 60–62. 36. sz.; UB II. 57–58. 79. sz.

egy régi malomhelyet (*vetus locus molendini*).⁴⁶ A későbbi okleveles gyakorlat alapján, ha nem is bizonyosan, de arra gondolhatunk, hogy a régi (*vetus, antiquus*) malomhely említése általában valóban egy korábbi malom léteire utal. Még egy oklevelet említünk itt: Koksó (*Koxo*) birtok 1262. évi határjárása során az egyik megállapított határpont egy érintett malomhely mellett egy törött malomkő volt.⁴⁷ Nem valószínű, hogy véletlenül volt az elhasznált malomkő éppen egy malomhely tözsomszédságában. Nem egyedi eset, hogy hasonló tárgyakat használtak határjelölésre.⁴⁸ Ugyanakkor ezen oklevél sem hiteles, először Karácsonyi János mutatott rá, hogy késő középkori hamisítványról van szó.⁴⁹

A korai malomhely-említések néhány megfontolásra érdemes szempontot vetettek fel. A vonatkozó diplomák közül igen sokról tudjuk, hogy az őket tartalmazó oklevél hamis. Ezekben az esetekben sokszor számos érv hozható fel egy-egy oklevél hamis volta mellett, ugyanakkor egy-egy megkérdőjelezhető hitelességű oklevél esetében a malomhelyre vonatkozó terminológia is megfontolásra érdemes szempont lehet. Az 1200-as évek középső harmadát megelőzően alig-alig jelenik meg a később általánossá váló *locus molendini* terminus. Ezeket az eseteket tehát fokozottabban érdemes mérlegelni. Ha más elemek is gyanússá teszik az adott diplomát, a szokatlan terminológia is érv lehet annak hamissága mellett. Ilyen például egy 1216. évi, Tomaj (*Tumoy*) birtok eladományozását rögzítő, s a birtokon egyke-rekű malomhelyet említő királyi diploma. Szentpétery Imre az oklevelet annak szerkezete s a birtokviszonyok miatt gyanúsnak tételezte fel, e tartalmi elem pedig újabb érv lehet annak hamis volta mellett.⁵⁰ Ez persze, mint arra fent kitértünk, nem jelenti azt, hogy ha ezzel a formával találkozunk a 13. század első harmada elé keltezhető oklevelekben, az biztosan hamis vagy interpolált lenne. Hogy miért kerülhetett be több késő középkorban hamisított oklevélbe malomhely említése, arra még alább visszatérünk.

46 MNL-OL DL 78 961., 1256. szeptember 10-e előtt. Kiadása: A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. I–XII. Szerk. Nagy Iván et al. Magyar Történelmi Társulat, Pest–Bp., 1871–1931. I. 9–10. 12. sz., regesztája: *Kőfalvi Tamás*: A pécsváradai konvent hiteleshelyi oklevelei. In: Capitulum I. Tanulmányok a középkori magyar egyház történetéből. Szerk. Koszta László. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1998. 151–152. 2. sz., ill. *Kőfalvi Tamás*: A pécsváradai konvent hiteleshelyi oklevéltára, 1254–1526. [SZTE], Szeged, 2006. (= Pécsv. oklt.) 55–56. 2. sz.

47 „et a parte septemtrionali possessionis ecclesie antedictae et in eodem fluvio cu[r]rendo] pervenit ad locum molendini magistri Magii, et ibi exit de fluvio, et penes eundem fluvium a parte meridionali est una meta terrea, in qua meta pro signo est fracta pars lapis [!] molaris, qua separat a possessione Koxo Martini filii Magii, et a possessione Koxo Benedicti filii Corneli [...]” – MNL-OL DL 84 029., kiadása: ÁÚO VIII. 37–41. 26. sz.

48 Kora újkori, malomkővel jelölt határra ld.: *Takács Lajos*: Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon. Akadémiai, Bp., 1987. 102.

49 *Karácsonyi J.*: i. m. (43. jz.) 26. 122. sz. *Vajda T.*: Okleveles adatok Árpád-kori i. m. (19. jz.) 213. az oklevelet hitelesnek, Győrffy György 14. századi hamisítványának tartja: ÁMTF I. 113.

50 „Sed compulsus Pete filius Leustah ob timorem suae possessionis quia Ochz similiter fuit adversarius, emit xl marcis argenti partem, quae in Tumoy Zaladiensi Tibam praenominatum continebat et locum unius molendini et decem libertinos [...] necnon V vineas sitas in Wyta.” – MNL-OL DL 91 101., 1216., jobbik kiadása: HO VI. 11–12. 8. sz., regesztája: RA I/1. 102. 310. sz. A birtokviszonyokhoz (1217): MES I. 214–215. 220. sz.

Szintén érdemes lehet megjegyezni a malomhelyekre utaló Árpád-kori oklevelekkel kapcsolatban, hogy alig van olyan eset, ahol akár csak feltételezhetünk valamilyen malomelőzményt. Ez a körülmény, valamint az, hogy bár a 12. századi oklevelekben csak ritkán található bármiféle malmokra vonatkozó adat, ezek közül több mégis malomhelyre történő utalás, egyértelműen gyengíti a feltételezést, hogy bármikor a 13. század közepét megelőzően a malomhely valóban olyan *locust* jelentett, ahol korábban már állt malom. A tanulmány második felében arra igyekszünk választ találni, hogy ha az Árpád-korra nézve nehezen is bizonyítható a malomhely- említések esetében valamilyen malomelőzmény, ugyanez igaz-e a későbbi középkorra nézve.

Terminológiai egység – jelentésbeli egység?

A malomhelyek megnevezésére vonatkozó terminológia az Árpád-kor végére egységessé válik. Ezt követően a kérdés az, hogy a magyar középkor második felében a *locus molendini* szókapcsolat általánossá válása a diplomákban tartalmi egységessé is jelent-e vagy sem. A következőkben a főként a kiadott, de ebből a szempontból szisztematikusan nem vizsgált 14–16. századi okleveles anyag alapján kirajzolódó főbb jelentéscsoportokat tekintjük át.

Az első nagyobb, magától értetődő jelentéscsoportban a *locus molendini* szókapcsolat alatt olyan helyet érthetünk, ahol korábban már állt malom vagy valamilyen malomkezdemény. Mint fent rámutattunk, az Árpád-kor esetében e terminus hasonló jelentését nem, vagy csak részben tudtuk igazolni, de ez nem jelenti azt, hogy a 14–16. században ne jelentkezne e nagyobb jelentéscsoport a diplomákban. A vizsgált diplomák között három alapvető változatot találunk. Egyfelől találkozunk olyan oklevelekkel, amelyek elhagyott malomhelyet említenek,⁵¹ ezen ese-

51 Pl.: „deinde in meatu seu cursu ipsius putei venit ad fluvium Ipul, et descendit in ipsum fluvium ex inferiori parte molendini predicti comitis Michaelis et filiorum suorum et deinde sursum in eodem fluvio Ipul eundo venit ad locum antiqui molendini, abhinc vadit ad locum molendini Mark filii Johannis prenotati” – MNL-OL DL 1617. (1) és 66 685. (2), 1301. május 18. (átírások, 1373., ill. 1420.), kiadásai: Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. Szerk. Nagy Imre–Tasnádi Nagy Gyula. MTA, Bp., 1878–1920. (= AO) I. 10–13. 8. sz. (1); *Kellemesi Melczer István*: Okmányok a kellemesi Melczer család levéltárából. XIII., XIV., XV. század. Bp., 1890. 9–12. 7. sz. (2), regesztája: Anjou-kori oklevéltár. I–XV., XVII., XIX–XXI., XXIII–XXXI., XXXIV., XXXVIII. Főszerk. Kristó Gyula–Almási Tibor. JATE–Csongrád Megyei Levéltár, Szeged–Bp., 1990–2014. (= Aoklt) I. 59–60. 43. sz.; „Et de illa transitur penes quoddam stagnum lateris a parte orientali adiacentis usque ad locum cuiusdam molendini antiqui, ab hinc transit in decursu aque ipsius molendinarii et attingit terram Pustawzud alio nomine Agagzug vocatam.” – MNL-OL DL 77 809., 1381. január 20., kiadása: A zichi és vásonekeői gróf Zichy i. m. (46. jz.) IV. 178–185. 153. sz.; „ab occidente est una terra, que dicitur Kisvar et ibi est unus locus molendini desolatus et est molendinum idem Iohannis sartoris et Georgi et Egidi filii Pauli Ianka, sic quod idem molendinum vendiderat avus uxoris Georgi, qui vocabatur Iacobus, vinea tamen pertinebat ad ecclesiam de Beel.” – MNL-OL DF 207 754., 1433. május 18., kiadása: http://monasterium.net/mom/HU-PBFL/PannHOSB/1433_V_18/charter (utolsó letöltés: 2015. június 17.); „Ea propter quendam locum molendini nostri episcopatus Varadiensis deser-

tekben valószínűsíthető, hogy a malomhely elhagyott volta az éppen nem használt korábbi malomra utal. Néhány oklevélre kitérünk itt, mert rámutatnak, hogy az „elpusztult malom” és a „malomhely” sem feltétlenül jelenti ugyanazt a késő középkorban. 1358. május 9-én Nagy Lajos király a kékesi pálosoknak különböző adományokat tett. Az adományban szerepel egy, a Kékes-patakon álló elhagyott és romos malom, valamint egy másik malomhely; a diploma tehát megkülönbözteti e két fogalmat.⁵² Nem malomhelyet, hanem elpusztult malmot említ számos további diploma, de olyan esetet is ismerünk, amikor egy kétkerekű malom egyik, nem működő kerekére utal a malom pusztá voltára.⁵³ Részben hasonlóak lehetnek ezen esetekhez azon diplomák, amelyek régi malomhelyet említenek.⁵⁴

Olyan esetek is ismertek, amikor bár az oklevél nem utal korábbi használatra, a malomhely neve mégis korábban működő építményt valószínűsít. Malmokat az oklevelek gyakran neveznek valamilyen konkrét néven,⁵⁵ a leggyakrabban a ma-

tum cuius sicut et nos ita et predecessores nostri utilitatis modici fructus perceperunt, qualicumque causa ad presens desertum et penitus desolatum in fluvio Kyskeres supra opidum nostrum Pyspeky vocatum in campestri videlicet loco et intra terminos eiusdem habitum cum omnibus suis utilitatibus et pertinentiis ac emolumentis rite et legitime ad idem ab olim pertinentibus et spectantibus.” – MNL-OL DL 16 570., 1467. augusztus 15. Utóbbihoz ld. még: *F. Romhányi Beatrix*: „A lelkiek a földiek nélkül nem tarthatók fenn...” – pálos gazdálkodás a középkorban. Gondolat, Bp., 2010. 82.

52 „ad supplicationem et instantiam fratrum heremitarum de eadem inclinati, quoddam molendinum nostrum quodammodo patiens ruinam et desolatum, in rivulo Kekyspataka vocato, in territorio ville nostre regalis Zenthendre vocate habitum, et locum alterius molendini in eodem rivulo supra predictum molendinum existentem, ab omni iurisdictione et potestate castri Wyssegradiensis et castellanorum eiusdem prorsus et per omnia excepta et exempta, cum omnibus ipsorum utilitatibus et pertinentiis universis, auctoritate regalis excellentie eidem ecclesie sancti regis Ladislai et fratribus heremitis in ea deo famulantibus, elemosinalem et dotatitiam provisionem facientes, duximus concedenda, imo damus et conferimus pleno iure perpetuo et irrevocabiliter possidenda tenenda pariter et habenda.” – MNL-OL DL 7121., 1358. március 9., kiadása: AO VII. 70–71. 40. sz. Ehhez ld. még: *F. Romhányi B.*: i. m. (51. jz.) 75.

53 Pl.: MNL-OL DL 43 038., kiadása: Zala vármegye története. Oklevéltár. II. Szerk. Nagy Imre–Véghely Dezső–Nagy Gyula. Zala Vármegye, Bp., 1890. 368–371. 153. sz.; MNL-OL DL 262 183., kiadása: ZsO VI. 397–400. 1465. sz., ill. *C. Tóth Norbert*: A leleszi konvent országos levéltárában lévő Acta anni sorozatának oklevelei. I. 1387–1399. (Pótlás a Zsigmondkori oklevéltár I. kötetéhez). A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 47. (2005) 326–327. 279. sz. Ld. még *Holub J.*: i. m. (7. jz.) 49.: 30. jz. Utóbbira: MNL-OL DF 220 290., kiadása: ZsO I. 677–679. 6095. sz.

54 Pl.: „item locum molendini antiquum in fluvio Sittwa existentem” – MNL-OL DL 58 445. (másik átírása: 58 512.), 1313. december 20., kiadása: CD VIII/1. 530–531. 260. sz., regesztája: AOKlt III. 288. 642. sz.; „[...] prope locum antiqui molendini, qui Machohide dicitur [...]” – MNL-OL DL 86 774., 1388. szeptember 9. (1733-as átírás), kiadása: CD X/1. 444–446. 250. sz., regesztája: ZsO I. 73. 730. sz., ill. „[...] Gregorius de dicta Bethlen pater eiusdem exponentis in quodam antiquo loco molendini super fluvio Zamos intra metas predictae possessionis Bethlen in comitatu Zolnok inferiori existente decurrente unacum dicto Nicolai Bethleni fratre suo in communi habito molendinum aedificari habuisset, et iam in magna sui parte etiam aedificari fecisset” – MNL-OL DL 27 788., 1505. december 19.

55 A malmok neveire ld.: *Christian Zscheschang*: Zur Benennung von Mühlen im Mittelalter. In: Wassermühlen und Wassernutzung im mittelalterlichen Ostmitteleuropa. Hrsg. Martina Maříko-

lom tulajdonosáról nevezik el az építményt. Néhány esetben még malomhelyeknek is ismerjük az elnevezését. Így például 1335-ben Nagymihály birtok felosztása során részletesen rendelkezik egy oklevél a malmokról és malomhelyekről, külön kitérve arra, mely malomhelyen állt épület, illetve melyik malomhelynek mi volt a neve. Több malomhelyet valakinek a *molnájaként* írtak össze, ez utalhat korábbi működő malomra, annál is inkább, mert olyan esettel is találkozunk, amikor a malomhelyet ugyanezen formában, valakinek a *molnahelyeként* jegyezték fel.⁵⁶ Ha ez utóbbi eset nem is ismert nagyobb számban, a régi, elhagyott vagy éppen leromlott malomhelyet említő oklevelek száma viszonylag magas. Az Árpád-kor okleveles

vá–Christian Zschieschang. Steiner, Stuttgart, 2015. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 50.) 193–232.

- 56 „dicti filii Jakow ipsam dividere et prefati filii Andree partem pro se eligere facultatem haberent de eadem. Item sepedicti filii Jakow molendina edificiiis decorata et loca molendinorum ipsis edificiis destituta in terra iam dicte possessionis Nagmyhali constructa et existentia similiter in duas partes divisissent tali modo, quod molendinum prope dictam platheam Thothmyhali cum alio molendino retro eandem ecclesiam Beate Virginis constructa et super dicto fluvio Laburch situata ac unus locus molendini sub castro Giuke videlicet in porcione sepedictorum filiorum Andree simili modo super prefato fluvio Laburch existens cessissent prefatis filiis Jakow. Item duo molendina quorum unum in fine cuiusdam platee dicte ville Nagmyhali Zyna vocate a plaga septentrionali situatum et reliquum iuxta dictam villam Petrouch super prefato fluvio Laburch adiacere dignoscerentur simulcum uno loco molendini prope terram Gulahaza in eodem fluvio Laburch existenti devoluta extitissent preallegatis filiis Andree et ipsorum heredibus iure perputuo et irrevocabiliter possidenda tenenda pariter et habenda. Item locus molendini vulgo Zumbathmolnahely nuncupatus in dicta superiori villa Stara habitis prescriptis filiis Jakow et locus molendini Pantaleonmolnahely dictus in eadem villa Stara a parte inferiori adiacens pro memoratis filiis Andree et ipsorum heredibus cessissent perhempnaliter possidenda. Preterea dicti filii Andree et filii Jakow sicut per eosdem regios et nostros homines nobis innotuit consensu ultraneo et voluntate prohibi talem inter se in facto dictorum molendinorum fecissent ordinacionem, quod unicuique prefatorum molendinorum tantam terram in quantitate pro curriis eisdem molendinis aptam et congruentem attribuerent et attribuissent quantam ad longitudinem ac latitudinem in circuitu eorumdem molendinorum ad quindecim amplexus regales se extendi posset et valeret” – MNL-OL DL 85 232., 1335. november 26., néhol hibás kiadása: AO III. 220–229. 156. sz., jobb kiadása: A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. I. 1234–1396. Kiad. Nagy Gyula. Bp., 1887. 91–101. 66. sz., regesztája: AOklt XIX. 327–329. 726. sz.; „necnon KysTehnad in eodem comitatu de Zemlyen existentes cum omnibus eorum utilitatibus preter silvam cum uno fundo molendini Chobokmolnahelyi vocato super fluvio Torna situato cessissent predicto magistro Nicolao filio Boxa et filiis Franchyk [...]” – MNL-OL 40 566., 1329., kiadása: CD VIII/2. 261–265. 361. sz., kevesebb hibával, de kihagyásokkal: AO II. 452–455. 396. sz., regesztája: AOklt XIII. 404–406. 679. sz. Ezzel ellentétes gyakorlatra: „in exitu eiusdem possessionis lutas circa paludem est meta terrea. Item ab eadem meta per quasdam arbores salicis recte ad fluvium magnum, ad locum cuiusdam molendini Myske molna vocatum [...] a parte possessionis lutas eisdem nobilibus de lutas, qui quidem fluvius usque ad viam protenditur ad quendam transitum in loco molendini Conthmolna dicti” – MNL-OL DF 200 928 és 200 929., 1354. november 6., kiadása: AO VI. 244–249. 160. sz., regesztái: *Kumorovitz L. Bernát*: Veszprémi regeszták (1301–1387). Akadémiai, Bp., 1953. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II.: Forráskiadványok 2.) (= Veszpr. reg.) 185–186. 462. sz.; AOklt XXXVIII. 337–339. 462. sz., ill. Documenta Artis Paulinorum. A magyar rendtartomány monostorai. I. MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, Bp., 1975. (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportjának forráskiadványai 10.) 182–183.

anyagában nem találkozunk ezzel a formulával, de a 14. század elejétől – pontosan 1301-től – rendre fel-feltűnnek e terminusok a diplomákban.⁵⁷

A korábbi malmokra utaló diplomák mellett olyan eseteket is találunk, amikor nemcsak valamilyen korábbi malomról esik szó, hanem az építmény az oklevél keltének idején is állt, de a diploma kiadói valamilyen okból érdekesnek vélték rögzíteni, hogy az eladott, elzálogosított vagy éppen összeírt birtokon malomhely állt, rajta malommal, s minden egyéb ahhoz szükséges infrastrukturális elemmel. Például amikor 1333-ban az egri káptalan előtt Forrói Jakab fia János Fancsal (*Fonchol*) nevű birtokát nővérének és sógorának, Elekesfi Pócs szokolyi várnagynak ajándékozta, a diploma megemlíti egy, a Hernádon álló malomhelyet, egy épületet a malom számára, valamint három malomkerekét malomkövel.⁵⁸ Az oklevél alapján úgy tűnik, a malom a birtokadományozás idején nem működött, függetlenül attól, hogy az infrastruktúra legfontosabb elemei rendelkezésre álltak. Hasonló esetet rögzít a jászói konvent egy valamivel későbbi oklevele: 1352. március 12-én, amikor a Kinizsi család tagjai megosztottak egyéb földek mellett Gergelytelke (a mai Nagykinizs) birtokon, azon nemcsak a molnár házát építették már korábban fel, de a malom építéséhez szükséges fát is odahordták a malomhelyre.⁵⁹

A szinte teljes malominfrastruktúrára utaló diplomák mellett a 14–16. században gyakran találkozunk a malomhelyek kapcsán olyan terepi elem említésével, amely valamilyen korábbi malomépitésre vagy annak megkezdésére utal. Ezen esetekben, ha biztosra nem is vehetjük, hogy ott valaha malmok működtek, egy részük talán használatban lehetett a megelőző időszakban. Ezen oklevelek igen változatos malomkészültségről tanúskodnak. Bizonyos esetekben alig egy-egy tereptárgy vagy épületmaradvány utal korábbi építményre. Ilyen az Abaúj vármegyei Koksó birtok fent idézett, 1262. évi hamis, de bizonyosan még középkori (14–15. századi) határjárását rögzítő oklevele.⁶⁰ Ebben az egyetlen elem, amely korábbi malom léteire utal, egy, a malomhely mellett található malomkö volt, amelyet határmegjelölésre használtak. A malomkövek beépítése már az egyik utolsó munkálatot jelentette, ennek megfelelően ez esetben könnyen elképzelhető, hogy valóban korábban működő malomra utal az oklevél.

57 „et deinde sursum in eodem fluvio Ipul eundo venit ad locum antiqui molendini [...]” – MNL-OL DL 1617. (átírás 1373-ból), kiadása: AO I. 10–13. 8. sz., ill. *Melczer I.*: i. m. (51. jz.) 9–12. 7. sz. (egy későbbi átírása alapján: MNL-OL DL 66 685.), regesztája: AOKI I. 59–60. 43. sz.

58 „[...] quendam possessionem suam Fonchol vocatam in comitatu Abawyuariensi existentem inter possessiones Bakta Popy Fay Deuecher Toka et inter eandem possessionem Forrow adiacentem et eisdem undique [...] vicinantem simul cum uno loco molendini sui in quo edificium ad ipsum molendinum aptum et tres rothe lapides molares [...] situari possunt seu edificari, super fluvio Hornadyze a plaga occidentali scilicet a parte dicte ville Forow adiacente cum omnibus utilitatibus et pertinenciis suis ac sub eisdem metis antiquis et limitacionibus quibus ipsam sui predecessores et [...] [poss]idisset, dedisset, donasset et contulisset” – MNL-OL DL 2798., 1333., kiadása: AO III. 55–57. 43. sz., regesztája AOKI XVII. 237. 534. sz.

59 „locus vero molendini in corpore fluvii Harnad existens Michaeli filio Petri cum sepefatis fratribus cum curia et domo molendinatoris ita videlicet [quod] in propriis lignis dictum molendinum constituere tenerentur” – MNL-OL DL 43 182., 1352. március 12., kiadása: AO V. 558–559. 345. sz.

60 MNL-OL DL 84 029., kiadása: ÁÚO VIII. 37–41. 26. sz. Vö. fent 47. jz.

Malmok építésekor a legelső lépés a földmunkák elvégzése volt. Ennek fontosabb két eleme – amennyiben szükséges volt – egyrészt a malomcsatornák kialakítása, másrészt a malomhoz tartozó duzzasztások – malomgátak – létesítése volt. A malomhelyek kapcsán számos oklevél utal hasonló földmunkák korábbi elvégzésére. Egy 1329. október 6-án Tamás erdélyi vajda által kiadott, Sajóudvarhely (Șieu-Odorhei, Románia) és Szamoskócs (Cociu, Románia) birtokok feletti perben hozott megegyezést rögzítő oklevél külön rendelkezik egy, a Sajó folyón álló malomhelyről, amelyet a diploma szerint az alperes alakított ki.⁶¹ A Gelet fiai által kialakított malomhely egykori malomként való működésére semmi sem utal, de bizonyosan történtek földmunkák annak érdekében, hogy ott malom épülhessen.

Néhány oklevélben pontosabban is feljegyezték, milyen földmunkák történtek a diploma kiadását megelőzően. 1322-ben I. Károly király Ákos nembeli Mihály fia Mikcs szolgálatai meghálálásaképpen (Sáros)patakon egy malomhelyet adományozott a Bodrog folyó mellett. A diploma szerint a malomhelyhez tartozott egy gát és egy út is, épületről ugyanakkor nem ír az oklevél.⁶² 1389-ben, amikor a (bihar)jugrai nemesek a váradi káptalan előtt egy, a Körös folyón álló malom építésére alkalmas hely átengedésében egyeztek meg, az oklevél az említett hellyel kapcsolatban külön kiemelte, hogy annak már volt malomcsatornája.⁶³ Hasonlóról van tudomásunk 1406-ból, amikor egy Ugocsa megyei birtok határmegosztása során egy malomhelyet, s a hozzá tartozó, már elkészült malomgátat említ egy, a leleszi konvent által kiadott diploma.⁶⁴ Egy 1466. április 14-én kiadott, Görgő (*Gargow*, Spišský Hrhov,

61 „[...] Wduorhel et Koch possessiones predictas quovis modo ab ipsis filiis Geleth alienatas eisdem filiis Gyeleth pure et simpliciter resignavit in filios filiorum suorum perpetuo et irrevocabiliter possidendas cum omnibus utilitatibus et pertinentiis earundem, nullum ius et dominium preter unum locum molendini in fluvio Sayo in territorio possessionis Wduorhel predictae existentem, excepto loco molendini, quod idem filii Geleth sibi fecerint construi, sibi dictus Andreas in eisdem possessionibus reservando” – MNL-OL DL 73 640., 1329. október 6., kiadása: *Teleki József: A Hunyadiak kora Magyarországon. I–III., V., VI/1., X–XII. Emich, Pest, 1852–1863. X. 42–43. 23. sz., regesztái: AOKlt XIII. 326–327. 546. sz., ill. Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. II. 1301–1339. Szerk. Jakó Zsigmond. Akadémiai, Bp., 2004. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II.: Forráskiadványok 40.) 247. 664. sz.*

62 „Volentes eiusdem magistri Mykch serviciis graciosis et meritoriis fidelitatibus iuxta petitionis et instancie sue votum regio occurrere cum favore locum molendini super fluvium Budrugh in terra ville Pathak de comitatu Zemleyn cum clausura via et aliis utilitatibus suis universis damus, donamus, tradimus et contulimus predicto magistro Mykch [...]” – MNL-OL DL 40 414., regesztája: AOKlt VI. 265. 720. sz.

63 „[...] firmitatem vinculum quendam locum pro molendino aptum cum canali in superficie possessionis ipsorum Wgralregd vocate in fluvio Crisii ex opposito molendini eorum a parte possessionis eiusdem Ladislai Peterd predictae existentem pro fabrica molendini eidem Ladislao filio Jacovi dedissent donassent et contulissent immo dederunt donaverunt et contulerunt” – MNL-OL DL 7521., 1389. augusztus 29. (átírás 1428-ból), regesztája: ZsO I. 141. 1137. sz. Ehhez ld.: *Jankovich B. D.: i. m. (8. jz.) 337.*

64 „intra metas dicte possessionis eorum Eghazasgesen super fluvio Zerethwa aut predicto ryvulo Holknecheche locum molendini, ubi unus finis clausure ipsius molendini ad metas ipsorum Nicolai et Ladislai filii sui protendi posset et deberet et sine eo ipsum molendinum construi et edificari requiret, ibi et in tali loco iidem Albertus et filii Ewdyn molendinum construi et edificari faci-

Szlovákia) birtok csereügyletét szentesítő, a szepesi káptalan által kiadott oklevél pedig malomcsatornával rendelkező malomhelyet rögzít.⁶⁵

Előfordul olyan eset is, amikor egy-egy folyót vagy patakat egészen új mederbe tereltek, hogy adott birtokon malmot lehessen létesíteni. A (Hernád)kak birtok körüli, *Morichzewge* nevezetű, a gombaszögi pálosokhoz tartozó erdőt 1476-ban a szerzetesek elcserélték egy másik birtoktestre. A pálosok az elidegenített birtokon több malomhelyet is létesítettek. Valószínűsíthetően sosem állt itt korábban malom, de jelentős előkészületek történhettek, mert a Hernádot új mederbe terelték az építeni kívánt malmok táplálására.⁶⁶ Szintén földmunkák létre utal egy, a somogyi konvent által kiadott diploma, amely (Szőke)dencs birtok felosztása során, számos egyéb birtokrész mellett említ egy malomhelyet, s hozzá tartozó halastavat.⁶⁷ Halastó és malom együttes megjelenése szokványos a középkorban. A malomgátak mögött felduzzasztott vizeket kézenfekvő volt halastóként hasznosítani.⁶⁸

Megint másik jelentéstípusát képviselik a *locus molendini* szókapcsolatnak azok az említések, amelyekben konkrét korábbi építkezésre ugyan nem találunk utalást, viszont a rögzített jogügylet meghatározott számú kerékkel rendelkező malom helyével kapcsolatos. Tomaj birtok fent hivatkozott, alighanem hamis 1216. évi oklevele egyikerekű malomhelyet említ. Bár előbbi oklevél eredeti volta kétséges, mégis ismerünk már az Árpád-korból olyan diplomát, amely meghatározott kerékszámú malomhelyet rögzít. 1263-ban Vág birtok felosztása során bizonyos János két malmot és egy kapcsolódó egyikerekű malomhelyet kap.⁶⁹ A Lesence folyón ugyanígy egyikerekű malomhelyet említ egy, a zalai konvent által 1412-ben kiadott diploma.⁷⁰ 1469. július 8-ai oklevelében a pécsváradi konvent

endi haberent facultatem contradictione ipsorum Nicolai et Ladislai filii sui in eo, quod finis clausure huiusmodi molendini ad metas eorum protenderetur, obviare eisdemque molendino in eodem portione de regni consuetudine vendicare non valentibus.” – MNL-OL DF 275 823., 1406. július 15., regesztája e szakasz kiadásával: ZsO II/1. 607. 4875. sz.

65 „[...] modo simili tradiderunt, contulerunt assignarunt antelato Nicolao filio Benedicti terram ipsorum cum loco molendini super possessionem Gargow in valle post quam vadit ductus aque seu fossatum ad molendinum cum cunctis utilitatibus et pertinentiis [...]” – MNL-OL DL 63 858., 1466. április 14.

66 „Primo praefati frater Jacobus vicarius et conventus dicti claustrum Beatae Mariae virginis quandam totalem sylvam antefati claustrum Morichzewge vocatam in comitatu Zempleniensi circa metas possessionis Kak peadictae adiacentem, quam ab orientali antiquo meatu fluvii Hernad, ab occidentali vero partibus modernus meatu dicti fluvii Hernad circumiacerem, simulcum locis molendinorum super eidem meatibus existentem aliisque universis utilitatibus eiusdem silvae pro” – MNL-OL DL 16 955., 1476. július 4.

67 MNL-OL DF 230 033., kb. 1415–1416., regesztája: ZsO V. 384–389. 1383. sz.

68 Ld.: *Degré A.*: i. m. (5. jz.) passim; *K. Németh A.*: i. m. (12. jz.) passim.

69 „Item in porcione Johannis filii Lothardi et sociorum suorum sunt suo molendina, in tercia vero porcione est locus unius molendini sed si qua parcium sine dampno alterius partis construere molendinum voluerit, liberam construendi habebit facultatem” – MNL-OL DL 98 120., 1263. január 20. (átírás 1326-ból), kiadása: *Nagy Imre*: Sopron vármegye története. Oklevéltár. I. (1156–1411). Litfass, Sopron, 1889. 26–27. 17. sz.

70 „in eadem possessione Terek in fine eiusdem ville a plaga [occident]ali habiturum, cum viginti quatuor iugeribus terrarum arabillum ac quatuor falcastrorum feni necnon loco unius molendini

egy három- vagy négykerekű malomhelyet iktatott Gyűrűs (ma Felsőszentmárton határában) birtokon a Belvize patakon új tulajdonosai, Porkoláb Bálint, Kezephchalai Pál, valamint utóbbi fiai, István és Bereck tulajdonába.⁷¹ Egy 1511. évi diploma pedig egy *Zekemolna* nevezetű kétkerekű elhagyott malomhelyet rögzít.⁷² Nyilvánvalóan valamilyen oka van annak, hogy nem egyszerűen malomhelyről írnak e diplomák. A legvalószínűbb, hogy azért írnak az oklevelekben két- vagy éppen háromkerekű malomhelyről, mert a megelőző és elpusztult malom ennyi kerékkel működött. Például az utolsó felsorolt esetben ezt a feltételezést erősíti a malomhely neve, amely korábbi működő malomra utal, miként arról már szó esett. Az is elképzelhető ugyanakkor, hogy bizonyos esetekben a kerékszámok rögzítését azért vélték szükségesnek, mert a helyben lévő infrastruktúra ennyi malomkerék beállítását tette lehetővé jelentősebb földmunkák vagy más építkezés (malomcsatorna, malomépület stb.) nélkül.

Találunk olyan malomhelyet említő középkori oklevelet, nem is egyet, amely bár semmilyen formában nem utal arra, hogy valamilyen épület állna, esetleg korábban földmunka történt volna, nem malomépitésről rendelkezik, hanem újjáépítésről.⁷³

Egy oklevélcsoportra utalunk itt még külön. Nem egy esetről tudunk, ahol egy diploma meghatározza, hogy adott malomhely milyen malom építésére lehet alkalmas vagy milyen malom működött ott korábban. Anélkül, hogy részletesebben belemennénk az egyes malomtípusokba s azok szerkezeti sajátosságaiba, az oklevéles anyag és Verbőci szokásjogi összefoglalója két alapvetően eltérő típusra utal, az alul- és a felülcsapós malmokra. Ezek eltérő hidrológiai sajátossággal rendelkező vízfolyásokhoz kapcsolódtak. Néhány oklevél, bár nem utal semmilyen formában korábbi malomra, meghatározza, hogy adott malomhely alul- vagy felülcsapós. Ez két dolgot jelenthet, vagy azt, hogy a domborzati és vízrajzi viszonyok miatt csak az egyik malomtípus kialakítására volt adott helyen lehetőség, vagy arra is utalhatnak e diplomák, hogy a korábbi malom milyen típust képviselt.⁷⁴ Előbbi

in fluvio Lesenche existentis aliisque utilitatibus ad easdem spectantibus, prefatis nobili domine Elena vocate et ipsum filio Pauli ipsorumque heredibus universis, perpetuo et irrevocabiliter in filios filiorum ipsorum possidere tenere semper et habere dedisset, tradidisset et contulisset” – MNL-OL DL 67 620., 1412. április 17. (átírása: 1521-ből: DF 261 682.), kiadása: Zala vármegye története. Oklevéltár i. m. (53. jz.) II. 374–376. 158. sz., regesztája: ZsO III. 485. 1988. sz.

71 „loci molendini trium vel quatuor rotarum in fluvio Belwyze vocato [...]” – MNL-OL DF 265 871., regesztája: Pécsv. oklt. 379–380. 782. sz. Ezenkívül: *Kőfalvi T.*: Malmok és malomhelyek i. m. (4. jz.) 158., ill. Gyűrűsre: *Csánki D.*: i. m. (42. jz.) II. 488.

72 „in loco alterius deserti molendini similiter duarum rotharum *Zekemolna* nuncupanto [...]” – MNL-OL DL 58 253., 1511. május 6.

73 Így MNL-OL DL 2553., 1329. július 23., kiadása (kihagyásokkal): AO II. 420–421. 366. sz., regesztája: AOKL XIII. 253–254. 406. sz. („reparari facere”); MNL-OL DL 43 505., 1421. május 31., kiadása: HO III. 316–318. 230. sz., regesztája: ZsO VIII. 172. 570. sz. („restaurandum”), vagy MNL-OL DL 17 428., 1473. február 18. („reformare”).

74 Pl.: „[...] in villa Woyanouch duas sessiones iobagionales populosas et insuper tres desertas, edificia domorum habentes, necnon unum locum molendini subtus pellentis, aqua eiusdem nonquam deficiente [...] in villa Mathewsouch decem sessiones iobagionales populosas et insuper quatuor

mellett szólhat, hogy ennek jelzése az érték meghatározását is szolgálta, hiszen egy alulcsapós malom értéke általánosságban kétszerese volt egy felülcsapós maloménak, s a *Hármaskönyv* szerint ugyanez áll a malomhelyekre is.⁷⁵

Egészen más esetet képviselnek azok a malomhelyet rögzítő oklevelek, amelyek semmilyen formában nem utalnak arra, hogy bármilyen malomelőzmény lett volna adott birtoktesten. Ezek egyik típusát azon oklevelek alkotják, amelyek egyszerűen üres malomhelyről írnak. A malomhely üres volta nem feltétlenül jelenti, hogy ne lehetett volna ott korábban már valamilyen malomépítmény, ennek létrejötté ugyanakkor közvetett bizonyítékot sem adnak a vizsgált diplomák. Ilyen esettel találkozunk Árpád-kori oklevelekben is, így a veszprémi püspökség már hivatkozott 1082. évi hamis, az 1320-as évek közepére keletkezhető birtokösszeírásában.⁷⁶ Nemkülönböztetve üres malomhelyet említ az esztergomi káptalan egy 1279. évi oklevele. A diploma Etchuruh fiainak birtokosztályát rögzíti, amely során egyebek között a Nógrád megyei Kecső (*Kochou*) birtokról is megállapodnak a felek. A birtokon több működő malom mellett üres malomhelyeket is felsorolnak.⁷⁷ Az Anjou-korban is előfordul hasonló terminus az okleveles anyagban, például 1339-ben egy Szentjakabfalván álló, Hévízfő nevezetű üres malomhelyet említ egy oklevél. Erdemes lehet megjegyezni, hogy a diploma nem az ekkorra szokásos *locus*, hanem a sokkalta ritkábban előforduló *fundus* kifejezést használja a malomtelek említésekor.⁷⁸

desertas, necnon septem molendina subtus pellentia, aquis eorundem nonquam deficientibus et tria loca molendinorum deserta et edificia non habentia [...] in villa Zorouch tres sessiones iobagionales populosas et unam desertam ac unum molendinum [...] in Boysinch duas sessiones iobagionales populosas et unam desertam ac locum unius molendini desertum subtus pellentis, aqua eiusdem nonquam deficiente” – MNL-OL DL 262 183., 1418. február 6., regesztája, a vonatkozó rész kiadásával: ZsO VI. 397–400. 1416. sz., vagy „Coram eodem conventu personaliter constitutus quendam locum molendini in fine et intra metas possessionis Bandayka in fluvio Thor-na appellato aliis decurrens subtus pellente nunc edificii destitutum apud manus suas pro centum florenis auri titulo pignoris habitum dudum dicto condam Petro filio condam Pauli patri suo a Johanni filii Johannis de dicta Ayka impignorum prefato Andree doctori et vicario dicti ecclesie Wespriminensi pro eisdem centum florenis auri puri plene ut dixisset ab eo accepisset simulcum uno loco sessionali in quo molendinator ipsius molendini moratus fuisset [...]” – MNL-OL DL 66 292., 1467. szeptember 1.

75 The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary / Decreta regni mediaevalis Hungariae. V. Ed. János M. Bak–Péter Banyó–Martyn Rady. Charles Schlacks, Idyllwild, 2005. I. 133/38. §. Erre ld. még: *Bónis György*: Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1972. 167–168., ill. utóbbi nyomán: *Vajda T.*: Árpád- és Anjou-kori vízimalmaink i. m. (41. jz.) 72–74.

76 Vö. 28. jz.

77 „Item in terra Kochou Magister Etthuruh habet eandem partem, quam prius habuit metis distinctam et Nicolaus habet similiter eandem porcionem, quam prius habebat metis separatam et molendinum, quod est in Kochou iuxta ecclesiam cessit Magistro Etthuruh; aliud vero molendinum quod est ibidem in fine ville inferiori cessit magistro Nicolao et in locis molendinorum adhuc vacuis equalem partes habebunt porcionem” – MNL-OL DL 67 264., 1279. július 6., néhol pontatlan kiadása: *ÁÚÓ XII.* 267–268. 225. sz. A helynevekre ld.: *ÁMTF IV.* 255.

78 MNL-OL 3276., 1339. december 13., kiadása: CD VIII/4. 369–372. 182. sz., regesztája: *AOkl XXIII.* 338–339. 737. sz. (rossz kiadási adattal). Ld. még erre és a malomhelyen később felépült

Egy másik, jelen dolgozat szempontjából kiemelten fontos csoportot képeznek azok a diplomák, amelyek malomépítésre alkalmas telekre utalnak, s teszik mindezt a *locus molendini* vagy más hasonló terminus használatával. Ezen esetekben valószínűnek látszik, hogy gyakran semmilyen épített előzmény nem volt, de részben hidrológiai–hidrogeográfiai, részben jogi szempontból az adott terület alkalmasnak látszott malom kialakítására.

Hasonló megszővegezéssel több esetben telkekre vonatkozó bérleti szerződések esetében találkozunk. A bérlő számára nyilván alapvető jelentőségű volt a bérlet tárgyát képező telek pontos körülírása. Erre az esetre utalhatott Vajda Tamás fent hivatkozott tanulmánya, miszerint malomhelyeket az oklevelek akkor említenek, ha azok birtokosa nem azonos a körülvevő birtoktestével. Két bencés apátság is kötött hasonló bérleti szerződéseket a 14. század közepén, a garamszentbenedeki és a pécsváradí. A garamszentbenedeki bencések és a környező új alapítású bányásztelepülések, Újbánya és Bakabánya polgárai között az 1340-es évekből több malomhelybérleti szerződést is ismerünk.⁷⁹ A Garamhoz közel fekvő bányásztelepülés, Újbánya városának határában haladó vagy a környéket érintő patakok általában a bencések birtokához tartoztak, ennek megfelelően a monostor igényt tartott a vizekhez kapcsolódó haszonvételekre, ami a bányászat miatt nagy vízigényű, újonnan alapított bányásztelepülés számára korántsem volt elhanyagolható probléma.⁸⁰ A monostor az 1340-es évek legelejétől számos bérleti szerződést kötött a településsel, hogy a bencések birtokához tartozó patakok – a Büksavnica, a Fenyősnavnica és a Verence – vizét hasznosíthassa részben gabonaőrlésre, részben érczúzásra.

Két fontos oklevelet emelünk ki az utóbbi időben többek által érintett ügyel kapcsolatban.⁸¹ Az egyik egy 1345-re keltezhető diploma, amelyben egy bakabányai polgár bérbé vett egy, a Büksavnica-patakon álló malomhelyet. A szokványosnak tekinthető bérleti szerződésben egy fontos elemre mégis érdemes felhívni a figyelmet.⁸² Eszerint a malomhely a sorban alulról, azaz a torko-

malomra: *Kubinyi András*: Budafelrhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése. Tanulmányok Budapest Múltjából 16. (1964) 124–125. (A tanulmány azonos címen újra megjelent in: *Uő*: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. I–II. Budapest Főváros Levéltára, Bp., 2009. [Budapest Főváros Levéltára Várostarténeti Tanulmányok] II. 115–182.)

79 A garamszentbenedekiek környékbeli malomügyleteire ld.: *Keglevich K.*: A garamszentbenedeki bencések és Újbánya i. m. (3. jz.)

80 *Weisz Boglárka*: Mining Town Privileges in Angevin Hungary. *The Hungarian Historical Review* 2. (2013) 288–312.

81 A malomügyletekre időrendben: *Knauz Nándor*: A Garan-melletti Szent-Benedeki apátság. A templom felszentelésének emlékére. Esztergomi Főkáptalan, Bp., 1890. 218–229.; *Csánki Dezső-Néda Relkovič*: Újbánya város levéltára és rövid története. I. Levéltári Közlemények 2. (1924) 1. sz. 100.; *Szabó Noémi Gyöngyvér*: Bencés (pénz)gazdálkodás a késő középkorban: Garamszentbenedek példája. In: Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon. II. Szerk. Illés Pál Attila–Juhász-Laczik Albin OSB. METEM, Bp., 2012. (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák) 1025.: 45. jz.; *Keglevich Kristóf*: A garamszentbenedeki bencések és Újbánya i. m. (3. jz.), ill. *Weisz B.*: i. m. (80. jz.) 291–292.

82 Hasonló szerződésekre ld.: *Keglevich Kristóf*: A garamszentbenedeki apátság 13. és 14. századi oklevelei (1225–1403). Toefl Bt., Szeged, 2014. (Capitulum 9.) (= Garamsz. oklt.) 334–335. II/5. és II/6. sz.

lattól a tizenkilencedik volt.⁸³ Ha ennyire sok malomhellyel nem is számolhatunk, de a Büksavnica mellett egy másik környékbeli, jelentősnek jó szándékkal sem nevezhető vízfolyáson, a Verence-patakon is a hatodik malomhelyet adta bérbe a monostor 1345-ben.⁸⁴ Bár több malom is működött a Büksavnicán a középkorban, a húszas nagyságrend, ahogyan a fél tucat a Verencén, már csak a rendelkezésre álló vízmennyiség miatt is több mint meglepőnek látszik. Aligha tudott volna ennyi malom gazdaságosan működni a folyón.⁸⁵ Bár a középkori malmok egy része a kora újkorra elenyészett, éppen nemrégiben mutatott rá K. Németh András és Máté Gábor Tolna megye példáján arra, hogy a kora újkorai térképek és terepbejárások révén nagyszámú középkori malom és malomhely azonosítható be. Az Első Katonai Felmérés szelvényei is szisztematikusan

83 „Nos conventus, monasterii Sancti Benedicti de iuxta fluvium Goron omnibus Christi fidelibus, presentibus pariter et futuris, presens scriptum inspecturis salutem in largitore salutis. Ad universorum noticiam harum serie volumus pervenire, quod matura inter nos deliberacione prehabita, ex concensu communi, ad promocionem nove montanie in possessione domini regis Sewniche noviter invente, concessimus seu condonavimus Iacobo, famuli Kadoldi urbararii domini regis, civi de Bakabania super fluvium Byksewniche intra metas possessionis nostri monasterii habitum unum fundum seu locum molendini, nonum decimum ab inferiori parte ipsius rivuli sursum numerando, pro censu annuali eo modo, quod predictus Iacobus ipsum fundum seu locum vel molendinum constructum aliis hominibus non posset conferre seu vendere, nisi nostris litteris mediantibus, et sub censu annuali infrascripto, ita videlicet, quod in octavis festi Ascensionis Domini, proxime nunc venturis et in aliis singulis annis subsequentibus in predictis octavis de qualibet rota molendini unum fertonem fini argenti et pro muneribus unum lothonem nobis in nostro monasterio solvere teneatur, penam dupli incursum, si ipsum terminum obmitteret in solvendo. Et si ipsam principalem solucionem cum pena dulpri infra quindenae predictas octavas festi Ascensionis Domini immediate subsequentes solvere negligeret vel non curaret, extunc ipsum molendinum cum omnibus suis pertinenciis in dominium et proprietatem monasterii nostri sine omni gravamine qualibet occasione et contradictione postposita pleno iure devolveretur eo facto, nulla libertatis prerogativa, si quam Kadoldus vel alii cives de Bakabania seu hospites in novis montaniis Sewniche nominatis ex consuetudine vel ex donacione regali haberent vel in posterum habere possent, eidem Iacobo in hac parte suffragante, sicut ad omnia premissa et singula premissorum se coram nobis spontanee obligavit. In cuius rei testimonium presentes concessimus litteras nostras sigilli nostri autentici appensione roboratas. Datum.” – MES III. 592–593. 776. sz. Újabb kiadása: Garamsz. oklt. 336–337. II/8. sz.

84 MES III. 570–571. 757. sz. Legutóbb pedig: Garamsz. oklt. 336. II/7. sz.

85 Vö. Sátoraljaújhely malmaival a Ronyva-patakon: *Tringli István*: Sátoraljaújhely. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp., 2011. (Magyar Várostörténeti Atlasz 2.). A malmok gazdaságos működésének középkori feltételeivel a későbbiekben részletesebben, külön tanulmányban kívánunk foglalkozni. De számos, akár középkori eset ismert, amikor hasonló sűrűségben találkoztunk malmokkal a középkorban. Így például ld. a mai Észak-Lengyelországban található Oliswki-patak esetét: *Rafał Kubicki*: Sieć młynów wodnych w dobrach klasztornych na Pomorzu Wschodnim w XIII–XVI w. *Hereditas Monasteriorum* 2. (2013) 53. (térkép), vagy a Wien folyót, és annak malmait: *Klaus Lohrmann*: Die alten Mühlen an der Wien. Jugend und Volk, Wien, 1980. (Wiener Bezirkskulturführer 26.), de főként nagy esésű hegyi patakokon jellemzőek a sűrűn elhelyezkedő malmok. Így pl. a stájer alpi folyók középkori malmaira: *Kropač, I. H.*: i. m. (1. jz.) 103–163. A malomsűrűség szabályozására: *Rüdiger Moldenhauer*: Mühlen und Mühlenrecht in Mecklenburg. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung 79. (1962) 221.

ábrázolták az akkor látható malmokat és malomhelyeket.⁸⁶ A két patakon a kora újkor végén összesen öt malom és malomhely mutatható ki. Ennek ismeretében aligha gondolhatjuk, hogy a garamszentbenedeki bencések jelentősebb munkálatok után adták bérbe a vizek mentén a malomépitésre alkalmas telkeket. Annak ellenére sem valószínű ez, hogy a Büksavnica malomhelyei kapcsán egy oklevél kétségtelenné tesz megtörtént munkálatokat.⁸⁷ Elképzelhetetlen, hogy a malomhely ezen esetekben többet jelentett, mint egy adott vízfolyás mentén álló földterület, amely alkalmas lehet malom létesítésére.

A pécsváradi bencések garamszentbenedeki társaiknál, kereslet hiányában, úgy tűnik, kevésbé tudták szisztematikusan kiaknázni ezt a bevételi forrást, de esetükben is találkozunk hasonló bérleti szerződéssel. 1349-ben az apátság bérbe adott bizonyos Kelemen fia Gergelynek egy telket, hogy azon malmot építsen. A malomhelyen felépült malom után Gergely és örökösei évi 20 báni dénár bérletet voltak kötelesek fizetni.⁸⁸

Mind a garamszentbenedeki, mind a pécsváradi malombérletek esetében valószínűsíthető, hogy nem egy malomépitületet vagy építésre előkészített telket adtak bérbe, egyszerűen csak egy különleges adottságokkal rendelkező, emiatt az átlagnál értékesebb földdarabot bocsátottak áruba.

86 K. Németh András–Máté Gábor: Szempontok és példák a középkori eredetű malmok és malomhelyek folytonosságának vizsgálatához. In: Középkori elemek a mai magyar anyagi kultúrában. Szerk. Báti Anikó–Csoma Zsigmond. Agroinform, Bp., 2014. (Tanulmányok a Kárpát-medence anyagi kultúrája köréből 1.) 47–68.; K. Németh A.: i. m. (12. jz.)

87 „[...] ita, quod idem totus conventus predictum fluvium ipsorum, super terragio eiusdem monasterii sancti Benedicti habitum, Bykschewnycze vocatum, ob nostra servicia et maxime ob promocionem eiusdem nove montanye regis, loca molendinorum ac molendina super eodem fluvio per nos construenda, pro determinato censu, nobis ex nunc locantes et concedentes, perpetuo contulerunt possidendum; exceptis quatuor locis molendinorum, ab inferiori parte aque, per ipsum conventum pro eodem monasterio reservatorum, ita videlicet, quod quilibet nostrum, ratione sui molendini, pro censu de una quavis rota, singulis annis unum fertonem fini argenti, et tria pondera, eidem conventui in octavis Ascensionis Domini in ipso monasterio, pro munere loci molendini solvere ex debito teneamur” – MES III. 565–566. 745. sz., regesztája AOKl XXIX. 295–296. 480. sz.

88 „Nos Nicolaus divina miseratione abbas monasterii Waradiensis et loci eiusdem conventus memorie commendamus perpresentes quod Gregorius filius Kelemen magni de civitate Waradiensis ad nostram personaliter accedendo presenciam nobis humiliter significare curavit quod quendam locum pro molendino aptum in medio terrarum suarum arabilium titulo empconis ipsium continencium infra duo molendina communia eiusdem Gregorii et magistri Sreybery iuxta magnam viam per quam itur de predicta civitate Waradiensis in villam Nyuigh a parte occidentali adiacentem de novo invenisset quem a nobis ut in ipso loco molendinum pro se ipso prepararet seu construeret sibi dari postulavit, unde nos petitionibus eiusdem Gregorii acquiescentes eundem locum pro molendino aptum eidem Gregorio dedimus et contulimus possidendum et habendum ita videlicet quod idem Gregorius et sui posteritates de ipso molendino in quolibet anno in festo beati Martini confessoris ratione percepcionis fructuum et utilitatum ipsius molendini nobis et dicte ecclesie nostre Waradiensis viginti denarios banales dare et persolvere teneantur et debent.” – MNL-OL DL 3683., 1349. márc. 16. (1358-as átírás). Kiadása kihagyásokkal: AO V. 267–268. 138. sz., regesztája Pécsv. okl. 140. 202. sz. Ld. még erre: *Gállos Ferenc*: Vázlatok Pécsvárad kialakulásának és középkori mezővárosi fejlődésének történetéből. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 5. (1960) 177.

Malom építésére alkalmas helyet további oklevelek is említenek. A váradi káptalan előtt a Bihar megyei (Ér)adony (Adoni, Románia) birtok megosztása során egyebek között arról is rendelkeztek az osztozkodó felek, hogy a kijelölt malomhelyeken bármelyikük építtethet malmot, s az illető annak teljes jövedelmét és hasznát élvezheti. Az oklevél a malomhelyek esetében nem utal semmilyen előzményre, egyszerűen kijelölt telkekről lehet szó, hasonlóan azokhoz, amelyeket a garamszentbenedekiek a Garam környéki patakokon bérbe adtak.⁸⁹ 1402-ben a (nagy)szakácsi nemesek a helybéli pálosoknak adományoztak egy malomhelyet és két hold szántóföldet, annak érdekében, hogy ott malmot építhessenek a szerzetesek. A *Horohalya* nevezetű patak vize által táplálható malomhoz csatorna szükségeltetett, az átadott földek ennek kialakítására szolgáltak.⁹⁰ Ez esetben kizártnak tűnik, hogy korábban működhetett volna itt malom, miután ezt a hidrogeográfiai viszonyok az ekkor átadott földek vízelvezetővé alakítása nélkül nem tették lehetővé.

Talán a legérdekesebb csoportot jelen tanulmány szempontjából azon diplomák jelentik, amelyekben kifejezetten választható malomhelyre történik utalás. Ennek egyik példája két (rétköz)berencsi testvér, Keled fia István fiai: Domokos és László 1345. évi birtokosztálya. Az osztályt írásba foglaló diploma szerint Domokos mester egyéb felsorolt birtokokon kívül még választhatott magának egy malomhelyet a Sebesér (*Sebusher*) nevezetű vízfolyáson.⁹¹ Az oklevél nem a szokásos

89 „ut si qui ex ipsis in locis molendinorum in facie dictarum porcionum ipsorum possessionariorum existentibus molendina edificare et construere voluerit, extunc contradictione alterius partis non obstante, edificandi et construendi usus fructus et quaslibet utilitates eorumdem percipiendi integraliter tamdiu donec de medietate expensarum ad edificationem ipsorum molendinorum consumptarum per partem alteram satisfactio fuerit impensa liberam habeat facultatem, quorum scilicet molendinorum medietatem eidem satisfaciendi illa pars per quem eadem molendina fuerint constructa difficultate absque omni remittere teneatur.” – MNL-OL DL 98 809., 1414. március 24. (átírás 1415-ből), kiadása: A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. II. Oklevelek 1414–1489. Kocsi Ny., Bp., 1883. 1–3. 1. sz., regesztája: ZsO IV. 415. 1799. sz.

90 „quoddam locum molendini ipsorum intra metas eiusdem possessionis Zakachy in fluvio Harahalya vocato habitum necnon duo iugera terrarum arabilium inter ipsum locum ipsius molendini in quibus alveum aque ipsius molendini edificandi preparari deberet necnon cursi antiquo meatu ipsius aque ac quoddam parvum pratum ibidem existens” – MNL-OL DL 8856., 1402. szeptember 6., regesztái: ZsO II/1. 223. 1880. sz., ill. *Borsa Iván: A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban.* Forrásközlés. VII. (1401–1420). Somogy Megye Múltjából 32. (2001) 13. 620. sz.

91 „Nos magistri Nicolaus et Stephanus vicecomites de Zaboch et quatuor iudices de eodem significamus quibus expedit universis praesentium per tenorem quod magistri Dominicus et Ladislaus filii Stephani filii Keled nobiles de Berench accedentes ad nostram personalem praesentiam et nobis uno ore equalique voce et concorditer atque sana mente significare curaverunt quod in universis eorum possessionis [!] ubique existentibus talem celebrassent in consequens divisionem quod recta dimidietas dicte possessionis Berench vocate a parte orientali dicto magistro Dominico simul cum suo proprio loco sessionali cessisset praeter locum cuiusdam molendini a parte meridionali in rivulo Sebuscher habitam [!] quod locum magistro Ladislao antedicto successisset et similiter dimidietas eiusdem possessionis dicto magistro Ladislao scilicet a parte occidentali suo loco similiter proprio sessionali succedissent. Item idem dominus magister Dominicus unum locum pro molendino ubi voluerit liberam habeat occupandi facultatem, residuas vero tam villem loca molendina, quam alias utilitates quovismodo vocitatas communiter possidebunt” – MNL-OL DL 96 258., 1345. március 19., regesztái AOKlt XXIX. 140. 192. sz., ill. *Piti Ferenc:*

locus molendini szókapcsolatot használja a malomhely definiálására, hanem a *locus pro molendino* alakot. A szabad malomhely-választás két megfontolásra érdemes szempontot vet fel. Egyfelől, ha feltételezzük, hogy a patakon álltak már korábban malomhelyek vagy bizonyos előkészületek történtek malom építésére egy-egy telken, akkor nem valószínű, hogy azonos értéket képviselt volna több malomhely, s szabadon választhatott volna Domokos közülük. Másrészt: amennyiben azt feltételezzük, hogy nem konkrét malomhelyről van szó, azaz nem meghatározott földterületekről szól a birtokosztály e passzusa, az mindenképpen új szempontot jelent a malomhely fogalmának definiálásához. Annál is inkább, mert úgy tűnik, nem egyedi esetről van szó: malom számára választható helyel több esetben is találkozunk a 15–16. században.

1445-ben János váradi püspök oláhvajdájának, Miklósnak a püspökség birtokai benépesítése körül szerzett érdemeiért adta Kocsuba (Cociuba Mare, Románia) birtokot. A vajda kapott a birtok mellé egy malomhelyet a Fekete-Körös folyón. Az oklevél értelmében e malomhelyet a javadalmazott maga választhatta ki.⁹² 1478. március 12-én Batori István előtt egy birtokvita végén Besnyői Mihály fiai: János és György, valamint Zewlesi László és fiai: Ambrus és Albert megegyezést kötöttek több Heves megyei birtok birtokjogáról. A megegyezés egyik eleme az volt, hogy egy Zewlesi László által bírt, a Torna folyón lévő malom Lászlónak és fiainak a kezén maradhatott. Ezért cserébe ugyanakkor Besnyői Mihály fiai szabadon kiválaszthattak egy malomhelyet ugyanazon folyón és ott felépíthették saját malmukat.⁹³ Hasonlóan szabad malomhely-választásra utal egy 1490. december 30-án kelt oklevél, amelyben Szapolyai István, érdemei elismeréséül, Temesvári Bodó Mihálynak adományozott a Pest melletti Szentfalván egy malomhelyet a Dunán, hogy ott malmot létesítsen.⁹⁴ A malomhely ez esetben, amint az az oklevélből ki-

Szabolcs megye hatóságának oklevelei. I. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szeged–Nyíregyháza, 2004. (Jósa András Múzeum kiadványai 55.) 96. 363. sz.

92 „ex uberiori gracia nostra eidem Nicolao unum locum molendini prope dictam possessionem [Kochuba] in fluvio Fekethe Keres vocato gratiose concedimus ita ut ipse in dicto loco quem elegerit” – MNL-OL DL 44 405. Kochuba birtokra és ezen ügyre ld.: *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. Sylvester Ny., Bp., 1940. (Település- és népiségtörténeti értekezések 5.) 280. Ld. még ehhez: MNL-OL DL 105 964.

93 „Idem Iohannes et Georgius pro ipso molendino per dictum Ladislaum de Zewles facto pro se modo simili unum locum molendini in dicto fluvio Tharna eligere et sibi ipsi aliud molendinum construi facere.” – MNL-OL DL 18 035., 1478. március 12.

94 „quod in fluvio Danubii in territoriis possessionis nostre Zenthffalwa vocate in comitatu Pestiensis existentis habite, ubi habilis et utilis videbitur, unum locum molendini integri, quod vulgari-ter ‘zelep’ appellatur, eligere et illud molendinum iuxta cursum temporis, estivalis scilicet et hie-malis in loco, ubi voluerit, construi facere et locare fructusque et utilitates eiusdem ipse Michael Bodo ac sui heredes et successores universi absque solutione census soliti, qui vulgari-ter ‘ferthon’ vocatur, et etiam aliarum taxarum nostrarum ordinariarum et extraordinariorum perpetue, pacifi-ce, quiete et sine contradictione quorumcumque percipere possint et valeant. Quocirca vobis, iudicibus, iuratis ceterisque populis et iobagionibus nostris in dicta possessione nostra Zenthffal-wa constitutis et existentibus, item cunctis operariis et factoribus nostris in officiolatu eiusdem possessionis Zenthffalwa qualitercumque existentibus, presentibus atque futuris harum serie fir-miter committimus et mandamus, quatenus dictum locum molendini annotato Michaeli Bodo in

derül, egy hajómalom helye volt, melyet a diploma *Zelepnek* nevez.⁹⁵ Szapolyai oklevelében gyaníthatóan nem véletlen az a külön kitétel, hogy semmilyen cenzus nem vehető ki az építményre, és különösen pedig, hogy mások – nyilván a szentfalvaiak – semmilyen formában nem zavarhatják a malom működését. A malom zajos működése miatt várhatóan csökkenő halzsákmány indokolhatta ezt, hisz a részben halászattal foglalkozó szentfalvaiaknak kevésbé állhatott érdekében a hajómalom működése.

Még két választható malomhelyre utalunk ez alkalommal. 1521-ben a jászói (Jasov, Szlovákia) konvent előtt a Kapy és a Zeen család kiegyezése során előbbi család egyik tagja, bizonyos Miklós szabadon választhatott a maga hasznára egy malomhelyet az érintett birtokok valamelyikén.⁹⁶ Az utolsó eset, amely véleményünk szerint plasztikusan demonstrálja, hogy a malomhely legalább annyira jelentett jogot, mint egy konkrét földrajzi helyet, egy 1469-ben kiadott diplomában található, s részben elüt az előbb felsorolt oklevelektől. Gúti Ország Mihály egy szeptember 26-án kelt oklevelében adományt tett a csejtei (Čachtice, Szlovákia) Szent László egyház plébánosa, bizonyos György számára. A plébánia által bírt malomhoz további kerekék építését engedélyezte, sőt ahhoz a fát a várhoz tartozó erdőből szerezhette be a plébános. Szempontunkból ennél érdekesebb ugyanakkor az oklevél azon kitétele, miszerint amennyiben a malmot árvíz vagy bármi más alkalmatlanná tenné az őrlésre, azt a folyón bárhová szabadon áthelyezhette a plébános.⁹⁷

dicto fluvio Danubii, in territoriis eiusdem possessionis Zenthffalwa eligere et illud sibi pacifice construi facere et eidem suisque heredibus et posteritatibus universis uti, tenere fructusque eiusdem percipere et percipi facere permittatis et permitti facere debeatis, et aliud nullo modo facere presumpmatis” – MNL-OL DL 46 153., kiadása: A Szapolyai család oklevéltára / Documenta Szapolyaiana. I. Levelek és oklevelek / Epistulae et litterae (1458–1526). Közread. Neumann Tibor. MTA BTK TTI, Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak / Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria) 188–189. 198. sz. Az ügyhöz ld.: *Kubinyi András*: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. Levéltári Közlemények 37. (1966) 266. (A tanulmány azonos címen újra megjelent in: *Uő*: Tanulmányok i. m. [78. jz.] II. 513–570.); *Benda Judit*: A kereskedelem épületei a középkori Budán. 3. Malmok, pékek és kenyérszékek a későközépkori Budán. Tanulmányok Budapest Múltjából 38. (2013) 11–12.

95 A szelep jelentésére: *Benda J.*: i. m. (94. jz.) 11–12.

96 MNL-OL DL 64 552., 1521. január 10.

97 „extunc prefatus dominus Georgius plebanus et sui successores plebani habeant potestatem ipsa molendina iterum cum tot rotis quibus fuerit eorum voluntas translocandi et transformandi in eodem flumine ad alium aptiorem et commodiorem locum ubi ipsis et ecclesie melius videbitur expedire, neque aliquod aliud molendinum in derogamen et preiudicium illius per nos aut successores nostros fundari poterit in futurum.” – MNL-OL DL 65 946. (18. századi másolat), kiadása: *Teleki J.*: i. m. (61. jz.) XI. 395–397. 501. sz.

Malom és malomhely viszonya

A középkori hazai okleveles anyag egy kis részének elemzése alapján összességében azt reméljük, sikerült bizonyítani, a *locus molendini* terminus a késő középkorban biztosan többet jelenthetett, mint egy korábbi malom helyét. Mint azt a fenti esetek kapcsán igyekeztünk kimutatni, gyakran malomhelyként kezeltek malom építésére alkalmas telkeket vagy éppen malomlétesítési jogot. Alapvető kérdés ugyanakkor továbbra is, hogy – jelentsen a kifejezés bármit is –, több száz oklevél miért emlékezik meg malomhely létéről az egyes birtokokon?

Malomhely rögzítése alapvető érdeke lehetett a földesúrnak, ha a földet el akarta örökíteni vagy bérbe kívánta adni. Ha ezek valamelyikére került sor, általában igyekeztek tisztázni az oklevél kiállítatói, hogy a földbirtok milyen haszonvételekkel rendelkezik, illetve milyen lehetőségekkel, hisz ez magától értetődő módon jelentősen növelte annak értékét. A bérlő számára pedig nyilván biztosítékot jelentett, hogy oklevéllel tudta igazolni malom- vagy éppen halastóépítésének jogos voltát. Előfordul, hogy birtokviták kapcsán, határjárásokban találkozunk malomhelyekkel. E tereppontok – főképp amennyiben valóban kapcsolódott hozzájuk valamilyen látható elem – tájékoztatósi pontok lehettek, ennek megfelelően ezen diplomákban is logikusnak látszik rendszeres megjelenésük.⁹⁸

Legtöbbször mégis azzal találkozunk, hogy birtokok összeírásában, birtokjogok király általi megerősítéseiben jegyezzék le az oklevelek malomhelyet. Bár e diplomákkal sematikus voltuk miatt kevésbé foglalkoztunk, a hasonló típusú oklevelekben az általános tartozék- vagy haszonvétel-felsorolások gyakori elemei a malmok és malomhelyek. Ezen esetekben kérdés, hogy valóban fizikai realitása volt-e az adott malomhelynek, vagy egyszerűen formuláról van szó.⁹⁹ Mint arra a kutatás rámutatott, gyakran emlékeznek meg alföldi birtokok kapcsán a hegyekhez kapcsolódó haszonvételekről, annak ellenére, hogy nyilván ennek adott birtoktestre nézve semmilyen realitása nem volt.¹⁰⁰ Ennek ellenére úgy véljük, a malomhelyek vizsgálata során ezen oklevelekkel is érdemes foglalkozni. Nyilvánvalóan nem egyenként érdemes vizsgálni e csoportot, szempontunkból a fő kérdések, hogy mikor jelennek meg e felsorolásokban a malomhelyek, és persze az, hogy miért.

A „mikor” kérdésének vizsgálatához viszonylag jó alapot biztosítanak a kiadott oklevelek. Az első esetek az Árpád-kor végéről ismertek, ugyanakkor e dip-

98 Pl.: „Item iuxta fluvium Egreg unum iugerum cum unus finis iacet ad septemtrionem ad clausuram loci molendini Thome filii Thekew et alter ad viam que in Jasth itur, item secundum iugerum ibidem a meridionali parte ipsius vie iuxta pratium haberentur.” – MNL-OL DL 3384., részbeni kiadása: AO IV. 96–101. 73. sz., MNL-OL DL 78 961., ld. 46. jz., MNL-OL DL 7333., 1387. december 10., regesztái: ZsO I. 33. 335. sz.; A Perényi család levéltára i. m. (15. jz.) 96–97. 146. sz., ill. HO III. 322–324. 233. sz. (helytelen dátummal), regesztái: Csőre Pál: A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor. Akadémiai, Bp., 1980. 296. (helytelen dátummal); ZsO IX. 288. 888. sz. (a helyes, 1422. augusztus 13-ai dátummal).

99 A problémára ld.: *Schwineköper*, B.: i. m. (20. jz.).

100 Kiss Anikó: A gyulai várbirtok malmainak története. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 5. (1978) 270.

lomák a hamisítványok számát növelik.¹⁰¹ Az általam ismert első, tartozékfelsorolásokban malomhelyet említő s biztosan nem hamis oklevelek az Anjou-korból maradtak fenn, az 1320-as évektől kezdve ugyanakkor tucatszám találjuk meg ezen elemet a vízhez kapcsolódó hasznóvétel-felsorolásokban.¹⁰²

A „miért” kérdésével kapcsolatban talán szintén nem csak a sötétben tapogatódzunk. Úgy véljük, ebben meghatározó volt az a 15. század elejének kontextusában Tringli István által már meggyőzően bizonyított elv, miszerint egy új malomnak adott vízfolyás mentén mindig a régebbi építményhez kellett igazodnia. Amire ugyanakkor ő nem hívta fel a figyelmet, hogy a szokásjog nemcsak az éppen működő malmokat tekintette hivatkozási alpnak, hanem malomhely éppúgy alapja lehetett az ősiség bizonyításának, ennek megfelelően a birtokosoknak mindenképpen érdekében állhatott adott birtoktesten egy malomhely létének írásba foglalása, függetlenül attól, hogy ott valóban állt-e már korábban malom vagy történt-e bármilyen előkészítő-munkát (földmunka, vízrendezés stb.). A birtokosok alighanem így igyekeztek biztosítani malomépitési jogukat. Egy-egy, a vízhasználatot illetően konkurens földesúr, ha tehette, ennek megfelelően mindent elkövetett annak érdekében, hogy akár egy malomhely létesítését, akár annak fenntartását megakadályozza.

Annak bizonyítására, hogy a malomhely éppúgy elsőbbséget jelent, mint egy felépült malom, álljon itt egy szintén Tringli István által is – igaz, más szempontból – elemzett diploma. Ezen, 1315. évi, a veszprémi püspök által kiadott oklevél kapcsán Tringli azt demonstrálta, hogy az a szokásjogi norma, hogy adott folyón nem lehetett korlátlan számban malmokat létesíteni, ha az veszélyeztette más földesurak földjét és malmát, már a 14. század elejére kialakult.¹⁰³ Az ügy ennél azonban valamivel több tanulságot is szolgáltat jelen vizsgálatban. A veszprémi püspök előtt zajló ügy alapját az adta, hogy a veszprémi székeskáptalan és a jutasi nemesek Bogár (Bagar) fiainak földjét és malomhelyét fel akarták osztani egymás közt. A felosztás során ugyanakkor egy harmadik fél, bizonyos Rátót nembeli Mikse mester tiltakozott, miszerint az említett malomhelyen egy malom jövőbeni újjáépítése sértené érdekeit, mert az az ő két malma között feküdt.¹⁰⁴ Az oklevélből

101 Pl.: IV. László 1278. április 17-én, Haholt fia István mester szlavón bánnak tett adománya: MNL-OL DL 86 848. és 1017. (mindkettő 18. századi másolat), kiadása: CD V/2. 430–432., regesztája: RA II/2–3. 205. 2852. sz.

102 Pl.: MNL-OL DL 99 923–99 925., 99 933., 40 605., DF 213 618., 233 619., 230 354., DL 70 618., DF 252 344., 252 345., DL 68 832. stb.

103 *Tringli I.*: A magyar szokásjog i. m. (2. jz.) 255.

104 „Nos Stephanus dei gracia episcopus Wesprimiensis, comes perpetuus loci eiusdem et aule domine regine cancellarius memorie commendamus, quod cum anno domini M° CCC° decimo quinto feria quinta proxima post octavas diei medii XLme discreti viri fratres nostri capitulum ecclesie nostre maioris ab una parte et nobiles de Juthas videlicet Heym, Thyba et Nicolaus filii Jwne, Petrus et Benedictus filii Egees, Dyonisius et Mychael filii Dees, Myhalch ac Johannes filii Menharth ab altera super terra et loco molendini filiorum Bagar in terra Juthas habitis, amicabilem compositionem divisionem inter se facere voluissent, nosque per partes requisiti, super faciem terre eiusdem personaliter accedentes, huiusmodi ordinacionis et divisionis ipsorum faciende interfuissemus, tandem magister Mykse, filius Reynoldi, de genere Ratholdi, ibidem in instanti coram nobis personaliter comparens dixit protestando quod predictum molendinum fi-

ugyanakkor az is kiderül, hogy az érintett malomhelyen korábban valóban állt már malom, Mikse vagy felmenői annak építését ugyanakkor még nem tudták megakadályozni. Amikor ezzel szemben 1315-ben a káptalan és a jutasi nemesek készültek kiegyezni, Mikse lehetőséget látott, hogy a malomhely eredeti jogosultságát kétségbe vonja. A kísérlet sikeres volt, a veszprémi püspök helybenhagyta Mikse tiltakozását, és végül eltiltotta Bogár földjeinek felosztót a malom építésétől. A tiltás ellenére egyébként úgy tűnik, hogy a malom később felépült: egy 1354-ben kelt oklevél említ egy bizonyos Bogármolna nevezetű malmot a szóban forgó jutasi birtokrészen, s a veszprémi káptalan jól ismert késő középkori számadáskönyvében is számtalan helyen feljegyezték a malomból származó nem jelentéktelen jövedelmet.¹⁰⁵ Szempontunkból az az érdekes, hogy a tiltást Mikse nem azzal az indoklással tudta elérni, hogy a helyszínen éppen nem állt malom, hanem azzal, hogy a malom, amely valamikor az 1315-ös évet megelőzően elpusztult, jogtalanul, hatalmaskodva épült. Az indoklás egyértelművé teszi számunkra, hogy önmagában az, hogy adott időpontban csak malomhely vagy malom állt a birtokon, valójában érdektelen volt szokásjogi szempontból.

Amennyiben elfogadható ezen érvünk, úgy érthető lehet, hogy a 14. század első harmadától miért jelenik meg egyrészt az oklevelekben – mint birtokjogi viták tárgya – egyre nagyobb számban malomhely, s az is érthetővé válik, hogy az olyan Árpád-kori hamis oklevelek, amelyek a középkor későbbi szakaszában készültek, miért említenek ilyen gyakran malomhelyeket. Amennyiben bizonyítani sikerült adott birtokon egy Árpád-kori malomhely létét, az alapot biztosíthatott a további malmok igazodásának kikényszerítésére. Távoli, de talán nem érdektelen párhuzam, hogy a 9–12. századi francia területek okleveles anyagában is hasonló figyelmetünk meg, azaz a malomhelyek ugyanúgy igazodási pontként szolgáltak a később épülő malmok számára.¹⁰⁶

liorum Bagar olim inter duo molendina sua super eundem fluvium ab utraque parte tum superiori tum inferiori decurencia, in preiudicium eorum, per facti potenciam, in indebito et inconvenienti loco fundatum ac hedificatum extitisset et ne per constructionem molendini in loco molendini filiorum Bagar supradicto, sibi in posterum preiudicium valeat generari, neque dicta loca molendinorum suorum priorum, et terre ad eadem pertinentes, in divisionem huiusmodi immiscendo, occupentur et alienentur ab ipso, a rehedificacione ipsius molendini, et occupatione terrarum et locorum molendinorum suorum predietarum, fratres nostros capitulum et nobiles antedictos, perinodum protestacionis prohiberet et prohibuit coram nobis. Datum Wesprimii die et anno prenotatis” – MNL-OL DF 281 805., 1315. március 6., néhol pontatlan kiadása: Oklevelek Hontvármegyei magán-levéltárakból. I. 1256–1399. Kiadja Kubinyi Ferenc. Bp., 1888. (Monumenta Hungariae Historica) 61–62. 42. sz., regesztái: Veszpr. reg. 42. 75. sz.; AOkl. IV. 21. 34. sz., ill. *Tóth Krisztina*: A Palásthy család levéltára 1256–1847. Kutatási segédlet. Komárom-Esztergom Megyei Levéltár, Esztergom, 2001. (Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára Évkönyvei 7.) 78. 29. sz.

105 MNL-OL DF 200 928–200 929., regesztájára: Veszpr. reg. 185. 462. sz., ill. A Veszprémi káptalan számadáskönyve, 1495–1534. Krónika, 1526–1558. Javadalmasok és javadalmak, 1550, 1556. Közzéteszi Kredics László–Madarász Lajos–Solymosi László. Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém, 1997. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 13.) passim. Bogárföldére ld.: *Karlinsky P. B.*: i. m. (28. jz.) 141–142.

106 *Arnoux, M.*: i. m. (1. jz.) 715–720.

Alighanem a fokozatosan növekvő számú malom és más vízepítmény mellett a jogbiztosítás egyre nagyobb jelentőségűvé vált. Az egyik lehetőség az volt, hogy amennyiben adott víz még nem állt ilyen jellegű használat alatt, a földesúr kialakított egy malmot birtokán, hogy ne legyen később megkérdőjelezhető, az ő építménye régebbi, mint a vízfolyás mentén később készülő malmok, gátak, halastavak stb. Ennél ugyanakkor kevésbé látszik költségesnek – némi földmunkát követően vagy mindenféle helyszíni beavatkozás nélkül – kiállíttatni egy oklevelet, amely adott birtokon malomhelyet is említ, hisz ez biztosíthatta a haszonvétel későbbi kiaknázásának lehetőségét.

A fentiekben, azt reméljük, sikerült tisztáznunk egy eddig kevésbé vizsgált, ám a középkori európai írásbeliségben igen elterjedt fogalom jelentését, s emellett rámutattunk arra, hogy a malomhelyekre utaló oklevelek számának megszaporodása az eddig feltételezettnél erősebben kapcsolódhat a malomépítésre vonatkozó szokásjog kialakulásához.

ANDRÁS VADAS

QUESTIONS OF THE TERMINOLOGY AND MEANING OF THE TERM *LOCUS MOLENDINI* IN THE MIDDLE AGES

The aim of this paper is to draw attention to the complexity of the regulations and customs regarding the construction of water-mills on rivers in medieval Hungary. The problem in the article is approached by the examination of a widespread term in the medieval and early modern documentary evidence: *locus molendini*. The meaning of this term has not yet been sufficiently explained despite a number of references to that in the scholarship. Most of the historians who discussed water-mills described *locus molendini*, literally meaning mill-site, as places where once a mill stood and where rebuilding it or by building an entirely new mill-house, hydropower could again have been generated. Based on the investigation carried out it appears that the meaning of *locus molendini* varied significantly depending on its context in Hungarian records of the 14th–16th centuries. I argue that the increasingly frequent appearance of the term can be connected to the crystallizing of the customs regarding water-use.

The article first looks at the Árpáadian-age references to mill-sites. The paper demonstrates that the terminology used to denote *loca molendini* in this form only became dominant in the second half of the 13th century and that the unification of the terminology did not mean a unification of the meaning of mill-sites. Then based on the analysis of the meaning of mill and mill-site expressions in various kinds of legal documents, I argue that it is clear that in the Middle Ages the *locus molendini* meant much more than the site of a formerly existing mill. In many cases, this term referred to places suitable for building a mill or permission to build a mill in a particular or at a chosen location. In light of the results of the study it seems evident that the term may be much more important in understanding the customary law on water usage than it was thought before.

MANHERCZ ORSOLYA

1848–1849 traumájának felidézése az 1852-es császári utazás során

Pajkossy Gábornak tisztelettel

A megtorlás évei

Az orosz csapatok segítségével meghódított Magyarországgal szembeni első intézkedések a megtorlás jegyében születtek, s ebben Julius Jacob von Haynau tábornoszernagy mellett Ferenc Józsefnek is nagy felelőssége volt. Haynau 1849. május 30-i kinevezése – korábbi, bresciai tevékenységéből kiindulva – előrevetítette a későbbi eseményeket, másrészt Ferenc József személyes beavatkozása az augusztusi osztrák minisztertanácsi tárgyalásokba a szigorúbb megtorlási elvek érvényesülését eredményezte.¹ Batthyány Lajos miniszterelnök, a tizenhárom aradi tábornok, illetve számos honvédtiszt kivégzése Bécsben talán enyhítette a szabadságharc okozta traumát, azonban magyar oldalon még inkább elmélyítette a vereség fájdalmát, és hosszú időre megmérgezte Ferenc József és a magyarok viszonyát. Az elkeseredés és a gyász, illetve az új kormányzatra és a császárra vetített ellenségkép ugyanis olyan kohéziós erőt jelentett a magyar társadalomban, amely évtizedekre megnehezítette a bécsi kormány és Ferenc József magyarországi politikáját.

A bécsi kormány 1849. augusztus 6-án írta alá a békeszerződést a szárd-piemonti királysággal, amely közkegyelmet tartalmazott. Ezzel szemben Magyarországon 1849. október 6-án – a harmadik bécsi forradalom évfordulóján – megkezdődött a politikai és a katonai elit elleni megtorlás.²

A szabadságharc leverését követő retorzió – kisebb vagy nagyobb mértékben – a magyar társadalom egészét érintette. A megtorló intézkedések a politikai és a katonai vezetésen túl mindenkit elértek, aki 1848. október 8. (Erdélyben október 18.) után nem vonult vissza, vagy nem segítette a császári, illetve a cári csapatokat. A katonai vizsgáló bizottmányok és a haditörvényszékek 1849 januárjától egészen 1854-ig működtek. A meghozott ítéletek jogilag megalapozatlanok voltak, egy részük az 1848. október 3-i császári manifesztumra hivatkozott, amely azonban a

1 A megtorlás irányelveinek alakulását, ill. az uralkodó személyes felelősségének kérdését részletesen elemzi *Hermann Róbert*: I. Ferenc József és a megtorlás. Új Mandátum, Bp., 2009. (Habsburg Történeti Monográfiák 6.) 50., 58–62.

2 *Hermann Róbert*: Megtorlás az 1848–49-es forradalom és szabadságharc után. Útmutató, [Bp., 1999.] (Változó világ 27.) 51., 75.

magyar közjog alapján törvénytelen volt. A felségsértés vádja sem állta meg a helyét, hiszen V. Ferdinánd lemondása után a magyar trón üressé vált, mivel a magyar országgyűlés nem fogadta el a trónváltás tényét.³

1849 októberében egymást érték a kivégzések, majd 1850 tavaszán is számos halálos ítéletet hajtottak végre. A politikai okokból történő kivégzések összemósdtak a köztörvényes ügyekkel; ezzel Hermann Róbert szerint a bécsi kormányzat arra tett kísérletet, hogy a magyar forradalom és szabadságharc résztvevőit, illetve történetét kriminalizálja.⁴

Megtorlás alatt elsősorban a kivégzéseket szoktuk érteni, azonban számos más formája is volt a büntetésnek. A botozás, a vár- és sáncfogság, illetve a 40–50 ezer embert érintő kényszerbesorozás, hadisarc kivetése, a Kossuth-bankók érvénytelenítése, valamint az egyháziak – főként az alsópapság – elleni eljárások ugyancsak a megtorlás és a megfélemlítés célját szolgálták, és a társadalom széles rétegeit érintették. A büntetés – legalábbis jelképesen – azokat is utolérte, akiknek sikerült elmenekülniük a birodalomból. Főként a forradalmi politikai vezetők tagjai esetében alkalmazták azt a megoldást, hogy halálos ítéletüket távollétükben is „végrehajtották”.⁵ Két évvel a szabadságharc leverése után, 1851. szeptember 21-én a megtorlások szimbólumává vált pesti Újépület mögött 36 emigráns nevét szögezték fel a hatóságok a bitófákra. Hasonló esemény zajlott 1852 tavaszán, amikor 9 név került kiszögezésre.⁶

A bécsi kormányzat azonban távolról sem volt egységes a megtorlás mértékét és menetrendjét tekintve. Alexander Bach – látva a nemzetközi felháborodást – már 1849 októberében javasolta a kivégzések felfüggesztését. Felix Schwarzenberg miniszterelnök támogatta a javaslatot, Ferenc József el is fogadta, a halálos ítéletek végrehajtása mégsem ért véget, és más területen is alig enyhült a megtorlás. 1850 márciusában például Ferenc József magyar tiszteknek kegyelmezett meg – vagyis történt elmozdulás az amnesztia irányába –, Haynau azonban nem volt hajlandó enyhíteni gyakorlatán, így menesztéséig, 1850 júliusáig tartott a megtorlás első, legerőteljesebb szakasza.⁷

3 Uo. 20–21., 24–26., 81–82.

4 Uo. 86.

5 Uo. 90–96.

6 1851. szept. 21.: Almásy Pál, Andrássy Gyula, Balogh János, Batthyány Kázmér, Beöthy Ödön, Csernátony Lajos, Gorove István, Guyon Richárd, Hajnik Pál, Házmán Ferenc, Horváth Mihály, Irányi Dániel, Jósika Miklós, Kmety György, Kornis Károly, Kossuth Lajos, Ludvig János, Madarász László, Majthényi József, Mérey Mór, Mészáros Lázár, Oroszhegyi Józsa, Perczel Mór, Perczel Miklós, Puky Miklós, Somogyi Antal, Splényi Lajos, Stein Miksa, Szontágh Sámuel, Szemere Bertalan, Teleki László, Vetter Antal, Vukovics Sebő, Rákóczy János, Sárosi Gyula, Táncsics Mihály. 1852. máj. 6.: Mednyánszky Cézár, Noszlopy Gáspár, Noszlopy Antal, Pulszky Ferenc, Rónay Jácint, Berzenczey László, Décsy László, Katona Miklós, Teleki Sándor. *Hermann R.: Megtorlás i. m. (2. jz.)* 96.

7 Uo. 113–120.

A Makk-féle szervezkedés

1849 után a hatóságok fokozott figyelemmel kísérték a Magyarországon és Erdélyben zajló eseményeket, a kibontakozó társadalmi ellenállás különböző formáit.⁸ Folyamatos gyanakvásuk nem volt alaptalan. 1851 augusztusától egy olyan szervezkedés került a látókörükbe, amelyet Bécsben a kialakuló rendszer elleni jelentős fenyegetésként értékeltek. A Makk József-féle mozgalom számai egészen Kossuth Lajosig vezettek. A szervezkedés főként Erdélyben folyt, a beszerzés folyamán a férfiakat évszaki, a nőket virág-rendszerbe illesztették. A tagok elvileg nem ismerték egymást. Miután a kormányzat emberei is beépültek a szervezetbe, a készülődség nagyon hamar lelepleződött. Az összeesküvők célja egy felkelés kirobbantása volt, amelyet 1852 tavaszára terveztek. A hatóságok kívártak, míg annyi információ birtokába jutottak, hogy 1852 elején megkezdődhetett a mozgalom felszámolása. A letartóztatások több hullámban történtek. 1851 decemberében Kossuth nővérei és az ő ismerőseik, bizalmasaik ellen indult vizsgálat, amely házkutatással és elfogatásokkal járt, 1852 januárjában és júniusában pedig az erdélyi szalakat is felgöngyölítették. Számos tényleges és vélt összeesküvőt fogtak el a rendőrök, akikre halálos ítélet, illetve hosszú börtönbüntetés várt.⁹

1848–1849 felidézése az 1852-es császári utazás során

„Az egész rendkívül szép, ünnepélyes és impozáns volt, és nagy volt a lelkesedés; de minden meglepedettségem ellenére még mindig arra gondoltam, hogy mindez három évvel ezelőtt ugyanígy történt Kossuth tiszteletére”¹⁰ – írta Ferenc József 1852-es magyarországi látogatása első napján anyjának, Zsófia főhercegnőnek a fogadtatásról, amelyben részesült. Az 1848–1849-es események nemcsak a császár emlékezetében éltek elevenen, hanem a lakosságéban is. 1852-ben még folytak a szabadságharcban részt vevők elleni bírósági eljárások, és bár a császári körút folyamán összesen 243 fő büntetését törölték vagy csökkentették, teljes amnesztiát csupán 41 fő kapott közülük. Az utazás előtt, 1852 májusában ugyanakkor folyamatosan születtek az újabb és újabb ítéletek, többek között ekkor ítélték halálra – távollétükben – Pulszky Ferencet és Rónay Jácintot.¹¹ Június 13-án kezdetét

8 A korszakot jellemző társadalmi ellenállási stratégiákat részletesen elemzi *Deák Ágnes*: Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az abszolutista kormányzat ellen 1851–1852-ben. *Aetas* 10. (1995) 4. sz. 27–59.

9 *Berzeviczy Albert*: Az abszolutizmus kora Magyarországon. 1849–1865. I–IV. Franklin, Bp., 1922–1937. I. 287–299.; A föld megőszült. Emlékiratok, naplók az abszolutizmus (Bach) korából. I–II. Vál., szerk. Tóth Gyula. Szépirodalmi, Bp., 1985. I. 509–660., II. 5–199.

10 Briefe Kaiser Franz Josephs I. an seine Mutter. 1838–1872. Hrsg. Franz Schnürer. J. Kösel & F. Pustet, München, 1930. 182. Ferenc József levele anyjának. Buda, 1852. jún. 7.

11 Pesti Napló 1852. máj. 8. 1–3. Hadi törvényszéki ítéletek.

vette a Makk-féle mozgalom második erdélyi letartóztatási hulláma.¹² Az utazás befejeztével, augusztusban pedig további halálos ítéleteket hoztak (Duschek Ferenc, Vay Miklós, Dunyov István, Vidats János perében), amelyeket később várfogságra enyhítettek.¹³ Úgy tűnik, az ítékezés, illetve az ítéletek nyilvánosságra hozatala csupán addig szünetelt, amíg Ferenc József az országban tartózkodott.¹⁴

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy az uralkodó és a kormányzat nehezen lépett túl az 1848–1849. évi magyarországi eseményeken,¹⁵ sőt a két hónapos körút során folyamatosan emlékeztették a rebellis népet arra, hogyan verte le a császári és a cári sereg a felkelőket. Ferenc József maga sem tudta megbocsátani a magyarok szembeszegülését, ez a trauma egész életében elkísérte.¹⁶ A császár katonás fellépése, amely az út során végig meghatározó volt, erősítette azt a képet, hogy mint a magyar koronatarományok meghódítója érkezett az országba. A mindenhol kirukkoltatott katonai alakulatok a hadsereg erejét voltak hivatottak bemutatni, ami megfélemlítésként is hatásos lehetett. A lakosság érzékenységet pedig még ennél is jobban bánthatták azok az emlékművek, amelyek az osztrák és az orosz sereg hősi halottairól, az uralkodó szempontjából győztes csatákról, ostromokról emlékeztek meg. Az emlékművek közül egy – a budai – már az 1852-es látogatás idejére elkészült, a többi esetben az alapkövetételre került sor Ferenc József személyes közreműködésével.

Szimbolikus térfoglalás

A Hentzi-emlékmű Budán

Az emlékművek közül az 1852 júliusában felavatott „Hentzi-szobor” volt a legjelentősebb, már csak azért is, mert ez az emlékmű el is készült 1852 nyarára, így azt Ferenc József személyes jelenlétében avathatták fel.

Ki volt Hentzi, és halála miatt vált a császári hadsereg magyarországi küzdelmeinek szimbólumává? Heinrich Hentzi von Arthurn¹⁷ (1785–1849) vezérőrnagy a szabadságharcban osztrák oldalon harcolt. 1848 szeptemberében Pétervárad pa-

12 *Berzeviczy A.*: Az absolutismus kora i. m. (9. jz.) I. 299.

13 *Hermann R.*: Megtorlás i. m. (2. jz.) 120–121.

14 Köszönöm Pajkossy Gábornak, hogy felhívta a figyelmet ezekre az eseményekre, amelyek mintegy keretbe foglalták a császári látogatást.

15 *Hermann R.*: Megtorlás i. m. (2. jz.) 120–121.

16 Erről árulkodnak a képek, amelyek Ferenc József hálószobájában lógtak, és amelyek a szabadságharc császári szempontból vesztes pillanatait ábrázolták. *Szabad György*: Az önkényuralom kora (1849–1867). In: Magyarország története 1848–1890. I–II. Szerk. Katus László. Akadémiai, Bp., 1979. (Magyarország története tíz kötetben VI.) 448., ill. *Hanák Péter*: Ferenc József hálószobája. Budapesti Negyed 22. (1998) 4. sz. 177–183. <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00017/177-183.html> (utolsó megtekintés: 2015. augusztus 21.).

17 Hentzi svájci származású katonacsaládba született Debrecenben. 1804-ben kezdődött katonai mérnöki pályafutása, többek között a komáromi erőd kiépítésében is részt vett. A napóleoni háborúk során bejárta a Habsburg Birodalmat, Magyarország tekintetében igen jó helyismerettel

rancsnoka lett, ahol igyekezett mind a magyar kormány, mind az osztrák hadügyminisztérium felé biztosítani helyzetét, valójában azonban a birodalmi érdekeket tartotta szem előtt. A magyar vezetés hamarosan gyanút fogott, és Hentzit felrendelték Pest-Budára, hogy haditörvényszék elé állítsák. A vezérőrnagy találkozott Kossuthal is; bár a találkozó lefolyásáról nem rendelkezünk pontos információkkal, a korabeli közvélemény úgy tudta, hogy Hentzi Kossuthnak hűségesküt tett a magyar ügy mellett. Ennek fényében árulásnak tűnt, hogy 1849. január elején szolgálattételre jelentkezett Windisch-Grätznel, és szerepet vállalt Buda megerősítésében, majd védelmében. A budai vár osztrák parancsnokaként lövette Pestet, és parancsot adott Alois Allnoch ezredesnek a Lánchíd felrobbantására, ami azonban nem járt sikerrel. Hentzi az 1849. május 21-i ostromban kapott sebesülést, amelybe egy nappal később belehalt. Alakja ezt követően vált szimbolikussá.¹⁸

Magyar részről árulónak, osztrák részről viszont hősnak tartották. Ferenc József 1850 júniusában intézkedett Budavár császári védőinek kitüntetéséről, majd egy évvel később magánpénztárából engedélyezett 12 000 Ft-ot a Hentzinek és társainak emelendő emlékmű költségeire.¹⁹

1852-re el is készült az úgynevezett Harcos Emlékmű, amelyet a budai Várban, az addigi Szent György (innentől kezdve Hentzi, ma ismét Szent György) téren állítottak fel. Az ünnepség 1852. július 11-én reggel 8 órakor kezdődött (három évvel korábban ezen a napon vonult be a császári sereg Haynau vezetésével Budára). Az emlékmű leleplezésén Ferenc József mellett jelen volt többek között Josip Jelačić bán, Franz von Schlik lovassági tábornok és Balthasar Simunich altábornagy, akik személyesen is részt vettek a magyarok elleni 1848–1849-es küzdelemben. Hentzi özvegye, fia és veje ugyancsak részt vett az ünnepségen.²⁰ Egyes sajtóértesülések szerint a híresen magyarelles Zsófia főhercegnő megjelenésére is számítani lehetett, ő azonban végül távol maradt az eseménytől.²¹

A kis torony formájú emlékmű gótikus stílusban készült, középpontjában a haldokló, hős katona alakja állt, feje fölé angyal tartott babérkoszorút. Az építmény mellékalakjai a hitet, az éberséget, a zászlóhoz való hűséget, az igazságot, a lovagiasságot és az önfeláldozást szimbolizálták. A talapzaton német nyelven volt

rendelkezett. Felesége a magyar nemesi családból származó Bertalan Eleonóra volt. *Hermann Róbert*: Heinrich Hentzi, a budavári Leonidász. *Aetas* 28. (2013) 2. sz. 34–36.

18 *Hermann R.*: Heinrich Hentzi i. m. (17. jz.) 38–59.; Katona Tamás bevezetője. In: Budavár bevételének emlékezete. Vál., szerk., bev. Katona Tamás. S. a. r. Hermann Róbert–Pelyach István–Tirts Tamás. Európa, Bp., 1989. 17–21.

19 Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA), Kriegsarchiv, Allerhöchster Oberbefehl, Militärkanzlei Seiner Majestät 1850:1829. Ferenc József a hadügyminiszterhez (és másokhoz). Schönbrunn, 1850. jún. 10. (fogalmazvány); Uo. 1851:4965. Ferenc József Scharff udvari tanácsoshoz. Schönbrunn, 1851. jún. 18. Mindkettőt idézi: *Aggházy Kamil*: Buda ostroma 1849. május 4–21. I–II. Szerk., s. a. r. Hermann Róbert et al. BFL, Bp., 2001. II. 382–389. (232.), 390. (234.)

20 Magyar Hírlap 1852. júl. 13. 1. 11. 1. Nemhivatalos rész; Pesti Napló 1852. júl. 9. 2. Vegyes hírek és események.

21 Pesti Napló 1852. jún. 26. 2. Bécsi levelek XV. június 24.

olvasható a budai Vár védelmében elesett császári katonák, így Hentzi tábornok és Allnoch ezredes neve.²²

Az ünnepség után Ferenc József megvendégelte a jelen lévő 200 egykori vár-védőt, este pedig kivilágították az emlékoszlopot.²³ Az uralkodó elégedett volt az emlékmű ünnepélyes felavatásával és az azt követő udvari díszbéd lefolyásával.²⁴

Nehezen lehetett feloldani az ambivalenciát, amelyet az okozott, hogy az 1849-es események az egyik és a másik oldalon eltérő érzelmeket hívtak elő. A hivatalos sajtó megpróbálta átértelmezni, befogadhatóvá tenni az emlékmű felállítását:

„[...] az emlékszóbornak mai napon végbement felszentelése s leleplezése megengedi nekünk, hogy megváljunk ama kellemetlen érzelemtől, melyet azon áldozatokra visszatekintés gerjesztett keblünkben, kiknek halálán vásároltuk meg az annyira kívánatos jelen helyzetet. [...] [Őfelsége] tudta, miként kell az elhunytak megtisztelése által, bennünket a mindegyikünknek kimutatott körben, ama hűség és ragaszkodás utánczására buzdítani.”²⁵

A pest-budai lakosság azonban nem tudott megbékélni az emlékművel, és ezt tettelesen is kifejezte. Az építményt többször megrongálták, s bár hivatalos megemlékezést 1852 után nem szerveztek köré, mégis egészen 1899-ig a helyén maradt. Az emlékművet 1899-ben a hűvösvölgyi kadétiskola kertjébe helyezték át azzal az indokkal, hogy helyén az egy évvel korábban elhunyt Erzsébet királynénak emelhessenek szobrot.²⁶

Az áthelyezés lehetőséget kínált volna arra, hogy a kényes monumentum ügye megoldódjon. Ferenc József azonban ragaszkodott hozzá, hogy áthelyezésekor az emlékművet és az elesett császári katonák csontjait egyesítsék, és a szobor feliratát is kiegészítette: „A császár hálás elismeréssel 1899-ben megújította.” Ráadásul újraavatására 1899. augusztus 12-én, a világosi fegyverletétel 50. évfordulója előtt egy nappal került sor. A honvédek a császári himnusz hangjaira vonultak fel, ami ismét felkavarta a magyar nemzeti érzelmeket. Ahogy Czaga Viktória fogalmaz, az emlékműből ekkor lett síremlék, de ez nem jelentette a megbékélést.²⁷

22 *Sinkó Katalin*: Ferenc József: a dinasztikus és a nemzeti reprezentáció versengése és dualizmusa. In: Császár és király, 1526–1918. Történelmi utazás. Ausztria és Magyarország. Kiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtár Dísztermében 2001. március 8.–május 1. Katalógus. Szerk. Fazekas István–Ujváry Gábor. Collegium Hungaricum, Bécs, 2001. 19.

23 Pesti Napló 1852. júl. 14. 1.; *Czaga Viktória*: A Harcos Emlék – szoborsors Magyarországon. A Hentzi-emlékmű története. A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 6. (2003) 92.

24 ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA), Hofarchiv, Obersthofmeisteramt (= OMeA), Akten Hauptreihe rub. 65/1852, 840/1590. Távirat az udvari szállásmesteri hivataltól, Budáról a főudvarmesteri hivatalnak. Buda, [1852.] júl. 11.

25 Magyar Hírlap 1852. júl. 13. 1–2. Nemhivatalos rész.

26 1886. május 21-én Ludwig Jansky vezérőrnagy megkoszorúzta az emlékművet; az esetet komoly felháborodás és utcai tüntetés követte. Ferenc József a magyar közvélemény (és Tisza Kálmán) ellen nyilatkozott, Janskyt pedig áthelyezéssel hadosztályparancsnokká léptette elő. *Czaga V.*: i. m. (23. jz.) 79.; *Szabad Gy.*: i. m. (16. jz.) 1324.

27 *Czaga V.*: i. m. (23. jz.) 97.

*A temesvári, a gyulafehérvári
és a segesvári emlékmű*

Három emlékmű esetében 1852-ben csupán az alapkőletételre került sor; az emlékművek 1853-ban készültek el, és ekkor zajlott felavatásuk is.

Az 1852-es császári körút keretében Ferenc József június 14-én érkezett a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság területére. Temesváron, a tartomány székhelyén a terület kormányzója, Johann Coronini-Cronberg gróf fogadta a császárt. Ferenc József három napot töltött a városban, ahol június 15-én ünnepélyesen elhelyezte egy emlékmű alapkövét. A majdani emlékmű a császári katonák vitézsége mellett meg kívánt emlékezni a lakosság ostrom alatti hűségéről is.²⁸

Az alapkőben elhelyezett emlékirat szerint a császár hálás elismerését kívánta kifejezni hadseregének, hogy 107 napig hősiiesen védte Temesvár várát, és 1849. augusztus 9-én a nevezetes csatában – amely eldöntötte a magyar szabadságharc sorsát – felmentette az erődöt. Azok közül, akik a vár védelmében részt vettek, és az ünnepségen jelen voltak, többen jutalmat kaptak, majd Ferenc József megszemlélte a laktanyákat. Az előzetes program szerint ezután következett volna a Temesvár és Kisbecskerek közötti csatamező megtekintése, ez azonban elmaradt.²⁹

A temesvári megemlékezés június 16-án zárult. Ezen a napon az udvari ebédén 27 olyan katonatiszt is jelen volt, akik Temesvár ostromakor a vár védelmében vettek részt. Ferenc József tiszteletükre és az elesettekre tósztot mondott.³⁰

Az emlékművet 1853. január 18-án avatták fel a temesvári Dísz téren (*Paradeplatz*) a kormányzó, Coronini-Cronberg gróf jelenlétében, rajta a következő felirat szerepelt: „Franz Joseph der Erste den heldemüthigen Vertheidigern Temeswar’s im Jahre 1849.”³¹

Az emlékműnek több elnevezése is kialakult a többnemzetiségű lakosság körében. A németek elsősorban a Hűség emlékművét látták benne, a románok emellett a Győzelem emlékművéként is emlegették, a magyarok számára osztrák katonai emlékmű (ez a hivatalos elnevezés) vagy Rukavina-emlékmű³² volt, illetve ráragadt a „szégyenszobor” elnevezés is, mivel sokszor megrongálták. Ennek oka elsősorban az volt, hogy a várost ostromló magyar honvédeket a talapzaton elhelyezett állati szörnyalakok jelképezték. Ezeket 1885-ben leszedték. 1918-ban a szobor főalakját lefejezték, mellékalakjait eltávolították, majd 1936-ban az egész emlékművet áthelyezték egy temetőbe.³³

28 Pesti Napló 1852. jún. 18. 1. Telegrafi tudósítások. Temesvár, jun. 14.; Pesti Napló jún. 19. 1. Telegrafi tudósítások. Temesvár, jun. 15.; Pesti Napló jún. 21. 1. Temesvár, jun. 14.

29 Pesti Napló 1852. jún. 21. 1. Temesvár, jun. 14.

30 Pesti Napló 1852. jún. 21. 1. Telegrafi tudósítások. Temesvár, jun. 16.

31 Fremden-Blatt 1853. jan. 23. 4. Neueste Post. Temesvar, 18. Jänner.

32 Georg Rukavina, császári tábornok, 1849-ben a temesvári vár parancsnokaként küzdött a magyar ostromlók ellen. 1849 októberében halt bele az ostrom idején kapott fertőzésbe.

33 2013-ban a város polgármestere tervbe vette a szobor visszahelyezését a városba. Milyen üzeneteket hordoz egy 19. században állított temesvári emlékmű? Heti Új Szó 2013. aug. 2. 1.

A gyulafehérvári emlékmű alapkövét ugyancsak a magyarországi körút során, 1852. július 23-án tette le a császár. Az emlékmű Ludwig Losenau császári ezredesre és katonáira emlékezett, akik a város melletti piski csatában estek el 1849-ben.³⁴ Ezzel Erdélyben is megkezdődött a szabadságharcra való császári emlékezés. Az emlékművet végül 1853. március 31-én állították fel, és ma is az eredeti helyén áll – felújítva.³⁵

Az 1848–1849-es küzdelmek felelevenítése során természetesen a segítséget nyújtó orosz hatalomnak is kijárt a tiszteletadás. Az orosz katonák már 1849-ben is tettek ilyen irányú lépéseket. A szabadságharcban elesett császári és cári katonákra való emlékezésért Gusztav Hrisztianovics Hasford orosz altábornagy utasítására a cári katonák 1849. október 24-én a Nagyszeben melletti Kápolna-hegyen emeltek egy piramist, amelynek felirata („Russia et Austria unita. MDCCCXLIX”) a győztes szövetségre utalt. A *Siebenbürger Bote* tudósítása szerint Hasford célja az volt, hogy az utókor emlékezzen az Ivan Fjodorovics Paszkievics és Alekszandr Nyikolajevics Lüdersz parancsnoksága alatt harcoló orosz hadsereg dicsőséges győzelmeire, illetve az osztrák hadsereg Julius Jacob von Haynau és Eduard Clam-Gallas vezetésével elért hadisikereire. Az emlékmű felállítása 1849 októberében anélkül ment végbe, hogy a cári parancsnok előzetesen egyeztetett volna az osztrák katonai hatóságokkal. Hasford a helyszínt úgy választotta ki, hogy annak a két szorosnak a metszéspontjában legyen, amelyeken az egyesült orosz–osztrák sereg bevonult Erdélybe.³⁶

Ugyancsak 1849 őszén érkeztek az 1849. július 31-i segesvári csatában elesett Grigorij Jakovlevics Szkarjatyin vezérőrnagy, cári szárnysegéd fivérei Segesvárra, hogy – az osztrák katonai vezetés teljes támogatását élvezve – hazavigyék testvéruik maradványait. A holttestet ünnepélyes istentisztelet után emelték ki a sírból, s az eseményen jelen volt minden segesvári katonai és polgári előljáró a lakossággal együtt. Az egyik fivér ezután Marosvásárhely felé indult kíséretével, a másik fivér pedig tort tartott, amelyre hivatalosak voltak a polgári vezetés és az egyház képviselői, valamint a tisztek.³⁷ 1850. augusztus 4-én Szkarjatyin tiszteletére nagy tábori misét is tartottak, amelyen a városi magisztrátus és a különböző felekezetek képviselői mellett a lakosság nagy része is megjelent.³⁸

34 Wiener Zeitung 1852. júl. 28. 2. Telegraphische Depesche, Hermannstadt, 23. Juli.

35 Fremden-Blatt 1853. ápr. 7. 1., ill. ld. a fotókat a kóztérkép.hu oldalon: https://www.kozterkep.hu/~20115/Losenau_emlekmu_Gyulafehervar_1853.html# (utolsó megtekintés: 2015. augusztus 21.).

36 Az emlékmű további sorsáról egyelőre nem rendelkezünk adatokkal. ÖStA HHStA Kabinettsarchiv, Geheimakten, Acta secreta, Nachlass Schwarzenberg Kt. 9. (alt 9), Fasz. I. Korrespondenz Fürst Schwarzenberg mit Ministern, Fasc. II. Korrespondenz des Minister-Praesidenten Fürsten Schwarzenberg mit den Generälen Radetzky, Jellasich, Wohlgemuth, Hammerstein, Mayerhofer, Fasz. III. Baron Wohlgemuth. Nr. 79. f. 74–76. Wohlgemuth Schwarzenbergnek. Nagyszeben, 1849. okt. 28.; Uo. Nr. 82. f. 83–86. Wohlgemuth Schwarzenbergnek. Nagyszeben, 1849. nov. 7.

37 Uo. Nr. 86. f. 101–102. Wohlgemuth Schwarzenbergnek. Nagyszeben, 1849. dec. 3.

38 Uo. Nr. 98. f. 214–215. Wohlgemuth Schwarzenbergnek. Nagyszeben, 1850. aug. 17. Ludwig Wohlgemuth altábornagy, Erdély katonai és polgári kormányzója szerint a helyi polgári közönség nagy szimpátiát mutatott a megemlékezés során.

Ezek után szinte kötelezőnek tűnhetett egy, az orosz cár és az elesett orosz katonák tiszteletére szolgáló emlékmű elkészítése. Az alapkövetételre 1852. július 31-én, vagyis az 1849-es segesvári csata évfordulóján került sor Segesváron. Az ünnepségre kivonultak a marosvásárhelyi hadtest csapatai, a vidék lakossága pedig a közeli magaslatokról szemlélte az eseményt.³⁹ Az alvó oroszánt ábrázoló, márványból készült szobrot 1853. szeptember 28-án avatták fel, a helyi lakosság az ellenség emlékművének tekintette. Ennek ellenére ma is áll.⁴⁰

További megemlékezések

Ferenc József 1852-ben magyarországi utazása során azon kívül, hogy egy 1849-es emlékművet felavatott, háromnak pedig letette az alapkövét, két olyan személy sírjához is ellátogatott, akik ugyancsak a császári házért haltak meg. Kálozon meglátogatta a templomot és gróf Zichy Eugen (Ödön, valójában Jenő) sírját, akit Görgei Artúr 1848. szeptember 30-án kivégeztetett Josip Jelačićhoz fűződő kapcsolata, vagyis árulása, vagy ahogyan a *Pesti Napló* fogalmazott 1852-ben: a császári ház iránti hűsége és ragaszkodása miatt.⁴¹ Vácon pedig Christian Götz sírjánál emlékezett meg az uralkodó az érte 1849 áprilisában hősi halált halt császári tábornokról.⁴²

Ferenc József ezen kívül több helyszínen is megszemlélte az 1849-es csaták, ütközetek helyszínét, valamint a várostromoknál használt védműveket, és természetesen megtekintette a Gellért-hegyen épülő, Pestet fenyegető erőd, a Citadella munkálatait is.⁴³

A császári program által kiemelt momentumok másik oldalán természetesen magyar sikerek és veszteségek álltak, amelyekhez ugyancsak emlékhelyek, megemlékezések kapcsolódtak. A Hentzi-szobor elutasításának „visszajaként” a Buda ostromakor elesett magyar honvédekről minden év május 21-én megemlé-

39 *Pesti Napló* 1852. aug. 6. 1. Telegrafi tudósítások, Marosvásárhely, jul. 31. Az emlékmű felirata: „Gregor Jakovlevitsch Skariatín, dem heldenmüthigen kaiserlichen russischen Generalen, Flügeladjutanten des Kaisers und Chef des Generalstabes, am 31. Juli 1849 durch eine feindliche Kanonenkugel bei Schäßburg gefallen, als Denkmal dankbarer Anerkennung des gemeinschaftlichen Kampfes und Sieges der alliirten Heere und des freundschaftlichen Bundes der erhabenen Monarchen von Oesterreich und Rußland der k. k. siebenbürgische Armeecorps”. Az ellenkező oldalon ugyanez a szöveg szerepel oroszul. *Die Presse* 1853. okt. 6. 3. Tagesneuigkeiten.

40 *K[ápolnási] Zs[olt]*: Egy elfeledett emlékmű a panelházak dzsungelében. *Udvarhelyi Híradó* é. n. márc. 14–16. 10. <http://kronika.ro/flashnewspaper/data/8529/10.swf> (utolsó megtekintés: 2015. augusztus 21.). Érdekes módon a Szkarjatyin emlékére állított szoborhoz hasonló a Szászsebesen 1909. március 14-én leleplezett, életnagyságú alvó oroszánt ábrázoló honvédemlékmű. *Murádin Jenő*: A megsebzett szobor. *Elpusztult vagy megsérült erdélyi magyar emlékművek repertórium*. Kriterion, Kolozsvár, 2008. 99., 167.

41 *Pesti Napló* 1852. júl. 1. 1. Szekszárd, jun. 27.

42 *Pesti Napló* 1852. júl. 9. 1.

43 HHStA Hofarchiv, OMeA, Hofzeremonieldepartment (= HZD), Zeremonialprotokolle Bd. 64. (1852) f. 53–56. Allerhöchstes Hoflager zu Ofen.

keztek a krisztinavárosi templomban, illetve a síroknál.⁴⁴ Az erdélyi magyarok pedig a segesvári oroszlánszobor helyett inkább a közeli, fehéregyházi emlékműhöz zárandokoltak.⁴⁵

Az 1867-es kiegyezés után lehetőség nyílt arra, hogy a magyar honvédeknek is emlékműveket emeljenek. A legjelentősebb ezek közül a Honvéd-szobor, amelyet 1893-ban a budai Dísz téren állítottak fel,⁴⁶ nem messze a Hentzi-emlékműtől. 1893 és 1899 között tehát a két szobor egyszerre emlékeztetett a védőkre és az ostromlókra a budai Várban, ami mutatja, hogy 1848–1849 ambivalens emlékezte Ferenc József egész uralkodása alatt jellemző maradt.

Az 1852-es utazás üzenete

Ferenc József trónra lépése utáni első hivatalos megjelenése a birodalom keleti tartományában lehetőséget kínált arra, hogy császárként mutatkozzon be alattvalói előtt, kialakítsa és formálja saját uralkodói „imázsát”. Ebben a képben az uralkodó klasszikus jogai és kötelességei mellett Ferenc József fiatalsága, határozottsága, illetve egyeduralmi törekvései kaptak hangsúlyt. Ferenc Józsefet nem koronázták magyar királlyá, így az 1852-es úttal kvázi „birtokba vette” az „új Ausztria” keleti koronatarományait. A legitimitás formai hiányát azért sem vethették a szemére, mert az 1849-ben elásott magyar koronát ekkor még nem találták meg; a koronázás tehát nem is jöhetett szóba.

A Budára való ünnepélyes megérkezés rendje tükrözte a helyzetet és Ferenc József szemléletét: osztrák császárként érkezett Magyarországra, határátlépésekor a császári zászlót vonták fel a budai Várra, pozsonyi és komáromi elhaladásánál az osztrák „Néphimnusz” (*Gotterhalte*) játszották a kirendelt katonai zenekarok. A látogatás további részében is uralkodó maradt a császári szimbolika, a zászlók elhelyezésének szigorú rendje a dinasztia fekete-sárga lobogóját helyezte középpontba.⁴⁷

A bejárt területet tekintve szembevetendő, hogy Ferenc József nem a szokásos útvonalat követte. Elődei közül senki sem látogatott el annyi településre, mint ő. Albrecht főherceg leveleiből kiderül, hogy a bécsi udvar célja egyértelműen az volt, hogy a lakosság minél nagyobb tömegét elérjék, a lakosságot a fiatal császár és kormányzata, illetve az új államigazgatási rendszer felé hajlítsák. A június 11-e és július 10-e közé tervezett kisebb körutak alkalmazkodtak az ország földrajzi ta-

44 *Czaga V.*: i. m. (23. jz.) 94.

45 *K[ápolnási] Zs.*: i. m. (40. jz.) 10.

46 *Czaga V.*: i. m. (23. jz.) 95.

47 A zászlók rendjéről a császár magyarországi látogatásának előkészületeivel párhuzamosan készült egy tervezet, amelyről Bach tájékoztatta a budai kormányzóságot is. A tervezet lényege az volt, hogy a nemzeti színeket az osztrák ház színei váltsák fel. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL-OL), Abszolútizmuskori Levéltár, K. k. Militär- und Civil-Gouvernement für Ungarn, Militär Section (D 41) 3. d. 4. tétel Császári ház magyarországi utazása 1852. 1852:2101. f. 35., 41. Alexander Bach belügyminiszter leirata Jacob von Parrot altábornagynak. Bécs, 1852. máj. 28.

goltságához, részben pedig követték a kerületi beosztást is, vagyis szimbolikusan jóváhagyták az ország kerületekre való felosztását.

A Magyar Királyság (és Erdély) közjogi, kormányzati és területi átstrukturálása mellett az utazás során az is nagy hangsúlyt kapott, hogy Ferenc József 1849-ben fegyverrel hódította meg Magyarországot. A katonai alakulatok parádéi elődei látogatásai során is jelentős szerepet játszottak, azonban az 1852-es utat a hadseregnek a korábbiaknál jóval nagyobb mértékű megjelenése jellemezte. A harciaságot sugárzó készülséget indokoltá is tehetné, hogy a hatóságok tartottak egy esetleges merénylettől, ugyanakkor a katonaság reprezentációja, illetve a militáns szemlélet a ceremóniákban is nagy szerepet kapott. Ferenc József közvetlenül megérkezése után a Lánchíd pesti hídfőjénél lóháton fogadta az ott felállított katonák tisztelgését, majd egy rövid misét követően szemlét tartott a Vérmezőre kivonult csapatok felett – lakosztályát is csak ezután foglalta el.⁴⁸ Ez az eseménysor – bevonulás lóháton, katonai szemle, hadgyakorlat – az utazás legtöbb állomásán hasonlóképpen zajlott le. A 22 éves császár kiélhette és ki is élte a katonaság iránti rajongását, amely gyerekkora óta jellemző volt rá.

Ugyanakkor – elődeihez hasonlóan – Ferenc József élt a kegyelmezés jogával is magyarországi látogatása során, a sajtó pedig folyamatosan tudósított erről. A kegyelmezések főként a szabadságharcban részt vevő honvédeket érintették, azonban csupán egyedi esetekről volt szó, amelyek a császár által éppen meglátogatott városban, községben jó visszhangot kelthettek. Az érintett személyek és családok számára természetesen mindez megkönnyebbülést jelentett, azonban a lakosság egészének hangulatát csak pillanatnyilag javíthatta. A teljes körű amnesztia nem valósult meg, pedig a közvélemény a császári látogatás kapcsán erre számított.⁴⁹

Ferenc József utazása során az az üzenet vált leginkább hangsúlyossá, hogy a császár katonai erővel hódította vissza ezeket a tartományokat a forradalmi erőktől. Az emlékművek és megemlékezések mellett jelentős szerepet játszottak egyes 1849-es események is, amelyeknek évfordulójáról egyrészt a császár személyes jelenlétében emlékeztek meg, másrészt az utazás programjának kialakítása emlékeztetett rájuk. Ferenc József június 5-i megérkezése például pontosan arra a napra esett, amelyiken három évvel korábban Kossuth, illetve a magyar kormány bevonult a visszafoglalt Pest-Budára. Az utazás korábbi programja szerint a Hentzi-emlékmű felavatása a budai Vár elestének (május 21.) évfordulóján történt volna, azonban Bécsben végül – érthető okból – a visszafoglalás (július 11.) évfordulója mellett döntöttek.⁵⁰ A segesvári szobor alapkövetétele a csata napján ment végbe, azonban a temesvári ünnepséget nem a győztes csata évfordulójára (augusztus 9.)

48 HHStA Hofarchiv, OMeA, HZD, Zeremonialprotokolle Bd. 64. (1852) f. 49–51. Allerhöchstes Hoflager zu Ofen.

49 *Berzeviczy A.*: i. m. (9. jz.) I. 305.

50 MNL-OL D 41 3. d. 4. tétel 1852:118. f. 11. Grünne gróf Albrecht főhercegnek. Bécs, 1852. ápr. 12. Ugyanakkor az is érdekes, hogy 1849. május 21-én történt Ferenc József és Miklós cár varsói találkozója, az orosz beavatkozás megpecsételése, amelyre a fiatal császár bizonyosan nem emlékezett szívesen.

időzítették; valószínűleg a körutazás menetrendjét nem lehetett ennek megfelelően összeállítani. A gyulafehérvári emlékmű esetében a dátum nem is játszhatott volna szerepet, hiszen a piski csata 1849. február 9-én zajlott.

Ferenc József 1852. augusztus 14-én hagyta el a Magyar Királyságot, mivel az utazás programja egy napot csúszott. A tervek szerint a császári látogatás utolsó napja tehát augusztus 13. volt. A magyarországi út programjában közvetlenül nem jelent meg a világsi fegyverletételre való emlékezés, azonban a több hónapos utazás lezárása, Ferenc József Magyarországról való távozása alkalmából veretett emlékérem hátoldalán dátumként sokatmondóan *1852. augusztus 13. szerepelt*.⁵¹

Záró gondolatok

A császár bizonyára tisztában volt azzal, hogy az alapos előkészületeknek köszönhetően 1852 nyarán a magyarországi állapotoknak csak a „mázát” láthatta, a hivatalnokok gondos munkájából kifolyólag főként éljenzéssel fogadta őt a lakosság. Az államigazgatás új rendszerét ekkor építették ki, láthatólag jól is működött, hiszen a császári körút folyamán atrocitásra nem került sor. A lakosság hangulata ugyan nem volt ideális, de megvolt rá a remény, hogy idővel ez is megváltozik, és Magyarországon is sikerül konszolidálni a Bach-rendszert.

A sikeres magyarországi politikához szükség lett volna a megbékélés gesztusaira. A Felix Schwarzenberg miniszterelnök által kijelölt irányvonal, a nagy német egység megvalósítása feltételezte Magyarország megtartását a birodalomban, vagyis a magyarok mielőbbi megbékítését. Ennek a szándéknak azonban nem találjuk nyomát az 1852-es utazás során érvényesülő császári reprezentációban, illetve propagandában. Igaz, 1851 nyarától Schwarzenberg egyre inkább kiszorult a bécsi kormányzathoz. Ezzel párhuzamosan megerősödött a konzervatív és abszolutista irányvonalat képviselő Kübeck báró befolyása. Az új irány Ferenc József számára is testhezállóbb volt: az 1851-es szilveszteri pátensszel a fiatal császár egyértelműen a nyílt abszolutizmus mellett tette le a voksát. Schwarzenberg 1852 áprilisában meghalt, miniszterei közül pedig többen kiléptek a bécsi kormányból.

Az 1852-es magyarországi körút kiindulási pont lehetett volna a megbékélés felé, azonban az ezt segítő gesztusok helyett a császári út inkább az 1848–1849-es eseményeket idézte fel, ezzel is elnyújtva a trauma hatását mindkét oldalon.

⁵¹ Pesti Napló 1852. aug. 3. 2. Vegyes hírek és események.

ORSOLYA MANHERCZ
RE-ACTING THE TRAUMA OF 1848–1849 DURING
THE IMPERIAL VISIT OF 1852

The evocation of the Hungarian revolution and fight for independence of 1848–1849 was given great emphasis when Austrian emperor (and Hungarian king) Francis Joseph visited Hungary in 1852. The erections of memorials – such as the inauguration of the Heintz statue –, as well as the visits made to battlefields and fortresses, were a clear indication of the fact that the emperor and the government could not easily liberate themselves from the memory of what had happened a few years before.

On the other side of the events emphasised by the imperial program there were as a matter of fact Hungarian successes and losses, to which memorial places and commemorations were likewise connected. The ambivalence caused by the contrasting emotions evoked by the revolution and the consequent events could hardly be dissolved. Indeed, this ambivalence remained a constant trait of the long reign of Francis Joseph.

Apparently, the journey of 1852 proved that the new administrative system was a success, as no atrocities took place during the imperial visit. Although the public feeling was far from ideal, it was hoped that this would also change with the passing of time, and the Bach regime would be consolidated in Hungary as well.

Yet a successful policy in Hungary was conditional upon at least some gestures of reconciliation. The course of policy advocated by prime minister Felix Schwarzenberg, based on the idea of the greater German unity, counted with the keeping of Hungary within the Empire, and thus aimed at the pacification of the Hungarians as soon as possible. However, no trace of this intention can be found in the imperial representation and propaganda which manifested themselves in the emperor's journey of 1852.

A birodalmi toposzok rombolója

Joachim Whaley, a Cambridge-i Egyetem professzora *Germany and the Holy Roman Empire*¹ című kétkötetes monográfiájával a német történészszakma egy nagy adósságát törlesztette. Hiába adott lökést a Szent Római Birodalommal kapcsolatos publikációknak a felbomlás kétszázadik évfordulója 2006-ban,² 2012-ig kellett várni egy olyan tudományos monográfiára, amely a birodalom egész kora újkori történetét átfogóan, sok szempontból, a legújabb kutatási eredményeket beépítve és a régi történeti toposzokat lerombolva mutatja be. Whaley munkája kiváló kritikákat kapott, a birodalom történetének olyan elismert német szakértői méltatták, mint Heinz Duchhardt, Georg Schmidt vagy Barbara Stollberg-Rilinger – hogy csak néhányat említsünk a recenzensek közül. Velük egyetértve állítható, hogy Whaley kézikönyve hiánypótló munka, és jó darabig megkerülhetetlen alpműnek fog számítani a kora újkori birodalom és Európa történetét tanulmányozók számára. Ennek egyértelmű jele, hogy Németországban nem is kísérleteztek hasonló, német nyelvű birodalomtörténet megírásával, hanem Whaley monográfiáját jelentették meg németül 2014 végén.

A Szent Római Birodalom kora újkori történetének ezen feldolgozása a magyar történészek számára is rendkívül hasznos. Mivel valóban hiánypótló alpműről van szó, véleményem szerint érdemes lenne magyar fordításban is kiadni. A birodalomról ugyanis nem született magyar nyelvű feldolgozás, történetírásunkba pedig az új eredmények szinte egyáltalán nem épültek be. Így lehetséges például

1 *Joachim Whaley: Germany and the Holy Roman Empire. I–II.* OUP, Oxford, 2013. (Az általam használt puha fedeles változatot először 2013-ban adták ki, a kemény fedeles már 2012-ben megjelent.)

2 Csak néhány érdekesebb példát megemlítve: *Die Kaisermacher. Frankfurt am Main und die goldene Bulle, 1356–1806.* Hrsg. Evelyn Brockhoff–Michael Matthäus. Societäts-Verlag, Frankfurt am Main, 2006.; *Heiliges Römisches Reich deutscher Nation 962 bis 1806. Altes Reich und neue Staaten, 1495–1806. II. Essays.* Hrsg. Heinz Schilling–Hans Ottomeyer. Standstein, Dresden, 2006. – a magdeburgi és berlini ikerkiállítás kora újkori részéhez kapcsolódó tanulmánykötet; *The Holy Roman Empire 1495–1806.* Ed. R. J. W. Evans–Michael Schaich–Peter H. Wilson. OUP, Oxford, 2012. A népszerűsítő kiadványok közül színvonalas összefoglaló *Barbara Stollberg-Rilinger: Heiliges Römisches Reich deutscher Nation. Vom Ende des Mittelalters bis 1806.* Beck, München, 2006. (C. H. Beck Wissen); *Peter Claus Hartmann: Das Heilige Römische Reich deutscher Nation in der Neuzeit 1486–1806.* Reclam, Stuttgart, 2005. (Reclam's Universal-Bibliothek 17045.); *Klaus Herbers–Helmut Neuhaus: Das Heilige Römische Reich. Schauplätze einer tausendjährigen Geschichte (843–1806).* Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2005.

az, hogy a birodalom 1648 utáni története sokszor – nem túl szerencsés módon – Ausztria és Poroszország történetévé egyszerűsödik, a birodalmi terminológia használatában pedig rendszeresek a tévedések, pontatlanságok. Habár az elmúlt években több olyan magyar nyelvű publikáció is született,³ amely már az utóbbi évtizedek német szakirodalmának eredményeire támaszkodik és amely birodalmon valóban annak egészét érti, még mindig van teendő annak érdekében, hogy a Szent Római Birodalomról árnyaltabb, történeti előítéletektől mentesebb képet kaphassunk.

Whaley monográfiája már fizikai megjelenésében is tekintélyt parancsoló: két vastkos, egyenként 750 oldalas (jó egykilós) kötetet vehet kézbe az olvasó. A törzsszöveg mindkét kötetben 645 oldalt tesz ki, ezt követi egy rövid glosszárium, majd 50 oldalnyi bibliográfia, végül pedig 30 oldalas név-, tárgy- és földrajzinév-mutató. Az első kötet I. Miksa 1493-as trónra lépésétől a vesztfáliai békéig vizsgálja a történéseket hét nagyobb fejezetben. Először egy összegző áttekintést kapunk a kora újkorba átlépő birodalomról, nevének eredetéről, határvidékeiről, alkotmányáról, a benne létező megannyi, változatos jogállású területről, végül a birodalom és nemzet viszonyáról az 1500 körüli időkben. A 2. fejezet a birodalmi reform időszakát (1493–1519) tárgyalja V. Károly trónra lépéséig, a 3. és 4. fejezet pedig a reformáció terjedését és a vallásháborúk időszakát mutatja be az augsburgi vallásbékével bezárólag. A következő két fejezetben a birodalom, majd az azt alkotó kisebb régiók szemszögéből ismerhetjük meg, hogyan próbálták a gyakorlatba is átültetni a vallásbéke rendelkezéseit. Szépen kirajzolódnak azok a társadalmi, vallási és politikai-alkotmányos konfliktusok, amelyek a 7. fejezetben taglalt harmincéves háborúhoz és a vesztfáliai békéhez vezettek.

A második kötet hat fejezete a vesztfáliai békétől az 1806-os felbomlásig tartó százhatvan évet mutatja be. Először a III. Ferdinánd és főleg I. Lipót idején magára találó, a háború megrázkódtatásaiból sikeresen talpra álló birodalmat ismerjük meg (1. fejezet), majd azokat az okokat, amelyek a 18. század első felében elvezettek az osztrák örökösödési és a hétéves háború kríziséhez (2. fejezet). A harmadik nagyobb egység ugyanezt az 1648–1740 közötti időszakot vizsgálja meg, de a fókuszában a kisebb német területek történetének jellegzetességei állnak. Ugyanígy, előbb az egész, majd az azt alkotó területi egységek látószögéből ismerhetjük meg az 1740–1792 közötti periódust (4. és 5. fejezet), végül az utolsó nagy egység a francia forradalmi és a napóleoni háborúk időszakában mutatja be a II. Ferenc lemondásához és a birodalom kötelékének feloldásához vezető utat.

A Szent Római Birodalom bő háromszáz évének történetét megírni több szempontból sem könnyű vállalkozás. Komoly és egyben izgalmas kihívást jelent például egyszerre láttatni a birodalom tagoltságát és egységét, vagy megküzdeni azzal a számtalan történeti topossal, amely a 19. század óta rárakódott a birodalom történetére. Whaley azonban nagyon ügyesen oldja meg ezeket a feladatokat. Az,

3 Egyik legjobb példa erre a *Világtörténet* c. folyóirat, amelynek 2014/2. száma a Német-római Birodalommal kapcsolatos tanulmányokat tartalmaz.

hogy a szerző számára a birodalom egésze és a részei is fontosak, már a címből is kiderül, amelyben Németország (a német területek összessége) és a Szent Római Birodalom nem szinonim fogalmakként jelennek meg. (A rész-egész szembeállítás a német címből – *Das Heilige Römische Reich und seine Territorien* – még jobban látszik.) A kötet szerkezete is ezt tükrözi vissza: a birodalom egészének fejlődése után a kisebb területi egységek jellegzetességei, tipikus problémái következnek az adott időszakokban. Whaley jó érzékkel választja ki a főbb tendenciák szemléltetéséhez a kisebb „esettanulmányokat”, a burjánzó politikai vagy tudományos irodalomból a néhány, részletesebben bemutatandó darabot. Ennek köszönhetően optimális egyensúlyba kerül a birodalom és a régiók története, és lehetőség nyílik a politika- és alkotmánytörténeti aspektus mellett a társadalom-, egyház-, tudomány- vagy kultúrtörténeti folyamatok és jelenségek vizsgálatára.

A munka egyik legnagyobb erénye, hogy a legújabb kutatási eredményekre támaszkodva szisztematikusan bontja le a kora újkori történettel kapcsolatos topozokat. Nemcsak olyan „helyreigazításokról” van szó, mint hogy Luther valószínűleg sosem szegezte ki 95 pontját Wittenbergben,⁴ hanem olyan, a kora újkoron belül akár évtizedek megítélését is erősen befolyásoló megállapítások cáfolatáról, mint hogy a birodalom a vesztfáliai békével darabjaira hullott, vagy hogy a Habsburgok már a 17. század végétől kezdve ki akartak vonulni a birodalomból. A főfejezetek rendre olyan bevezetővel indulnak, amelyben a szerző összefoglalja a korszakra vonatkozó szakirodalom közhelyeit, és rámutat ezek tarthatatlanságára. Kritikus az olyan régi elméletekkel szemben, amelyek például a nagyjából 1650–1740 közötti időszakot a birodalomban az „abszolútizmus korának” titulálják, levezeti, miért vetette el az 1990-es évek elejétől egyre több történész magának az abszolútizmus kifejezésnek a használatát is.⁵ Az újabb történeti konstrukciókat is sok szempontból vizsgálja: áttekintést ad például a konfesszionalizáció elméletéről, de kitér a teóriát kritizáló álláspontokra is.⁶

A szöveg nagyon jó angolsággal készült, amit azért érdemes megemlíteni, mert a birodalom valóban szövevényes berendezkedését és problémáit Whaley képes volt a külföldi vagy a birodalom történetével éppen csak ismerkedő olvasó számára is jól követhetően és olvasmányosan megjeleníteni. Taktikusan oldotta meg azt a birodalmi terminológiával kapcsolatos állandó problémát, hogy bizonyos elnevezéseket, kifejezéseket valójában lehetetlen más nyelven a német eredetinek megfelelő tömörséggel visszaadni. Ezeket – hasonlóan azokhoz az intézménynevekhez, amelyeknek angol elnevezését Whaley „esetlennek” (*awkward*) érezte⁷ – a szövegben a német elnevezéssel találhatjuk meg, magyarázatukat pedig a mindkét kötetbe beillesztett glosszáriumban kapja meg az olvasó.

Whaley közel 1500 oldalas művének teljes körű ismertetése nem fér bele egy hagyományos recenzió kereteibe. Ezért most csak három – önkényesen ki-

4 Whaley, J.: i. m. (1. jz.) I. 143.

5 Uo. II. 187–191.

6 Uo. I. 478., 498–511.

7 Uo. I. xi.

választott – témára térek ki: a *Reichspublizistik*ra, a harmincéves háborúra (a vesztfáliai békével együtt) és a birodalom megszűnésére. Az elsőt itthon szinte alig ismerjük, a másik kettőt illetően is nagyon le vagyunk maradva az új megközelítések és eredmények befogadása terén.

A *Reichspublizistik*

Sokáig elvitatták a Szent Római Birodalomtól, hogy igazi állam lett volna, a németektől pedig azt, hogy a 19. század előtt bármilyen nemzeti érzés élhetett bennük. A német kutatások ezt a két előítéletet az elmúlt 25 évben lényegében felszámolták, ami nem kis részben Georg Schmidt munkásságának köszönhető. Arról persze vannak viták, hogy milyen típusú államról volt szó, illetve felelevenedett a 18. századi polémia arról, hogy a német nemzetet politikai vagy kultúrnemzetként kell-e értelmezni.⁸ A nacionalizmus gyökereire koncentráló kutatásoknak köszönhetően sokkal többet tudunk a birodalmi patriotizmusról is. Whaley szintén rendre visszatér az állam, a nemzet és a patriotizmus kérdésköréhez,⁹ ám ezeket nem lehet kellően tömören összefoglalni, így a témának egy kisebb, ám fontos szeletével szeretnék röviden foglalkozni, a *Reichspublizistik*kal.

A *Reichspublizistik* a Szent Római Birodalom közjogával foglalkozó tudományág volt, amely a 16–17. század fordulójának protestáns, elsősorban lutheránus egyetemein alakult ki. Ekkoriban a birodalmi közjog iránti fokozott érdeklődést az augsburgi vallásbéke rendelkezéseinek végrehajtása nyomán megszorított jogviták indokolták. Ezek kapcsán egyre többször került elő a császár és a rendek viszonyának értelmezése, a birodalom berendezkedésének kérdése, és a jogtudósok a válaszokat már nem a római jogból, hanem német jogi dokumentumokból és jogszokásokból vezették le. A *Reichspublizistik* merített antik szerzők – különösen Tacitus – műveiből, és épített a „modern” teóriákra, például a szuverenitáselméletekre (Bodin, Althusius) is. Többek között Machiavelli hatására egyre inkább kezdték leválasztani a hatalmat és a politikát a vallásról. A humanistáktól átvették a germán eredet, mitológia és szokások hangsúlyozását, és a birodalmat egyre inkább egy specifikusan német államként kezdték felfogni, miközben elutasították, hogy a Római Birodalom örököse lenne. Kialakult továbbá egy speciális módszertan is, amely Peter Ramus nyomdokain haladva jól tisztázott, egymáshoz logikailag szorosan kapcsolódó fogalmak rendszerével dolgozott.

*Reichspublizistik*knak igen hamar két irányzata alakult ki: az egyik a császár felségjogainak elsőbbségét hangsúlyozta, a másik viszont a birodalmi rendek dominanciáját. Közös volt azonban, hogy egyik sem akarta megdőnteni a császár vagy a Habsburgok hatalmát – ez csak elvétve bukkant fel egy-egy radikális szer-

⁸ A kora újkori német állammal és nemzettel kapcsolatos értelmezési lehetőségekről remek összefoglaló tanulmány: *Georg Schmidt: The State and Nation of the Germans*. In: *The Holy Roman Empire* i. m. (2. jz.) 43–62.

⁹ Vonatkozó fejezetek: *Whaley, J.*: i. m. (1. jz.) I. 50–57., 457–461., 462–474., II. 95–102., 169–183., 330–344., 438–444., 602–613.

zónél. Eleinte a szerzők főleg a rendekkel és elméleti problémákkal foglalkoztak, a 17. század második felében azonban már a birodalom egészét kezdték vizsgálni. Ebből az időszakból kiemelkedik Samuel von Pufendorf munkássága, aki a birodalmat vizsgálva arra jutott, hogy az nem sorolható be az arisztotelészi államformák egyikébe sem, hanem egy különleges politikai test valahol félúton a monarchia és a föderáció között. Elkövette azonban azt a hibát, hogy a birodalmat *monstro simile*, szabálytalan politikai testnek nevezte – később sikertelenül bizonygatta, hogy nem tartja szörnyetegnek, pusztán államformájának unikális voltára utalt. A 18. században már közjogi tanszékek is létrejöttek a protestáns egyetemeken, és az alkotmány egyre több aspektusát elemezték. Olyan kimagasló tehetségek alkottak ekkor, mint Johann Stephan Pütter, Johann Jacob Moser vagy Carl Friedrich Häberlin.

A *Reichspublizistik*nak egy gyenge pontja biztosan volt, mégpedig deskriptív jellege. A fennálló struktúrákat elemezte, de nem volt innovatív tudomány. Ennek hátránya az 1790-es években mutatkozott meg, amikor a közjogi profeszszorok sem tudtak megvalósítható reformtervvel előállni a birodalom átalakításához. Bár maga a *Reichspublizistik* a kutatott tárgyával együtt sirba szállt 1806-ban, jelentős szerepe volt a mai napig kiemelkedően magas színvonalú német jog- és államtudomány megalapozásában.

A harmincéves háború és a vesztfáliai béke

A történeti közhelytár egyik legismertebb eleme, hogy a vallási okokból és a Habsburgok hatalmi pozíciójának védelmében kirobbant harmincéves háború fizikailag tönkretette a birodalmat, a háborút lezáró vesztfáliai béke pedig politikai-alkotmányos szempontból pecsételte meg a sorsát. Whaley munkája vonatkozó fejezeteinek elolvasása után lényegében a fenti mondat egyik eleme sem tartható.

A harmincéves háborút sokáig vallásháborúnak tartották, és azt Whaley is elismeri, hogy a háború számos eseménye mögött húzódott meg vallási motiváció. Azt az elsősorban az angolszász történetírásban népszerű megközelítést sem veti el teljesen, amely szerint a háború a Habsburgok európai hatalmi pozícióinak védelmében zajlott, hiszen a Habsburgok harapófogójából kitörni akaró Franciaország jelentős szerepe a háború folyamán nyilvánvaló. A szerző ugyanakkor sokkal inkább hajlik az utóbbi években egyre alaposabban kidolgozott álláspont felé, amely szerint a háború mögött alapvetően a birodalom alkotmányos válsága és a Habsburgok dinasztikus krízise húzódott meg.¹⁰

A harmincéves háborúról szóló fejezetek sem merülnek ki hadtörténeti leírásokban. Természetesen nem maradnak ki a hadi események, de az elemzésben hangsúlyos szerepet kapnak a háttérben zajló folyamatok. Wallenstein bemutatásá-

10 Whaley, J.: i. m. (1. jz.) I. 428–438., 448–456., 563–572. A harmincéves háború alkotmányos válságként való értelmezéséről kiváló összefoglaló tanulmány Peter H. Wilson: The Thirty Years War as the Empire's Constitutional Crisis. In: The Holy Roman Empire i. m. (2. jz.) 95–114.

nál az általa egyedülállóan megtestesített hadivállalkozó áll a középpontban, nem a győzelmeket arató zsoldosvezér.¹¹ Nem hiányozhat a háború kapcsán annak a korábban nem tapasztalt propagandatevékenységnek¹² a bemutatása sem, amely az elmúlt három évtizedben igen népszerű kutatási téma volt – ez talán a birodalommal kapcsolatos egyetlen olyan kutatási terület, amelynek eredményei a magyar történetírásban is visszaköszönnek.

A vesztfáliai békéről nagyon alapos, a forrásra támaszkodó elemzést kapunk,¹³ de számunkra talán érdekesebbek a háború és a béke hatásainak elemzéséről szóló fejezetek.¹⁴ Egyik jelentősége sem kérdőjelezhető meg, ugyanakkor Whaley figyelmeztet arra, hogy félrevezető lehet a harmincéves háborúra és a vesztfáliai békére visszavezetni a német történelem minden problémáját¹⁵ – pedig ez a felfogás a 20. század második feléig általános volt. Hangsúlyozza, hogy a háború demográfiai és gazdasági következményeinek vizsgálatakor figyelembe kell venni a regionális különbségeket, és azt is, hogy bizonyos negatív gazdasági tendenciák nem a háború következményei voltak, bár a háború katalizátorként működhetett ezek esetében. A vesztfáliai béke értékelésekor is óvatosságra int: a békeszerződés Németországban bő másfél száz esztendeig főleg dicséret tárgya és az egyik legtöbbször hivatkozott alaptörvény volt, amely békét hozott és garantálta a „német szabadság” érvényesülését. A békét 19. századi nacionalista történetírók tették a birodalom „sírásójává”, eltúlozva a császári pozíció gyengülését, a birodalmi rendek hatalmának, reálpolitikai lehetőségeinek a megnövekedését és a Reichhal szembeni ellenszenvét. Whaley felveti, hogy a békének az európai államrendszerre gyakorolt hatását is hajlamosak vagyunk felnagyítani. Elfelejtjük, hogy alapvetően német békéről van szó, és noha már a 18. században is többen az egyetemes európai béke első állomásának tekintették, sem a béke megalkotóinak, sem az aláíróknak nem állt szándékában az európai hatalmi egyensúly alapjait megvetni.

1806 – a közöny vagy a döbbenet csendje?

Tagadhatatlan, hogy 1806-ban a Szent Római Birodalom csendben „múlt ki”, a II. Ferenc lemondásáról és a birodalom feloszlásáról szóló deklaráció ellen alig tiltakoztak. Ezt a mai napig értelmezik úgy, hogy a birodalom megszűnésére a kortársak már számítottak, természetesnek vették. Whaley azonban szemléletesen mutatja be, hogy a megszűnést övező némaság inkább volt a döbbenet, a tanácstalanság csendje, mint az érdektelenségé.

Az, hogy a birodalomnak átfogó strukturális reformokra volt szüksége a 18. század végén, élő probléma volt. Tudták ezt a közjog neves professzorai és azok

11 *Whaley, J.*: i. m. (1. jz.) I. 571–572.

12 Uo. 569–570., 597–599.

13 Uo. 619–631.

14 Uo. 632–644.

15 Uo. 563.

a szerzők is, akik az 1790-es és 1792-es császárválasztás kapcsán ontották pamfletjeiket a vikáriusi jogkörökről, a választási kapitulációról, a császár vagy a Habsburg-dinasztia birodalmon belüli helyzetéről és más alkotmányjogi kérdésekről.¹⁶ A mainzi akadémia 1792-ben még egy esszépályázatot is hirdetett a reform tárgykörében.¹⁷ Közös volt a közjogi szakértők és a gyakran névtelen szerzők írásaiban, hogy a birodalom létezésével hosszú távon számoltak. Szorgalmazták a császár és a rendek viszonyának szabályozását, egy központi törvényszék felállítását, és voltak, akik teljesen új alkotmány bevezetését kezdeményezték volna. Montesquieu nyomdokain haladva javasolták a hatalmi ágak szétválasztását, a független bírászkodás és törvényhozás megteremtését, az állam újjászervezését a népfelség elve alapján. Kisebb számban felbukkantak olyan elképzelések is, amelyek valamilyen köztársasággá alakították volna át a birodalmat. A szerző több ilyen eszmefuttatást is részletez az 1790-es évek végéről,¹⁸ és azt is hangsúlyozza, hogy még ezek a köztársasági elképzelések is sok tekintetben építettek volna egyes hagyományos intézményekre. Ha meg is kérdőjelezték bécsi vagy berlini politikusi körökben a birodalom hasznosságát és jövőjét, a kortársak többsége számára elképzelhetetlennek tűnt, hogy ne az adja a későbbiekben is a német területek államszervezeti keretét.

Megszűnése előtt a birodalom átesett egy jelentős, jóllehet nem a korábbi tervezetek szellemében végrehajtott átalakuláson. Az 1801-es lunéville-i békében a birodalom elvesztette a Rajna bal partján fekvő területeit, a birtokaiktól megfosztottakat a Rajna túlsópartján kellett kárpótolni. Ennek gyakorlati megvalósítására deputációt jelöltek ki, amelynek legfőbb határozata (*Reichsdeputationshauptschluss*, 1803) szinte teljesen átalakította a birodalmat.¹⁹ A változások valóban radikálisak voltak: a kártalanításhoz tömeges mediatiszációval²⁰ és szekularizációval teremtették elő a földeket (utóbbi a birodalmi egyház azonnali összeomlását eredményezte). A kártalanítás sem ment zökkenőmentesen: a kárpótlásként kapott területek mérete, lakosság száma, jövedelme gyakran nem állt arányban (negatív, de olykor pozitív értelemben) az elvesztett területekével, sokszor alakultak ki jogviták a régi és az új tulajdonosok között. A területi módosulások az intézményekben is lecsapódtak, és előállt az a korábban elképzelhetetlen helyzet, hogy még a birodalmi gyűlésben is a protestánsok kerültek többségbe.

Napóleon hatalomra kerülésével az események rendkívül felgyorsultak, a francia császár Német-római Birodalmat illető tervei szinte napról napra változtak. Katonai fölénye miatt azonban nem volt nehéz nyomást gyakorolnia arra a 16 német területre, amely végül megalapította a Rajnai Szövetséget, majd hivatalosan is kivált a birodalomból. II. Ferenc is gyorsan eleget tett Napóleon lemondásra felszólító ultimátumának. A birodalom megszűnésére változatos reakciók születtek:

16 Az 1790-es évek reformterveiről: uo. II. 602–613.

17 Uo. 605.

18 Uo. 609–610.

19 Uo. 614–635.

20 Világi területek megfosztása attól a kiváltságtól, hogy csak a császárnak/birodalomnak legyenek alárendelve egyéb földesúri hatalomnak való alávétés nélkül.

egyesek törvénytelennek tekintették a feloszlást, mások legalább valamiféle átmentésén gondolkodtak.²¹ Az azonban egyértelmű volt, hogy a legtöbben döbben-ten álltak az ezeréves monstrum megszűnése előtt.²²

Whaley értelmezésében tehát a kora újkori Szent Római Birodalom egyáltalán nem halódó, anakronisztikus képződmény volt. A szétagoltság ellenére jelentős kohéziós erők tartották össze tagjait, akiknek döntő többsége az utolsó pillanatig a birodalom keretein belül képzelte el hosszú távú jövőjét. Abban a birodalomban, amely túlélte a reformáció, a harmincéves háború és a 18. századi belháborúk krízisét. Ezek a válságok és a válságok során alkalmazott megküzdési stratégiák formálták háromszáz év alatt a birodalom sajátságos struktúráját. A struktúra átalakítása, módosítása sosem egyik napról a másikra történt, és a 19. század elején, a napóleoni háborúk percről percre változó körülményei között a birodalom megújulásához és egyben túléléséhez – bár a belső igény és a szellemi muníció meglett volna hozzá – egyetlen dolog hiányzott: az idő. A Szent Római Birodalom és „hagyatékának” megismerése és megértése fontos, mert ezek nélkül Közép-Európa későbbi története sem érthető meg. Ahogy Whaley is fogalmaz munkája végén, a birodalom „segíthet azt is megérteni, hogyan vált Németország és Európa azzá, ami”.²³

Vajnági Márta

21 *Whaley, J.*: i. m. (1. jz.) II. 638–644.

22 A Birodalmi Kamarai Bíróság egyik főjegyzőjének naplóbejegyzését idézi: uo. 645.

23 Uo. 650.

Biográfia(k)ban elbeszélni

H. Balázs Éva (1915–2006),
a felvilágosodás korának kutatója

„*Habent sua fata libelli*, különösen ha a szerző a huszadik században született Közép-Európa kissé keletibb zónájában. A szerző medievista volt, de az ötvenes évek Magyarország a kora újkor, a legújabb kor vizsgálatát igényelte és szorgalmazta. Folytak egy új egyetemes tankönyv sorozat munkálatai és majdnem véletlenszerűen II. József korának »újraértékelése« a szerző feladata lett. Voltak sztenderd monográfiák, forráskiadványok, a munkát ezek alapján el lehetett volna végezni, de alkati kérdés: a medievista természet-szerűleg levéltárba, kéziratárba rohan és maga-feltárta forrásokkal akarja a korszakot – elsősorban saját maga számára – hitelesíteni. Tehát ez történt. A tankönyv megjelent, bár a kézirat vitáján jozefinistának »bélyegezték« a szerzőt, aki a munka során valóban megszerette a kort, annak magyar és bécsi főszereplőit” – halála előtt alig tíz esztendővel eme történetírói ars poeticaként is olvasható sommás sorokkal pozicionálta saját magát, történelmi munkamódszereit és motivációt H. Balázs Éva a 18. század második felének időszakát, s benne a felvilágosult abszolutizmus hazai gyakorlatait szintetizáló 1987-ben kiadott főművének¹ angol fordításához fűzött bevezetőjében.² A fordítás 1997-ben jelent meg, amelyben a szerző bevallása szerint „negyven év kutatása-olvasása-újragondolása került az olvasó elé, inkább személyes, mint összegző jelleggel”.³ Az „újragondolás” hosszú folyamata valójában 2003-ban, a japán fordítás megjelenésével zárult le.⁴

H. Balázs Éva tehát az 1950-es években kezdett el behatóan foglalkozni a 18. század, ezen belül is annak „felvilágosult abszolutizmusként” aposztrofált, nagyjából II. József társuralkodásának kezdete és 1790-ben bekövetkezett halála, illetve rendszerének a századfordulóig, sőt bizonyos tekintetben azon is túlnyúlva a

1 *H. Balázs Éva: Bécs és Pest-Buda a régi századvégen*. Magvető, Bp., 1987.

2 *Uő: Hungary and the Habsburgs 1765–1800. An Experiment in Enlightened Absolutism*. Central European University Press, Bp., 1997.

3 Az idézett szövegrészek az angol fordítás alapjául szolgáló magyar nyelvű bevezetés szövegéből származnak: H. Balázs Éva nyomtatásban megjelent munkái kéziratának hagyatéka (az ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történelmi Tanszék H. Balázs Éva könyvtárát tartalmazó részlegében).

4 *A Bécs és Pest-Buda a régi századvégen c.* kötet a japán olvasókhöz szóló új bevezetővel 2003-ban Yokohamában a Seibunsha Ltd. gondozásában jelent meg. A bevezető szövegének magyar nyelvű verzióját ld. *H. Balázs Éva: Életek és korok. Válogatott írások*. Szerk. Krász Lilla. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2005. 336–338.

reformkorig regisztrálható utóregzései közötti időszak politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális természetű jelenségeivel, az ezek mögött felsejlő, a társadalomszervezésben megmutatkozó strukturális, antropológiai, mentalitástörténeti, eszmétörténeti és helyenként tudománytörténeti összefüggésekkel. Történeti munkásságának gerincét ez a folyamatos önreflexió és önkorrekciónak mentén hosszú évtizedek alatt kiérlelt, újból és újból bővített szintézis alkotja, következésképpen ennek derivátumaiként, kiágazásaiként vagy éppen később bedolgozásra kerülő előmunkálataiként értelmezhetjük a Berzeviczy Gergely reformpolitikusról megjelent másik igen figyelemre méltó önálló kötetét, valamint a szűkebben vett (forrás- és konferenciakiadványok, emlékkönyv- és folyóirat-szerkesztések nélküli) szakmai életmű további részét képező közel másfél száz magyar és főleg német, francia nyelvű tanulmányát. Ha a szintézisnek mintegy fél évszázad alatt magyar vagy idegen nyelven megjelent különböző verzióit vesszük közelebről szemügyre, kibontakoznak azok a „beleíródott olvasatok”, amelyek jól mutatják, miként formálódott a szerzőnek a felvilágosult abszolutizmus nagy magyarországi kísérletéről kialakított autonóm felfogása, a maga által kijelölt tematikus súlypontok, illetve munkamódszere. Tükrözik ugyanakkor azt is, miként vált egy, a II. világháború utáni évtizedekben ideológiai okokból elhanyagolt kutatási terület nagyjából az 1970-es évektől éppen H. Balázs Éva aktív hazai, valamint nemzetközi tudományos jelenlétének, tudományszervezői tevékenységének is köszönhetően a humáandiskurzus máig fontos részévé. Az alábbiakban ezeket az olvasatokat kíséreljük meg felfejteni és egymás mellé helyezni.

A munka első fázisát az 1950-es évek jelentették. A mint Mályusz Elemér tanítványa, az általa alapított népiségtörténeti iskola tagja pályáját középkorkutató-településtörténészként kezdő H. Balázs Évát⁵ a téma akkor találta meg, amikor 1949-ben az MTA Történettudományi Intézete különböző tematikákkal munkaközösségeket indított az egyetemi tankönyvek megírására, s rá a II. József uralkodásának időszakát tárgyaló részt osztották. Az elkészült első, József parasztpolitikáját tárgyaló verzió 1954-ben jelent meg.⁶ A munka utólagosan, idegen kéz által betoldott mondataival, egyes lábjegyzeteivel egyúttal az 1950-es évek politikai, társadalmi kényszerekre, a hatalom kultuszára épülő rendszerének tudományfelfo-

5 A középkorkutató H. Balázs Éva első nyomtatásban is kiadott munkája a Mályusz Elemér irányításával készült doktori disszertáció, amely Kolozs megye településtörténetét dolgozza fel: *H. Balázs Éva: Kolozs megye kialakulása*. Egyetemi Ny., Bp., 1939. (Település- és népiségtörténeti értekezések 3.). A településtörténet H. Balázs Éva számára rövid ideig továbbra is meghatározó kutatási irány maradt. 1939 és 1941 között mint a Teleki Pál alapította Államtudományi Intézet gyakornoka az 1941-ben a Baranya-háromszög visszacsatolása ügyében napirenden lévő tárgyalásokhoz készített munkaanyagot. Ennek során a 16. századtól 1828-ig terjedő időintervallumban vizsgált dicalis összeírások, valamint családi levéltárak anyagát alapul véve Tolna és Baranya vármegyék török megszállást követő sváb betelepítésével foglalkozott. A munkaanyagot sem a háború alatt, sem azt követően nem publikálták, egy töredékes változata 2002-ben jelent meg: *H. Balázs Éva: A Baranya-háromszög (A visszacsatolás munkaanyaga 1941-ből)*. In: „und Thut ein Gnügen Seinem Ambt.” Festschrift für Karl Manherz zum 60. Geburtstag. Szerk. Erb Mária et al. ELTE Germanisztikai Intézet, Bp., 2002. (Budapester Beiträge zur Germanistik) 535–538.

6 *H. Balázs Éva: A parasztság helyzete és mozgalmi, 1780–1787. Századok* 88. (1954) 546–568.

gásának jellemző lenyomata is. Több műhelyvita⁷ és kézirat gyanánt, egyetemi jegyzetként megjelentetett változat után⁸ magát a tankönyvet, benne H. Balázs Évának a jozefinus évtizedet tárgyaló fejezeteivel, végül 1962-ben adták ki.⁹ Már e korai alkotói periódusban is jól nyomon követhető, miként volt lehetséges Marczali Henriknek az alapvetően a bécsi Hofkanzlei vonatkozó levéltári fondjai, valamint az egykorú röpirat- és emlékiratanyag feldolgozására épülő rendkívül alapos háromkötetes II. József-monográfiája¹⁰ után a 18. századról újat hoznia, és önállóan, a Mályusz-iskolában szerzett sokoldalú forráskezelő gyakorlatának köszönhető történeti filológiai igényességgel vizsgálnia Magyarország történetének azt a periódusát, amellyel kapcsolatban sajátos módon ütközött az egykori, Szekfű Gyula nevével fémjelzett katolikus és a Domanovszky Sándor vezette protestáns történészek értékítélete.

A komoly szakmai kihívást jelentő feladatot úgy oldotta meg, hogy kutatásainak fókuszába a Pozsonyban, majd Budán székelő, személyi összetételében nem feltétlenül modern, de szervezetrendszerét, munkamódszereit tekintve európai összehasonlításban is korszerűen működő hatóság, a Helytartótanács addig figyelmen kívül hagyott iratkibocsátásnak tanulmányozását állította. A jozefinus időszak társadalomszervezésében, az intézményi struktúrák tekintetében kimutatható innovatív formációkat a korabeli Magyarország bürokratikus életét a kereskedelemtől a bűnüldözésig, a városi ügyektől a kultúráig irányító, a Bécsből kibocsátott rendelkezések gyakorlati végrehajtását a hazai viszonyokra adaptáló és egyúttal kontrolláló, a törvényhatóságokkal rendeletek, levelek, emlékeztetők útján folyamatosan kommunikáló Helytartótanács úgynevezett „politikai” ügyosztályain (például megyei, városi, rendészeti, urbariális, kommerciális, kenyérinségügyi, szegényügyi) felhalmozódott s szakszerűen archivált anyagok alapján mintegy „alulnézetből” rekonstruálta. Éppen ezek, az egyetemi tankönyv munkálatai során feltárt levéltári állagok, az anyagból II. József rövid uralkodásának viszonylatában kibontakozó társadalmi-politikai mozgások mögött rejlő mélyebb összefüggések feltárásának igénye vezették arra, hogy az intézményeket, a bürokratikus apparátusokat, a struktúrákat létrehozó, azokat működtető, a mozgásokat előidéző emberi tényezőket keresse. Már az 1950-es évek második felében „rátalált” a jozefinizmus egyik kortársára, az aktuálpolitikai jelenségekre figyelő és azokra érzékenyen reagáló tudós közgazdász alakjára, Berzeviczy Gergelyre.

A Berzeviczy Gergely személyes sorsalakulását 1763 és 1795 között tárgyaló, s rajta keresztül a korszak elméleti dilemmáit, politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális gyakorlatait bemutató életrajzi monográfia átvezet H. Balázs Éva hosszú

7 Beszámoló az egyetemi tankönyvek vitáiról. I–II. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője 11–12. (1954) 187–231., 1–6. (1955) 203–220.

8 *Ember Győző–H. Balázs Éva–Wellmann Imre*: Magyar történelem (1711–1790). Kézirat gyanánt. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp., 1955.; *Uők*: Magyar történelem (1711–1790). Rövidített kiadás. Rövidítette Sinkovics István. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp., 1956.

9 Magyarország története. II. A késői feudalizmus korszaka (1526–1790). Szerk. H. Balázs Éva–Makkai László. Tankönyvkiadó, Bp., 1962. H. Balázs Éva fejezetei: 528–565., 612–624.

10 *Marczali Henrik*: Magyarország története II. József korában. I–III. MTA, Bp., 1881–1888.

alkotói periódusának az 1960-as, 1970-es és 1980-as éveket magában foglaló legtermékenyebb, második szakaszába. A két önálló kötet, jelesen az 1960-as években a Berzeviczy pályáját fiatal felnőttkoráig kísérő életrajz, valamint az 1980-as évek végén a Magyarország történetének tereziánus és jozefinus időszakát tárgyaló nagy szintézis publikálásával jól körülhatárolható mintegy harminc esztendő igen szemléletesen tükrözi, hogyan vált H. Balázs Éva számára a biográfia-írás egyszerre a megismerés eszközévé és módszerévé, s a nagyobb és kisebb léptékű biográfiaíróknak tárgyául választott személyiségek élettörténetében kimutatható hatásösszefüggések ábrázolása révén hogyan sikerült a magyar és egyetemes történetet organikusán összekapcsolnia.

A sajnós befejezetlenül maradt Berzeviczy-biográfiát részletesen kifejtett elméleti reflexió nem kíséri, a szerző munkamódszerének lényegét rögtön a kötet bevezetőjének első soraiban mindössze két mondatban fogalmazza meg: „Berzeviczy Gergely életrajzának írója arra törekszik, hogy az egyéni pályafutást, az egyéni jellemet, tevékenységet és életművet úgy mutassa be, mint egy egész társadalmi réteg arculatának és törekvéseinek megtestesülését. A megismerés dialektikája az a paradoxon, hogy az egyediség részletezésével és megelevenítésével közelítjük meg az adott kor, a tárgyalt osztály általános viszonyait, lényeges ellentmondásait.”¹¹ Mindazonáltal akarva-akaratlanul a történeti biográfia-írás egy új modellje bontakozik ki a kéziratként 1964-ben lezárt, majd 1967-ben nyomtatásban kiadott életrajzban.

Ez az időszak pontosan egybeesik a különösképpen a nemzetközi, de a hazai történetírásban is egyre markánsabb pozíciókat szerző, az addig meghatározó, alapvetően haladáselvű, pozitívista szemléletű történetírói gyakorlatokat meghaladni, felülmúlni igyekvő társadalomtudományos orientációnak a biográfia műfaji lehetőségeivel szemben tanúsított meglehetősen tartózkodó, sőt helyenként egyenesen elutasító magatartásával. Ha úgy tetszik, éppen az 1960-as és az 1970-es években regisztrálhatjuk a biográfia-írásnak a társadalomtörténet és a hagyományos életrajz kínálta műfaji keretek egymást kizáró, dichotómikus szembeállításában megnyilvánuló krízisét.¹² Az elutasítás lényegében annak a 19–20. századi evolucionista történetírói hagyományba illeszkedő, a konvencionális biográfia-írás gyakorlatában jól nyomon követhető redukcionista megközelítésnek szólt, amely egyfelől tematikusan elsősorban a politikátörténet szempontjából kiemelkedő nagy egyéniségek bemutatására irányult, másfelől a választott „hős” fejlődéstörténetét a személyiség mélyrétegeiben koherenciát feltételező módon, az életútnak forrásokkal jól dokumentálható egyes mozzanatait interpretatív és szigorú kronologikus rendbe szervező narráció alkalmazásával igyekezett rekonstruálni. Majd csak az 1970-es és 1980-as évek fordulójától

11 H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus 1763–1795. Akadémiai, Bp., 1967. 7.

12 Vö. Hagen Schulze: Die Biographie in der „Krise der Geschichtswissenschaft“. Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 29. (1978) 508–518.; Sabina Loriga: La biographie comme problème. In: Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience. Éd. Jacques Revel. Gallimard-Le Seuil, Paris, 1996. (Hautes Études) 209–231., különösen 216–218.

jelentkező, a társadalomtudományos történetírással többé-kevésbé szembehe-lyezkedő posztmodern, illetve kultúratudományos törekvések kínáltak új alter-natívákat a társadalom- és struktúratörténelemek megítélése szempontjából külö-nösebb elméleti reflexiókat és módszertani innovációt nem ígérő, s éppen ezért súlytalan műfajként megbélyegzett és közel két évtizedre félretett hagyományos biográfia megújítására.¹³

A biográfia-írásnak a nyugat-európai és bizonyos mértékig a magyar történet-írásban az 1980-as évek elejétől jelentkező „új reneszánsza” a redukcionista élet-rajzírás helyébe egy a legkülönbözőbb forrásszövegek kontextusainak egymásra építése révén létrehozott, folyamatosan reflektáló, nyitott, variábilis modellt állí-tott. A kontextuális, reflektáló biográfia eme új modelljében az egyén fölött elhe-lyezkedő struktúrák és folyamatok mint az individuális cselekvés irányultságait meghatározó keretfeltételek szisztematikus elemzése a korábbiaknál jóval na-gyobb hangsúlyt kapott.¹⁴ A megismerés horizontjának látványos kiszélesítésére való tudatos törekvést jelzik ugyanakkor azok a biográfiák, amelyek korábban életrajzírásra nem méltatott, a névtelenség homályába vesztett (például a paraszti, kézműves közeghez tartozó) történeti személyekhez kötődnek.¹⁵

E rövid műfajelméleti kitérő rávilágít arra, hogy H. Balázs Éva a felvilágo-sodás korára vonatkozó addig elvégzett, valamint speciálisan Berzeviczyre irá-nyuló kutatásait már az 1960-as években szinte ösztönösen egy olyan, – utólagos terminológiával élve – a kontextuális vagy reflektáló biográfia kínálta innovatív formában helyezte el, amelynek elmélete és módszertana mind ez idáig sem

13 Vö. *Michel Vovelle*: De la biographie à l'étude de cas. In: *Problèmes et méthodes de la Biogra- phie. Actes du Colloque 3–4 mai 1985. Sorbonne, Paris, 1985.* 191–198.; *Pierre Bourdieu*: Az életrajzi illúzió. In: *Uő: A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről.* Napvilág, Bp., 2002. 68–76. (a francia nyelvű eredeti változat megjelenésének éve: 1986); *Giovanni Levi*: Az életrajz használatáról. *Korall 2.* (2000) 81–92. (a francia nyelvű eredeti változat megjelenésének éve: 1989).

14 Néhány jellemző biográfia az 1980-as, 1990-es évek terméséből, amelyek mintegy paradigmati- kus példái annak, miként bontakoztatható ki az egyéni sorsalakulás a magán- és közélet, a hét- köznapi élet és a hatalmi politika, illetve adott esetben az időtlen műalkotás és a térhez kötött politikai cselekvés közötti kölcsönösségi mozzanatok tágabb történeti perspektívájából: *Norbert Elias*: Mozart. Egy zseni szociológiája. Európa, Bp., 2000. – a történész-kulturszocioló- gus Elias az 1980-as években dolgozott a biográfián, ami német eredetiben posztumusz kiadás- ban 1991-ben jelent meg; *Peter Burke*: The Fabrication of Louis XIV. Yale University Press, New Haven–London, 1992.; *Jacques Le Goff*: Saint Louis. Gallimard, Paris, 1996.

15 A kora újkor vonatkozásában a mikrotörténet-íráshoz erősen kötődő legkarakterisztikusabb pél- dák: C. Ginzburg 1976-ban a 16. századi friauli molnárról, Menocchióról kiadott „hagyomány- teremető” biográfiája, ld. *Carlo Ginzburg*: A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világ- képe. Európa, Bp., 1991. (az olasz nyelvű eredeti szöveg megjelenésének éve: 1976). Ennek nyomán később jelentek meg N. Z. Davistól a Martin Guerre, egy 17. századi francia paraszt, G. Levitől a Gian Battista Chiesa falusi ördögűző, ill. D. Roche-tól a Jacques-Louis Ménétra 18. századi üvegesmester életvilágait bemutató kötetek, ld. *Natalie Zemon Davis*: Martin Guerre visszatérése. Osiris, Bp., 1999. (a francia nyelvű eredeti szöveg megjelenésének éve: 1982); *Gio- vanni Levi*: Egy falusi ördögűző és a hatalom. Osiris, Bp., 2001. (a francia nyelvű eredeti szöveg megjelenésének éve: 1989); *Journal de ma vie. Jacques-Louis Ménétra, compagnon vitrier au 18e siècle.* Éd. Daniel Roche. Montalba, Paris, 1982.

nemzetközi, sem magyar viszonylatban nem került részletes kidolgozásra. A biográfia-íráshoz kapcsolódó nyugat-európai történészviták historiográfiai szempontból nézve eddigi legátfogóbb illusztrációja a göttingeni Max-Planck Institut für Geschichte történettudományi sorozatában *Biographie schreiben* címmel 2003-ban megjelent kötet, amelyben a kontextuális biográfia minőségét, episztemológiai háttérét, lehetőségeit, esetleges alternatíváit, az e téren felmutatható eredményeket, a műfajt sokszorosán „kipróbált”, nemzetközileg elismert történészek (például H. E. Bödeker, J. Revel, A. J. La Vopa, K. Nowak, W. Frijhoff) elméleti írásokon és gyakorlati példákon keresztül igyekeznek felvázolni és összefoglalni.¹⁶ A Berzeviczy Gergely életrajzírójának irányában megmutatkozó elismerésnek mintegy szimbolikus gesztusaként értelmezhető, hogy éppen ez a nemzetközi mércével mérve is igen figyelemre méltó kötet „Für Éva H. Balázs” ajánlással került kiadásra.

A biográfia-írás tradicionális gyakorlatával ellentétben tehát Berzeviczy alakja nem önmagában zárt mikrokozmoszként, mitizált hősként jelenik meg. Személyisége egyetlen pillanatra sem szakad ki abból a szociokulturális közegből, amelybe beleszületett, amelyben gyermek-, ifjú-, majd felnőttkora mindennapjait élte, amely formálta, alakította őt, s amelyre maga is hatással volt. Az életút egyes állomásai és maga a karakter nem egyenes vonalú fejlődéstörténetként bontakozik ki: a biográfia szerzője jelzi a személyiség magánéletben, közéleti szerepvállalások során bekövetkezett megtorpanásait, visszafordulásait, elszomorító meghasonlását, s általában jelzi azt az „egyveleget”, amitől ez az Európában utazgató, német földön, Franciaországban, az éppen szabadságharcát folytató Belgiumban és a sok szempontból inspiráló Angliában tapasztalatokat gyűjtő, majd hazatérve aktívan politikáló és alkotó tudós ember egyszerre modernizáló és hagyományörző, egyszerre „reformátor” és udvarhű. H. Balázs Éva éppen Berzeviczy az életvilágok legkülönbözőbb szintjein megnyilvánuló, a szűkebb családi, tágabb rokonsági, baráti és egyéb csoport-, illetve rétegekötődéseinek szisztematikus analízise, a különböző tartalmú, műfajú és nyilvánosságú forrásszövegek egymásra vetítése, mintegy „dialógusba hozása” révén haladja meg a – fentiekben körvonalazott – konvencionális biográfia műfaji és tematikus kereteit.

Az 1950-es évek második felétől hosszú éveken keresztül szlovákiai levéltárakban és hazai terepen folytatott célirányos kutatómunkával feltárt, addig ismeretlen, részben Berzeviczytól, részben más rokon vagy baráti családoktól származó missilisanyag, valamint önéletrajzok, iskolai dolgozatok, útinaplók, könyvtárjegyzékek, helytartótanácsi akták, bécsi udvarhoz kötődő besúgói jelentések, szabadkőműves előadások, protestáns tervezetek, kéziratban maradt politikai, illetve gazdasági tárgyú írásművek nyomán kibontott egyéni életutat H. Balázs Éva arra is felhasználta, hogy illusztrálja és igazolja az 1780-as évek és a reformkor viszonylatában kimutatható progresszív politikai kontinuitásról alkotott egyik – az életmű

16 *Biographie schreiben*. Hrsg. Hans Erich Bödeker. Wallstein, Göttingen, 2003. (Göttinger Gespräche zur Geschichtswissenschaft 18.).

egészét tekintve többször és többféle kontextusban kifejtett – alaptézisét.¹⁷ Álláspontjának lényegi elemeit rendkívül tömören a következőkben összegezte: „A XVIII. század 70-es, 80-as éveiben felnőtt és tevékenykedni kezdett az árutermelő nemességnek egy, sajátos gazdasági tényezőktől indított élcsapata, melyet a reformkor előnemzedékének tekintünk. Tevékenysége azonban nem szűkül le gazdasági térre, – ehhez kapcsolódtak kulturális és politikai reformtörekvései is. E társadalmilag hatékony nemesi csoporthoz tartozott, ennek törekvéseit fejezte ki, ennek támogatását élvezte egy jelentős értelmiségi réteg.”¹⁸

A göttingeni diák, a nyugat-európai utazó, a szabadkőműves, a hivatalnok, a közéleti ember, a „reformátor” Berzeviczy eme különböző, paradigmaticusként ábrázolt szerepeihez kötöten jelenik meg egy tágabb, európai perspektívába helyezett, a korabeli Magyarország kulturális, társadalmi viszonyait és annak ellentmondásait bemutató történelmi tabló. Az angolszász alapítású göttingeni egyetemen az állam kötelességeiről, a polgárok tennivalóiról, a gazdasági élet mikéntjéről, s e hármasban a statisztikai tények jelentőségéről a történész-statisztikus Schlözer, a történész Spittler, a filozófus Feder, a természettudós Lichtenberg, s az ökonómus Beckmann professzoroktól tanuló Berzeviczy kapcsán a szerzőnek a göttingeni tudáseszményt és a korabeli Európában egyedülállónak tekinthető holisztikus szemléletű, a praktikumra irányuló tudományos programot, valamint ennek a magyarországi tudás- és tudományos transzferfolyamatokra gyakorolt igen jelentős hatását taglaló tudománytörténeti kitérője a Göttingen-jelenséggel, s a romantikus tudományfelfogással foglalkozó tudománytörténészek számára máig sokat hivatkozott kiindulási alap. A szabadkőműves Berzeviczyn keresztül kerülnek bemutatásra a felvilágosodás, a szabad szellemi légkör és a haladó törekvések műhelyeiként aposztrofált páholyokban, olvasókörokbén folyó szervezkedések. H. Balázs Éva nagy érdeme, hogy először éppen ezzel a biográfiájával hívta fel a figyelmet a szabadkőművesség és a politikum, a kulturális, gazdasági, tudományos élet közötti, az elmélet és a gyakorlat síkján jelentkező, korábban figyelmen kívül hagyott belső összefüggésekre, amelyek meghatározó szerepet játszottak a reformkor, a polgári nemzettel válás előkészítésében.¹⁹ A hivatalnok Berzeviczy Gergelyről szóló fejezetben a bécsi kormányzervek, a Helytartótanács és a vármegyék, szabad királyi városok, kiváltságolt kerületek alkotta középszintű vezetés közötti kommunikáció változó minősége, a Helytartótanács elvben a szakszerűsítés jegyében szervezett ügyosztályainak mindennapi gyakorlata, s általában a hivatali pálya különböző stációi jelennek meg. Mindemellert Berzeviczynek a parasztkérdésről, az ország kereskedelmi problémáiról, a vámügyekről készített fogalmazványaiban vagy éppen a Nemzeti Színház ügyével foglalkozó aktáiban H. Balázs Éva a későbbi sokoldalú tudós alapvonásait ismeri fel. Az aktív politikai közéletet élő Ber-

17 Ezt az álláspontját először a Molnár Erik-vitában képviselte, a kapcsolódó téziseit összegző tanulmányt ld. *H. Balázs Éva: A reformkori nacionalizmus XVIII. századi gyökerei. Történelmi Szemle* 3. (1960) 319–322.

18 *Uő: Berzeviczy Gergely* i. m. (11. jz.) 7.

19 A szabadkőművesség széles horizontú tárgyalását ld. *H. Balázs Éva: A szabadkőművesség a 18. században. Világosság* (1977) 4. sz. 216–223.

zeviczy alakján keresztül bontakozik ki a nemesi-nemzeti mozgalom jórészt Észak-, Északkelet-Magyarország protestáns vállalkozó birtokosaiból verbuválódó élcsapata, s a szerző korszerűen alkalmazott genealógiai kutatásaival azonosítja be a Reformátorok Társaságának feltételezhető tagjait.

A Berzeviczy-biográfia megjelenését követően H. Balázs Éva tovább folytatta a 18. századra vonatkozó kutatásait. Az 1970-es évektől a felvilágosodás korának különösen az irodalom-, eszme- és művelődéstörténeti jelenségei iránt mind a hazai, mind a nemzetközi történetírásban a korábbiaknál jóval nagyobb érdeklődés mutatkozott. A magyarországi kutató ugyanakkor éppen az 1970-ben megindult mátrafüredi felvilágosodáskonferenciáknak is köszönhetően széles európai kutatásba kapcsolódhatott be. A nyolc konferencia, amelyeknek H. Balázs Éva is aktív szervezője, előadója volt, a humán tudományosság legkülönbözőbb területein tevékenykedő kutatók nagy nemzetközi találkozásává vált.²⁰

Az 1960-as, 1970-es években egyre szélesedő, a hazai mellett további felvidéki, varsói, krakkói, bécsi, párizsi, hágai levéltári és kéziratári állagokkal bővülő forrásbázis nyomán H. Balázs Éva kutatásainak középpontjába – nagyban építve a Berzeviczy-életrajz következtetéseire, a „nyitva hagyott” vagy részleteiben nem kidolgozott problematikákra – a tereziánus évtizedek és II. József uralkodásának időszakára vonatkozóan a Habsburg-monarchia és Magyarország viszonya, a nemzetközi összefüggések rekonstruálása került. Ennek a további mintegy két évtizeden át folytatott, az egykori egyetemi tankönyvvel indult munkának a mind térben, mind időben kiterjesztett, újragondolt „termése” 1987-ben – a 21. századi olvasó szemszögéből nézve kissé félrevezető – *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen* címmel, majd 1989-ben annotált formában a tízkötetes Magyarország története sorozat 1686 és 1790 közötti időintervallumot tárgyaló negyedik kötetében került kiadásra.²¹

20 A konferenciák Köpeczi Béla szervezésében indultak el, a kollokviumok tematikus arculatának kialakításában, a részt vevő előadók kiválasztásában kezdettől fogva aktív szerepet vállalt H. Balázs Éván kívül Benda Kálmán és Kosáry Domokos. (Az első konferenciát az MTA mátrafüredi üdülőjében tartották, innen a sorozat elnevezése.) Az első hat konferencia anyaga sorra nyomtatásban is megjelent: 1. Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et Europe orientale. Actes du Colloque de Mátrafüred, 3–5 November 1970. Akadémiai, Bp., 1971.; 2. Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et Europe orientale. Actes du Deuxième Colloque de Mátrafüred, 2–5 Octobre 1972. Akadémiai, Bp., 1975.; 3. Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et Europe orientale. Actes du Troisième Colloque de Mátrafüred, 28 Septembre–2 Octobre 1975. Akadémiai, Bp., 1977.; 4. Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et Europe orientale. Actes du Quatrième Colloque de Mátrafüred, 20–25 Octobre 1978. Journée d’études Voltaire-Rousseau. Akadémiai, Bp., 1981.; 5. Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et Europe orientale. Actes du Cinquième Colloque de Mátrafüred, 24–28 Octobre 1981. Akadémiai, Bp., 1984.; 6.) Debut et fin des Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale. Actes du Sixième Colloque de Mátrafüred, 20–25 Octobre 1984. Akadémiai, Bp., 1987. A hetedik mátrafüredi konferencia 1992-ben, a nyolcadik 1996-ban került megrendezésre.

21 H. Balázs Éva: A felvilágosult abszolútizmus Habsburg variánsa és *Uő*: A nyolcvanas esztendőök drámája. In: Magyarország története 1686–1790. Főszerk. Ember Győző–Heckenast Gusztáv. Akadémiai, Bp., 1989. (Magyarország története tíz kötetben IV.) 831–929., 1023–1123.

H. Balázs Éva Magyarország mellett immáron az ausztriai, itáliai, belga jelenségeket, történéseket, hatásokat és áthatásokat családi levelezések, naplók, uralkodói rendeletek és utasítások, hivatali akták, útleírások, szabadkőműves és rendőrségi bizalmas iratok szövegkontextusainak szembesítésével egy európai összképbe illesztő történelmi tablója kisebb és nagyobb léptékű biográfiák beillesztése révén mintegy humanizálta a felvilágosult abszolutizmus Habsburg variánsának Magyarországra alkalmazott gyakorlatát. Ennek során a tereziánus korszak bel- és külpolitikájának alaptörekvései, a Magyarország és a korabeli Európa irányában közvetített érvrendszerek, elméleti és gyakorlati természetű tanítások Kaunitz államkancellár, Zinzendorf Károly kormányzó, Joseph von Sonnenfels bécsi egyetemi professzor és Gerard van Swieten udvari orvos érzékenyen megrajzolt portréin keresztül válnak kézzelfogható valósággá. Ugyanígy II. József etatista programja, annak különösen a közigazgatás és igazságszolgáltatás területein megnyilvánuló pozitív, előremutató, új készségek elsajátítására nevelő tendenciái és egyes strukturális tökéletlenségei mindenekelőtt magyar protestáns nemesi családok kiemelkedő tagjainak egyéni pályarajzaiból bontakoznak ki.

Összességében a szintézisben a magyar társadalomtörténetnek új összefüggései jelennek meg: volt a 18. század utolsó harmadában a magyar elitnek egy számottevő része, amely sem „kuruc”, sem „labanc” nem akart lenni. Noha egy részük Bécsben élt, latinul levelezett, franciául társalgott, magyarul hibásan beszélt, de mindig önálló magyar politikát folytatott, tájékoztatta például a mindenkori bécsi követeket a sajátos magyar helyzetről és igényekről. Az 1848-as követelményeket lényegében már ekkor megfogalmazták, s az érlelődő folyamatban hol Bécs, hol a magyar társadalom volt a kezdeményező. Bécs reformtörekvései az egész birodalom emelkedését és a dinasztia tekintélyének növelését akarták szolgálni. Mindezzel H. Balázs Éva – a korszakkal foglalkozó kortársainál egyértelműen hangsúlyosabban, helyenként vitatkozva is – már a Berzeviczy-biográfiában az 1790 és 1830 közötti időszak viszonylatában jelzett folytonosságot emeli ki és erősíti meg: „A kontinuitás a viharos változások s az azt követő átmeneti nyugvás után aligha tagadható. A reformkor nem hirtelen, nem érlelődő előzmények nélkül robbant be a magyar politikai fejlődésbe 1825-ben vagy 1831-ben. A reformkor nemzedéke II. József politikai és államszervezési rendszerének az örököse, annak átdolgozója, annak alkotja meg magyar variánsát.”²² Ezen érvelés mentén több további, történelemszemléletünket alapvetően meghatározó következtetésre jutott: a politikai tudatban Magyarország önállósága sohasem szűnt meg. Mindig is létezett a Habsburg Birodalmon belül egy virtuálisan önálló Magyarország. Az alispáni levelezések nyomán kimutatta, hogy a vármegyék, amelyeknek közép szintű

22 H. Balázs É.: Bécs és Pest-Buda i. m. (1. jz.) 328. H. Balázs Éva progresszív politikai kontinuitásra vonatkozó, a szintézisben kifejtett nézetét a legélesebben Kosáry Domokos bírálta, ld. *Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai, Bp., 1996. 810–811. A 18–19. századforduló vonatkozásában a kontinuitás-diszkontinuitás kérdésének a régebbi és újabb vitás pontjait historiográfiai igénnyel összegző legutóbbi írás: *Miskolczy Ambrus: Egy történelemszöveg anatómiája. 1790–1830/1848: folytonosság vagy megszakítottság?* *Aetas* 20. (2005) 1–2. sz. 160–212., különösen 186., 201.

igazgatásában – különösen II. József korában – megfelelő számú, jobbára külföldi egyetemeken tanult, igen nagy számban protestáns vallású, felkészült szakemberek működtek, nem feltétlenül a konzervativizmus bátyái voltak.

Míg a Berzeviczy-életrajzban inkább az egyéniségre szabottan, mintegy jelzésszerűen, itt, a szintézisben szinte egymással összemosódva jelennek meg a jozefinizmus és a szabadkőművesség jelenségei. H. Balázs Éva a Festeticsek dégi levéltárának tanulmányozása kapcsán, a szabadkőművességnek a tereziánus korszakhoz kötődő, az ideológiai szempontból jelentős Draskovich-obszervanciáig visszanyúló analizisében arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a kor legjobbjai, politizáló arisztokraták és köznemesek, értelmiségi polgárok szabadkőműves páholyokban formálódtak, nevelődtek, és munkálkodásukkal a szabadság, a testvériség, a magyarul értelmezett egyenlőség elveit képviselték. Mindezek fényében nem meglepő, hogy a szintézis a zseniális emberként ábrázolt II. József és egész eszmei-politikai rendszerének pozitív értékelésével zárul, érzékeltetve ugyanakkor annak minden drámaiságát, kapkodóan sietős voltát, kidolgozatlan elemeit.

H. Balázs Évának az utolsó alkotói periódusában, az 1990-es években, illetve az ezredforduló után született írásaiban a főszerep szintén a magyar történelem két nagy korszakát, a jozefinus évtizedet és a reformkort összekapcsoló személyiségek kisebb léptékű biográfiáinak jutott. Kedvencei közül Széchényi Ferenc vonzó férfiként, gyengéd családapaként, hatékony közéleti szereplőként, mi több, az ország díszeként jelenik meg, aki beprogramozta mindazt, amit később István fia teljesített be.²³ De ott van a magyar jakobinusként, politikai mártírként számon tartott Hajnóczy József, Széchényi Ferenc titkára, a nagy jogász, akinek történeti képét mintegy humanizálta. Személyiségét a művelt és szigorú apa, az evangélikusoknak a korszakban megtapasztalt balsorsa, a varázslatos Podmaniczky-kastély szellemi légköre és a pozsonyi tudós Benczúr József jogásztanár alakította.²⁴ Jelzésértékű az is, hogy H. Balázs Éva legutolsó, befejezetlenül maradt írása is egy biográfia bevezetője lett volna: a Göttingenben működő, az ott tanuló magyar diákok mentoraként is tevékenykedő fizikus-polihisztor Lichtenberg professzorról, akinek riasztóan gyenge, kezdetől fogva púpos, aránytalan, inkább komikusnak tűnő, meglehetősen előnytelen fizikai adottságaiból vezette le tudósi ambícióit.²⁵

Mint ahogyan nem fejezte be az 1795 után kakaslovnici birtokának magányába visszavonult Berzeviczy Gergely tudós szakírói tevékenységét feldolgozó biográfiáját, nem készült el Zinzendorf Károly gróf életének monográfiája, vagy Kaunitz kancellárról tervezett kötete, amelyhez kapcsolódóan dolgozott a testőr-

23 *H. Balázs Éva: Széchényi Ferenc (1754–1820)*. In: 100 portré a magyar történelemből. Nagy képes millenniumi arcképcsarnok. Szerk. Rác Árpád. 3. átd. kiad. Bp., 2002. 158–162.

24 *Uő: Hajnóczy József (1750–1794)*. In: 100 portré i. m. (23. jz.) 2002. 153–155.

25 A Georg Christoph Lichtenberg-ről tervezett biográfia a Tankönyvkiadó „Európai Füzetek” sorozatában jelent volna meg. A kötethez elkészült bevezető szövege a H. Balázs Éva 90. születésnapjára készült, életművének legfontosabb magyar nyelvű írásait tanulmánykötetbe rendező könyvben került kiadásra, ld. *H. Balázs Éva: Barátunk Lichtenberg*. In: *Életek és korok* i. m. (4. jz.) 339–341.

futárok bemutatásán is.²⁶ Ez utóbbiak kisebb tanulmányok formájában²⁷ megjelentek, de egyik utolsó interjújában²⁸ ő maga a mulasztásai közé sorolta ezeket. A nemzetközi történésztársadalom mégis H. Balázs Évát tartotta számon és jegyezte mint elsőrangú Zinzendorf- és Kaunitz-kutatót.

*

„Sine ira et studio”, (tanítványi) elfogultság nélkül állíthatjuk, hogy H. Balázs Éva a 18. század magyarországi és nemzetközi kutatói körében megkerülhetetlen és időtálló életművet alkotott. Publikált kötetein és egyéb írásművein kívül az ő esetében az életmű szerves részének tekinthetjük iskolateremtő pedagógiai és tudományszervező tevékenységét is. Mintegy öt generációt számláló népes tanítványi körében irányításával több mint száz szakdolgozat és 25 doktori disszertáció született, amelyek mindegyike személyiségre, habitusra szabott téma feldolgozása. A ma professzionális történészként, irodalomtörténészként működő egykori H. Balázs-tanítványok kötetei mutatják, hogy e témaadásaiban is ott munkált humanista látásmódja, a „megszemélyesített felvilágosodás” biográfiákban történő elbeszéléstetésének igénye.²⁹

Krász Lilla

26 *H. Balázs Éva*: Egy forrás margójára. In: Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1993. 107–111.

27 *Uő*: A herceg. Anton Wenzel Kaunitz, az államférfi. *História* (1980) 4. sz. 5–8; *Uő*: Karl von Zinzendorf et ses relations avec la Hongrie à l'époque de l'absolutisme éclairé. In: *Études Historiques Hongroises*. I. Akadémiai, Bp., 1975. 449–468.

28 Elő-beszélgetés. H. Balázs Éva és Krász Lilla bemutatják a kötetet. In: *Életek és korok* i. m. (4. jz.) 21.

29 A szűkebb és tágabb tanítványi körből a legutóbbi időig, többségében egykori szakdolgozati, ill. disszertációs témából kinőtt biográfiákat ld. *Poór János*: Hajnóczy József. Új Mandátum, Bp., 1998. (Magyar Szabadelvűek); *Szakály Orsolya*: Egy vállalkozó főnemes – Vay Miklós báró (1756–1824). ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2003.; *Balogh Piroska*: *Ars scientiae*. Közelítések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007.; *Kurucz György*: Keszthely grófja, Festetics György. Corvina, Bp., 2013.; *Kulcsár Krisztina*: Ein fremder Adeliger zwischen der Königin und den ungarischen Ständen. Der Lebenslauf von Prinz Albert von Sachsen bis 1765 und seine Ernennung zum Statthalter des Königreichs Ungarn. In: *Adel im „langen” 18. Jahrhundert*. Hrsg. Gabriele Haug-Moritz–Hans Peter Hye–Marlies Raffler. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2009. 275–288. (Zentraleuropa-Studien 14.); *Uő*: Idegenként a Hétszemélyes Tábla élén. Albert szász-tescheni herceg elnöksége (1766–1781). In: *A Kúria és elnökei*. I. Szerk. Bódiné Beliznay Kinga. Bp., 2014. 17–32.

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Történettudományi Intézet

Felelős kiadó: Fodor Pál

Nyomdai előkészítés:

MTA BTK Történettudományi Intézet

tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet